

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАҲСУС ТАЪЛИМ  
ВАЗИРЛИГИ**

**НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ  
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ**

**ПЕДАГОГИК МАҲОРАТ  
ўқув қўлланма**

**ТОШКЕНТ - 2006**  
**Аннотация.**

Мазкур қўлланмада Марказий Осиёда муаллимлик касби одобининг тарихий илдизлари, ўқитувчининг муҳим ахлоқий фазилатлари, касб одобининг тузилиши, педагогик фаолиятининг ахлоқий тавсифи ёритилган. Таълим-тарбия жараёнида, мактаб амалиётида ва педагогик фикр тарихида ўқитувчининг маҳорати масалалари, педагогик қобилият, ўқитувчининг коммуникатив қобилияти, мулоқот маданияти, педагогик техника ва уни шакллантириш усуллари, дарс ва тарбия жараёнида ўқитувчи маҳорати, ўқитувчи меҳнатини илмий ташкил этишнинг илмий асослари, педагогик тажриба ортириш тизими, тадқиқот методлари, ҳозирги таълим муассасаларида илғор педагогик гоялар, тажрибаларнинг тараққиёти тарихи, мустақил малака ошириш ва ўз-ўзини назорат қилиш, ўқув-тарбия жараёнида педагогик мулоқот маҳорати, педагогик тажриба ва уни татбиқ этиш, ўқитувчи фаолиятида шарқона муомала маданияти масалалари ёритиб берилган.

**Тузувчи: педагогика фанлари номзоди, доцент  
Дилфузахон Абдурахимова.**

**Тақризчилар:**

**Ўзбекистон давлат Жаҳон тиллари университети  
профессори, педагогика фанлари доктори  
С.Х. Файзулина**

**Низомий номли Тошкент давлат педагогика университети  
профессори, педагогика фанлари доктори  
Р.Мавлонова**

Ўқув қулланма Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университети қошидаги «Таълим» ўқув – методик бирлашмасида кўриб чиқилган ва тавсия қилинган.  
2006 йил «\_\_\_» \_\_\_\_ даги \_\_\_ сонли мажлис баёни.

Олий ва ўрта маҳсус касб - хунар таълими ўқув- методик бирлашмалар фаолиятини мувофиқлаштирувчи кенгашнинг  
2006 йил «\_\_\_» \_\_\_\_ даги \_\_\_ сонли қайдномаси билан тасдиққа тавсия этилган.

## СЎЗ БОШИ

Ўзбекистоннинг миллий мустақилликка эришиши ва ҳозирги кунда республикамида амалга оширилаётган сиёсий, иқтисодий, тарихий ва маънавий ўзгаришлар жамиятимиз ижтимоий ҳаётида туб бурилишни бошлаб берди.

Эндиликда барча соҳани мамлакатнинг миллий эҳтиёж ва манфаатларидан келиб чиқиб авлод- аждодларимизнинг азалий турмуш тарзи, анъаналари, урф - одатлари ҳамда тарихий тажрибаларини ҳисобга олган ҳолда ривожлантириш муҳим долзарб муаммолардан ҳисобланади. Бу эса республиканинг миллий давлат сифатида ижтимоий - сиёсий, иқтисодий, маънавий- маданий камол топтирувчи ўз тараққиёт йўлини ривожлантириш, миллий истиқлол мағкурасини қарор топтириш ва уни барча ҳалқ оммаси онгига сингдириш заруриятини тақозо этади. Бу билан нафақат ҳозирги авлод тақдирни, балки келажак авлодларнинг тақдирни ҳам шунга боғлиқ эканлигини англатади.

Маълумки, ҳар қандай жамиятнинг келажаги ёш авлоднинг қандай таълим олишига ва қай тарзда тарбияланишига боғлиқ. Ана шундай авлодгина мамлакат олдида турган умумдавлат аҳамиятига молик вазифаларни бажаришга қодир бўлиб, ўз ҳалқининг тарихий тақдирини белгилаб бера олади. Шунга кўра ёш авлодни миллий мустақиллик руҳида тарбиялаш давлатимиз олдида турган муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. Бу вазифаларни эса асосан ҳалқ таълими тизимидағи муассасалар ва бу муассасаларда фаолият кўрсатаётган ўқитувчи- мураббийлар бажара олади.

Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни ва «Кадрлар тайёрлашнинг миллий дастури» кўп сонли ўқитувчилар жамоалари олдига Ватан равнақи учун хормай- толмай хизмат қила оладиган, буюк Ватан йўлида ўз жонини аямайдиган ёшларни тарбиялашдек масъулияти талабни қўйди. Бу талаблар бошланғич синф ўқитувчисида айниқса тўла мужассамланган бўлиши лозим. Зеро, мактабга илк бор кадам қўйган бола дунёнинг, ҳаётнинг сир - асрорларини ўқитувчидан ўрганади. Ўқитувчи эса болагаўз билганини ўргатади. Агар болани чуқур билимли, эътиқодли, маданиятли қилиб тарбияламоқчи бўлсак, шу фазилатлар ўқитувчидан мужассамланган бўлмоғи зарур.

«Дунёда нуфузли касблар кўп, аммо улар орасида ўқитувчилик касби алоҳида мавқега эга. Айни замонда ўқитувчи касбига ниҳоятда катта талаблар қўйилади, чунки биз мураббий, муаллим қўлига фарзандларимиз тақдирини ишониб топширамиз»- деган эди Президентимиз И.А. Каримов.

Шундай экан, ўқитувчи, умуман бошланғич синф ўқитувчиси қандай педагогик - психологик тайёргарликка, педагогик билимларга, педагогик маҳорат, педагогик қобилият ва фазилатларга эга бўлиши керак? деган савол туғилади. Бу саволга педагогик маҳорат фанини ўрганиш жараённида жавоб топишими мумкин.

«Педагогик маҳорат» фани талabalарга бўлажак ўқитувчи ихтисослиги бўйича билимларни эгаллашлари давомида ўқитувчи шахсидаги маънавий- ахлоқий тарбияни; ўз касби доирасида одоб ва ахлоқ нормаларига риоя қилиш хусусиятини, унинг моҳиятини; муаллим – устоз одобининг бола шахсига таъсирини англаб, турли вазиятларда ўз хулқини идора қилишнинг заруриятини; бўлажак ўқитувчиларга педагогик маҳоратни, қўникма ва малакаларни, педагогик техника элементларини ўзлаштириб, эгаллаб боришлиарни ўргатади.

«Педагогик маҳорат» фанидан ўқиладиган маъruzалар талabalарни ўқитувчи маҳоратига доир долзарб муаммолар билан таниширади, бу борада олиб борилиши зарур бўлган тадқиқот ва изланишлар, унинг асослари, касбдошлар, ота-оналар ва ўқувчилар билан мулоқотга кириша билиш усуслари, ўқитувчи ишидаги техника унинг асрори билан таниширади.

Фанни ўқитиши давомида талабалар билан олиб бориладиган амалий машғулотлар ва лаборатория ишларида ўрганилган билимларга мувофиқ педагогик машқлар ўтказилади. Бу бўлажак ўқитувчи шахсида амалий қўникмаларнинг шаклланиб боришини таъминлаб, педагогик маҳорат ва педагогик техника асосларини эгаллаб олишга хизмат қиласди.

## **ПЕДАГОГИК МАҲОРАТ ФАНИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ ВА УНИНГ ЎҚИТУВЧИ ФАОЛИЯТИДАГИ АҲАМИЯТИ.**

Ўзбекистон Республикаси хукумати томонидан халқ таълими соҳаси бўйича ўртага қўйилаётган вазифаларни бажариш кўп жиҳатдан ўқитувчи шахсига боғлиқ. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида таълим-тарбиядан кўзда тутилаётган мақсадга эришиш, ўкувчиларнинг хилма-хил фаолиятини уюштириш, уларни билимли, одобли, эътиқодли, меҳнаткаш, ишбилармон, баркамол инсон қилиб ўстириш ўқитувчи зиммасига юклатилган. Халқимизнинг келажаги, Ўзбекистоннинг истиқболи кўп эжиҳатдан ўқитувчига, унинг савияси, тайёргарлиги, фидойилигига, ёш авлодни ўқитиши ва тарбиялаш ишига бўлган муносабатига боғлиқ.

Ўқитувчилик шарафли, лекин жуда мураккаб қасбдир. Яхши ўқитувчи бўлиш учун педагогик назарияни эгаллашнинг ўзигина етарли эмас. Чунки педагогик назарияда болаларни ўқитиши ва тарбиялаш ҳақида умумий қонун-коидалар, тамойиллар, умумлаштирилган методик ғоялар баён этилади, ўкувчиларнинг ё шва индивидуал хусусиятларини эътиборга олиш таъкидланади. Мактаб ҳаёти, Амалий педагогик жараён эса жуда хилма-хил, мураккабдир. Педагогик назарияга мос келмайдиган вазиятлар кўп учраб туради. Бу эса ўқитувчидан кенг билимдонликни, пухта Амалий тайёргарлик ва юксак педагогик маҳорат ҳамда ижодкорликни талаб этади.

Бирор қасбнинг ҳақиқий устаси бўлиш учун кишида табиий қобилият, маълум жисмоний ва руҳий хислатлар, пухта тайёргарлик, айрим шахсий сифатлар бўлиши керак.

Педагогик қасбини танлаган киши аввало соғлом бўлиши, сўзларни тўғри ва яхши талаффуз қила олиши, босик ва асаблари жойида бўлиши, бошқалар билан муомалада ўзини тута олиши зарур. Шунингдек, ўқитувчидан болаларни ёқтириш, улар билан ишлашга майли борлик, хушмуомалалик, кузатувчанлик, кенг фикрлай олиш, ташкилотчилик, ўзига ва бошқаларга нисбатан талабчанлик каби шахсий сифатлар мавжуд бўлиши зарурдир.

Педагогик фаолият – ёш авлодни ҳаётга, меҳнатга тайёрлаш учун халқ, давлат олдида жавоб берадиган, болаларга таълим-тарбия беришиши Билан шуғулланадиган ва бу ишга маҳсус тайёрланган одамларнинг меҳнат фаолиятидир. «Тегишли маълумоти, қасб тайёргарлиги бор ва юксак ахлоқий фазилатларга эга бўлган шахслар педагогик фаолият Билан шуғулланиш хуқуқига эга», - дейилади «Таълим тўғрисидајги қонунда. Ўқитувчилик фаолияти инсон шахсини шакллантиришга қаратилгандир. Ўқитувчининг баркамол инсонни тарбиялаш, унда миллий ва умуминсоний фазилатларни таркиб топтириш вазифаси энг олижаноб, юксак ва шу билан бирга энг мураккаб вазифадир. Ҳар бир бола ўз хулқ-авторига, характеристига эга. Болаларни тарбиялашда уларнинг анна шу ўзига хос хусусиятларини хисобга олиш, ўрганиш ниҳоятда мураккаб. Бунда одамлар ўртасидаги ижтимоий муносабатларнинг

муракаблигига мос келадиган маҳсус усуллардан фойдаланилади. Педагогик фаолиятга тайёргарлик кўраётган ёшлар унинг анна шундай хусусиятларини билишлари лозим. Ўқитувчилик ихтисосининг бу хусусиятлари унинг касбномасида ифодаланади.

Касбнома қўйидагиларни ўз ичига олади: ўқитувчи шахсининг хусусиятлари; ўқитувчининг психолого- педагогик тайёргарлигига қўйиладиган талаблар; маҳсус тайёргарликнинг ҳажми ва мазмuni; ихтисосга оид услубий тайёргарликнинг мазмuni.

Ўқитувчи шахсининг хусусиятлари қўйидагиларни ўз ичига олади:

- мағкуравий соҳада – илмий дунёкарош ва эътиқод, ижтимоий эҳтиёж ва ахлоқий заруриятларни чукур тушуниш, ижтимоий ва фуқаролик бурчини англаш, ижтимоий фаоллик;

- касбий педагогик соҳада: - болаларни севиш ва улар билан ишлашга қизиқиш, педагогик ишни севиш, психолого- педагогик тасаввур; ташкилотчилик қобилияти, ҳаққонийлик, дилкашлик, талабчанлик, қатъийлик ва мақсадга интилиш, вазминлик, ўзини тута олиш;

- билиш соҳасида: - кенг илмий савия, маънавий эҳтиёж ва қизиқиш, янгиликни ҳис қила билиш, педагогик маълумотни оширишга интилиш.

Ўқитувчининг психолого- педагогик тайёргарлигига қўйиладиган талаблар: Билим эгаллаш соҳасида; педагогиканинг методологик асосларини, шахснинг ривожланиши ва шаклланиш қонуниятларини билиш; тарбиянинг моҳияти, мақсади, вазифалари, шакл ва методларини тушуниш, болалар ва ўсмирлар анатомо- физиологик ривожланишларининг асосий қонуниятларини билиш: ўқувчилар гигиеник тарбиясининг назарий, табиий- илмий асослари ва воситаларини билиш: болалар ривожланишининг психик қонуниятларини, ҳар хил ёшда шахснинг индивидуал-психологик хусусиятларини билиш.

Кўникма ва малакалар ҳосил қилиш соҳасида: педагогик вазиятни таҳлил қилиш; педагогик таъсирларни режалаштириш ва натижаларини мўлжаллай олиш, ижтимоий-педагогик ҳодисаларнинг амалдаги ҳолатини, уларнинг пайдо бўлиш ва ривожланиш сабабаларини, шарт- шароитларини таҳлил қила били шва баҳолай олиш; ўқувчиларнинг тарбияланганлик ва билим даражасини аниқлаш; шахс ва жамоанинг ривожланишини белгилай олиш; таълим ва тарбия жараённида ўқувчиларда учраши мумкин бўлган қийинчилклар ва хатоларни кура билиш; аник педагогик вазифалар ва уларни ҳал қила олиш; ўқувчиларнинг синфдаги ва синфдан ташқари фаолиятига раҳбарлик қилиш соҳасидаги ишларни режалаштириш; ўкув- тарбиявий ишларнинг назарий асосланган ташкилий шакллари, методлари ва воситаларини танлай олиш; режалаштирилган педагогик таъсирларга ўқувчиларнинг жавоб ҳаракатларини олдиндан чамалай билиш кўникмалари.

Ўкув- тарбия жараённи режалаштириш ва амалга ошириш соҳасида: ўқувчиларнинг тарбияланганлик ва билим даражасини ҳисобга олган ҳолда таълим-тарбия мақсадига мувофиқ ўкув матери алани танлаш, уни анализ ва синтез қила олиш кўникмаси; илмий материалларни қайта ишлаб, ўкув материалаига айлантира олиш кўникмаси: маълум дидактик вазифага мувофиқ ўқувчилар тажрибасини ҳисобга олган ҳолда мураккаб матнларни ва ўкув материалини ўзлаштира олиш кўникмаси; дарсни ижодий ва асосли ташкил эта олиш кўникмаси.

Болалар фаолияти турларининг педагогик имкониятларини аниқлаш ва ҳаракатга келтириш соҳасида:

Тарбиявий мақсадга мувофиқ айрим ўқувчилар ва жамоа учун вазифалар белгилаш, қўйилган мақсад асосида уларнинг тушунчасини ўзгартира олиш кўникмаси; болаларга таъсир ўткази ва улар фаолиятига педагогик раҳбарлик қилишни режалаштириш кўникмаси; таълим ва тарбия услубларини педагогик мақсадга мувофиқ куллаш

кўникмаси; ўқувчилар хулқи ва фаоллигини бошқариш кўникмаси; боланинг ташқи кўриниши ва қилиқларидан унинг руҳий ҳолатидаги ўзгаришларни аниқлаш, маълум вазиятда болалар хулқининг хусусиятларини англаш ва изоҳлаш кўникмаси; ўзини хаёлан тарбияланувчи ўрнига кўя олиш кўникмаси; ўқувчиларни шахс учун ва ижтимоий қимматли истиқболларга қизиктириш ва жалб қилиш кўникмаси; умумий вазифаларни бажариш учун ўқувчиларни гурӯхларга бўлиб, уларнинг ўзаро муносабатинини ҳисобга олиш кўникмаси ва бошқалар.

Ўқитувчилик ишида муваффақиятга эришиш учун ҳар бир муаллим педагогик маҳоратни эгаллаши зарур. Педагогик маҳорат эгаси кам куч сарф қилиб, ката натижаларга эришади, ўз ишининг натижаси билан мўъжизалар яратади, ижодкор бўлади. Педагогик ишга қобилиятли, истеъдодли кишидагина педагогик маҳорат бўлиши мумкин.

Жамиятимизнинг маънавий янгиланиши ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантириш жаҳон ҳамжамиятига қўшилишини таъминлайдиган, демократик ҳуқуқий давлат қуриш, кадрлар тайёрлашнинг миллий масаласи устивор мезон сифатида муҳим роль ўйнайди. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикасининг Президенти И.А. Каримов – инсон, унинг ҳар томонлама камол топиши ва фаровонлиги, шахс манфатларини рўёбга чиқаришнинг шароитларини ва таъсирчан механизмларини яратиш, эскирган тафаккур ва ижтимоий хулқ - атворнинг андозаларини ўзgartириш республикада амалга оширилаётган ислоҳотларнинг асосий мақсади ва ҳаракатлантирувчи кучидир - деб жуда тўғри айтган эди. Чунки халқнинг бой интеллектуал мероси ва умуминсоний қадриятлар асосида, замонавий маданият, иқтисодиёт, фан, техника ва технологиянинг янги ютуқлари асосида мукаммал тайёргарликдан ўтган кадрларни тайёрлашнинг янги тизимини шакллантириш Ўзбекистон Республикаси тараққиётининг муҳим шартларидан бири бўлиб қолди.

Мана шу маънода бугунги мустақиллик шароитида кадрлар тайёрлашнинг миллий моделини рўёбга чиқариш, ҳар томонлама камол топган, жамиятда турмушга мослашган, таълим – тарбияни онгли равишда идрок эта оладиган, давлат, жамият ва оила олдида жавобгарлик ҳиссини юрагига түя оладиган фуқароларни тарбиялашни назарда тутиш билан бирга, таълим соҳасини тубдан ислоҳ қилиш, уни ўтмишдан қолган мафкуравий қарашлар ва сарқитлардан тўла халос этиш, ривожланган демократик давлатлар даражасида, юксак маънавий ва ахлоқий талабларга жавоб берувчи юқори малакали кадрлар тайёрлаш миллий тизимини яратиш мақсадида 1997 йилда Олий Мажлиснинг IX сессиясида «Таълим тўғрисида» қонун ва «Кадрлар тайёрлашнинг миллий дастури» қабул қилинди.

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»ни ишлаб чиқишининг асосий омилларидан бири, республикамизнинг демократик ва ҳуқуқий давлат ва адолатли фуқаролик жамият қуриш йўлидан изчил илгарилаб бораётганлиги; давлат ижтимоий сиёсатида шахс манфаати ва таълим устуворлиги қарор топганлиги; миллий ўзликни англашнинг ўсиси бориши, ватанпарварлик, ўз ватанига ифтихор туйғусининг шакллананаётганлиги, бой миллий маданий-тарихий анъаналарга ва халқимизнинг интеллектуал меросига хурматнинг ортиб бораётганлигидир. Яна шу нарсани алоҳида қайд этиш жоизки, эндиликда Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига интеграцияси, республиканинг жаҳондаги мавқеи ва обрў - эътиборининг тобора ортаётганлиги ҳам мазкур ислоҳотларни тезликда амалга ошириш лозимлиги педагогик зарурият бўлиб қолди.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида белгиланган барча тадбирлар уч босқичда амалга оширилиши кўрсатиб берилган.

Яъни:

Биринчи босқичда (1997-2001 йиллар) педагогик ва илмий педагогик кадрлар тайёрлаш ҳамда уларнинг малакасини оширишни замон талабларига жавоб берадиган

даражада ташкил этиш, шунингдек, таълим олувчиларнинг юксак тайёргарлик даражаси, малакаси ва маънавий-ахлоқий савиясининг сифатига нисбатан қўйиладиган зарур талабларни белгилаб берувчи давлат таълим стандартларини яратиш ва жорий этиш асосида миллий дастурни рўёбга чиқариш, йўналишларига аниқликлар киритилади.

Иккинчи босқич (2001-2005 йиллар) мажбурий умумий ўрта ва ўрта маҳсус, касб-хунар таълимига, шунингдек, ўқувчиларнинг қобилиятлари ва имкониятларига қараб, табақалаштирилган таълимга ўтиш ҳамда таълим хизматини кўрсатиш бозорни шакллантириш механизмлари тўлиқ ишга солиниши кўзда тутилади.

Учинчи босқичда (2005 ва ундан кейинги йиллар) – тўпланган тажрибаларни таҳлил этиш ва умумлаштириш асосида мамлакатни ижтимоий, иқтисодий ривожлантириш истиқболларига мувофиқ кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш ва янада ривожлантириш, таълим жараёнини ахборотлаштириш, узлуксиз таълим жаҳон ахборот тармоғига уланадиган компютер ахборот тармоғи билан тўлиқ қамраб олинади.

Бизга маълумки, кадрлар тайёрлаш соҳасида давлат сиёсатини инсонни интеллектуал ва маънавий – ахлоқий жиҳатдан тарбиялаш билан узвий боғлиқ бўлган узлуксиз таълим тизими орқали ҳар томонлама баркамол шахс-фуқарони шакллантиришни назарда тутади. Шу тарзда фуқаронинг энг асосий конституциявий хуқуқларидан бири билим олиш, ижодий қобилиятини намоён этиш, интеллектуал жиҳатдан ривожланиш, касб бўйича меҳнат қилиш хуқуқи рўёбга оширилади.

Демак, бу ғоялар илмий - назарий умумлашмалар, хусусан, кадрлар тайёрлашнинг миллий модели шахс; давлат ва жамият; узлуксиз таълим; фан; ишлаб чиқариш уйғунаштирилганда кўзланган мақсадга эришиш мумкин бўлади. Зоро, давлат ва жамият кадрлар тайёрлаш тизими амал қилиши ва ривожланишининг кафолатлари юқори малакали рақобатбардош мутахассислар тайёрлаш бўйича таълим муассасаларининг фаолиятини уйғунаштирувчи сифатида фаолият кўрсатади. Узлуксиз таълим эса кадрлар тайёрлаш тизимининг асоси, Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий – иқтисодий тараққиётини таъминловчи, шахс, жамият ва давлатнинг иқтисодий, ижтимоий, илмий техникавий ва маданий эҳтиёжларини қондирувчи устувор соҳадир.

Чунончи, узлуксиз таълим ижодкор, ижтимоий фаол, маънавий бой шахс шаклланиши ва юқори малакали кадрлар тайёрлаш учун зарур шарт-шароитлар яратади.

Фан ўз навбатида юқори малакали мутахассислар тайёрловчи ва улардан фойдаланувчи, илғор педагогик ва ахборот технологияларини ишлаб чиқарувчи сифатида юзага чиқади.

Ишлаб чиқаришнинг кадрларга бўлган эҳтиёжни, шунингдек уларнинг тайёргарлик сифати ва савиясига нисбатан қўйиладиган талабларни белгиловчи асосий буюртмачи, кадрлар тайёрлаш тизимини молия ва моддий - техника жиҳатидан таъминлаш жараёнининг қатнашчиси бўлиб хисобланади.

Узлуксиз таълим тизимининг фаолият олиб бориши давлат таълим стандартлари асосида, турли даражалардаги таълим дастурларининг изчиллиги асосида таъминланади ва қўйиладиган таълим турларини ўз ичига олади:

- мактабгача таълим;
- умумий таълим;
- ўрта маҳсус, касб-хунар таълими;
- олий таълим;
- олий ўқув юртидан кейинги таълим;
- кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш;

- мактабдан ташқари таълим.

Кадрлар тайёрлашнинг миллий моделининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, мустақил равишдаги тўққиз йиллик умумий ўрта ҳамда уч йиллик ўрта маҳсус, касб - ҳунар таълимини жорий этишдир. Бу эса, умумий таълим дастурларидан ўрта маҳсус, касб - ҳунар таълими дастурларига изчил интилишни таъминлайди.

Умумий таълим дастурлари: мактабгача таълим, бошланғич таълим (I-IV-синфлар), умумий ўрта таълим (V-IX-синфлар), ўрта маҳсус, касб-ҳунар таълимининг ўз ичига камраб олади.

Касб-ҳунар таълими дастури ўрта маҳсус, касб-ҳунар таълими, олий (бакалавриат, магистратура) таълим ва олий ўқув юртидан кейинги таълимни, кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлашни ўз таркибига олади.

Маълумки, ҳамма касбларни ҳам аввало устоз-муаллим ўргатади. Дастрлабки сабоқни ҳам ўқитувчи беради. Дастрлабки она - Ватан сўзларининг маъносини, моҳиятини ҳам ўқитувчи ўргатади. Шунинг учун ҳам барча касблар ичида ўқитувчилик- муаллимлик касби ўта шарафли ва масъулиятли ҳисобланади. Мана шу ўринда табиий равишда савол туғилади. Хўш, ўқитувчи ким? У қандай сифатларга эга бўлмоғи керак? Ҳусусан, бугунги кун ўқитувчиси қандай малакалар билан қуролланмоғи даркор? ва бошқалар.

Ўқитувчи жамиятнинг ёш авлод таълим – тарбиясига қўйилган ижтимоий буюртмасининг асосий ижроқисидир. Шунинг учун ҳам республикамиз Президенти И. А. Каримов «Тарбиячи – устоз бўлиш учун, бошқаларнинг ақл – идрокини ўстириш, маърифий зиёсидан баҳраманд қилиш, ҳақиқий фуқаро этиб етиштириш учун, энг аввало тарбиячининг ўзи айнан шундай юксак талабларга жавоб бериши, ана шундай буюк фазилатларга эга бўлиши керак» - деган эди. Дарҳақиқат ўқитувчилик касбида чуқур билимдонлик, зукколик ўз касб маҳоратини мунтазам такомиллаштириб боришга иштиёқ бўлмас экан, у яхши устоз - ўқитувчи бўла олмайди. Зоро, давлатимизнинг истиқболи, Президентимиз томонидан олға сурилаётган барча ислоҳатларнинг ижобий ечими ана шу кўп минглик зиёкорлик ишининг самарасига боғлиқ. Шунинг учун ҳам бугунги мустақиллик шароитида ўқитувчилик касбига бўлган эътибор ва эҳтиёж ҳар қачонгига нисбатан ортиб бормоқда. Шунинг билан бирга ўқитувчи олдига қўйиладиган талаблар ҳам ўзгача бўлмокда. Чунки, бугун Ўзбекистон мустақил давлат сифатида жаҳонга юз тутар экан, бу борада педагог - ўқитувчиларнинг ўз ўрни, ўзига хос моҳияти борлигини асло унутмаслик лозим.

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да кўтарилган барча тадбиру - амаллар республикамизнинг ақлий салоҳиятини оширишга қаратилган экан. Бу энг аввало ўқитувчи касбига бўлган муносабатни туб жиҳатдан ўзгартиришни, унинг маънавий - ахлоқий ва ақлий камолотини ошириш лозимлигини тақозо этади.

Демак, бу фикрларни илмий – назарий таҳлил қилиш, шундай хуносаларга олиб келади:

**Биринчидан** - ўқитувчи педагогик фаолиятга қобилияти бор, ижодкор, ишбилармон, болажон бўлмоғи

**Иккинчидан** – миллий ва умуминсоний қадриятларни яхши англайдиган ва мукаммал эгаллаган, диний ва дунёвий билимлардан огоҳ, маънавий – ахлоқий баркамол инсон сифатида обрў - эътиборга эга бўлмоғи;

**Учинчидан** – имон –эътиқоди бутун, ҳар қандай оқимларга ва қўринишларга ўзининг қатъий муносабатини билдира оладиган, энг муҳими Ўзбекистоннинг мустақил давлат сифатида майдонга чиқишига ишонадиган ва бошқаларни ҳам ишонтира оладиган бўлиши;

**Тўртингчидан** - ўқитувчи ватанпарварлик ғояси билан суғорилган бўлмоғи ва ўз тарбияланувчиларни ҳам ана шу йўлда фидокорликка унданмоғи;

**Бешинчидан** – педагоглик касбига доир билимларни яъни психологик, педагогик малака ва маҳоратни, илмий-назарий ва амалий билимларни пухта эгаллаган бўлиши;

**Олтинчидан** – болаларни севиш, улар руҳиятини яхши билиши, шунингдек, уларнинг ёши ва индивидуал хусусиятини ҳисобга олган ҳолда улар муомалага кириша олиши;

**Еттинчидан** - ўқитувчи эркин ва ижодий фикрлай олиши, талабчан, адолатли бўлмоғи;

**Саккизинчидан** - ўқитувчи одобли, иболи ва ҳаё соҳиби бўлиш билан бирга, ўз тарбияланувчиларини ҳам ана шундай сифатлар билан қуроллантиришга ҳаракат қилмоғи;

**Тўққизинчидан** - ўқитувчи ўз сўзига ва қилаётган ишига болаларни ишонтира оладиган, обрў - эътиборли шахс бўлмоғи;

**Ўнинчидан** - ўқитувчи ўткир сухандон, мантиқий фикрловчи, ўқувчиларга берилиши лозим бўлган маълумотни изчил ва кетма – кетлик принципи асосида етказиши;

**Ўн биринчидан** - ўқитувчи маданиятли, эстетик дидли бўлиши билан ўзининг тарбияланувчилари учун ибрат бўлиб қолмоғи керак.

Агар ўқитувчи ана шундай сифатларни ўзида мужассам қила олса кадрлар тайёрлаш миллий моделида қайд этилган ўқитувчи тамойилига қўйилган талабларга тўлиқ жавоб бера олади дейиш мумкин.

Ўқитувчилик касбини эгаллаш учун, албатта, табии қобилиятлар билан бирга, жисмоний ҳам руҳий хислатлар ҳам шаклланган бўлмоғи даркор. Акс ҳолда ўқитувчилик касбини танлаган бундай шахслардан на жамиятга, на ўзгаларга ҳеч қандай манфаат бўлмаслиги турган гап.

Педагогик фаолиятнинг мазмуни асосан ёш авлодни ҳаётга, меҳнатга тайёрлаш учун ҳалқ олдида, давлат олдида жавоб берадиган, болаларга тарбия бериш учун, лаёқатли, талаб доирасида барча ақлий ва ахлоқий салоҳиятга эга бўлган маҳсус тайёргарликдан ўтган шахсларнинг алоҳида фаолиятига айтилади. Аниқроқ қилиб айтганда ўқитувчиларнинг меҳнат фаолияти комил инсонни тарбиялашга қаратилган мураккаб, зиддиятли ва узоқ давом этадиган жараёндир.

Ўқитувчилик касбини эгаллаган ҳар бир инсон аввало ўқитувчи шахсига хос хусусиятларни ўзида мужассам этиши; шунингдек, ўқитувчининг руҳий – педагогик тайёргарлигига қўйиладиган талабларни атрофлича ўзлаштирган бўлиши; танланган ихтисос юзасидан керакли доирада педагогик маҳорат, техника, тект, зийраклик, кузатувчанлик, билимларни болаларга етказа олиш қобилиятига эга бўлмоғи жуда муҳим.

Ўқитувчи гўзаллик соҳибидир. У олижаноб шарафли касб эгалари ҳақида не-не азиз одамлар қўлларига қалам олиб жўшқин ҳисларини, энг яхши эзгу тилакларини оқ қофозлар бетига битмаган дейсиз. Ҳаёт абадий. Аммо у ёш авлод билан барҳаёт. Авлод бор экан, унга таълим ва тарбия берадиган меҳри дарё ўқитувчилар ҳам абадий барҳаёт яшайверади. Ҳаётнинг бу шарафли касб эгаларига бўлган эҳтиёжи ҳам абадийдир. Ўқитувчи бамисоли боғбон. У ёшлик гулшанининг боғбони. Мактаб, ўқув юрти - ёшлик гулшани, ёш авлод унинг бебаҳо ниҳоллари, устоз ўқитувчилар бу боғнинг оқил, миришкор, меҳрибон боғбонларидир. У ўз боғидаги меваларнинг ранго-ранг ва соғлом бўлиши учун курашади. Ҳар бир шогирдини баҳтиёр кўришни орзу қиласи. Дараҳтни ширин мева, ўқитувчини эса оқил, баркамол шогирд безайди.

Бу касбнинг фахру - ифтихори шундаки, ўқитувчи тарбиялаб ўстирган ниҳолларнинг ҳосили қанчадан-қанча авлодларни баҳраманд қиласи. Энг баҳтиёр, пири бадавлат одамлардан бири ўқитувчи. У дунёдаги ҳар қандай жавохирдан ҳам қимматли бўлган инсон фарзандини вояга етказиб, уни улуғ ишларга ворис қиласи. Касблар

ичида алоҳида фахр ва ифтихор билан тарона этиладигани ўқитувчилик касбидир. Чунки бирор соҳа йўқи, унга ўқитувчининг бевосита ёки билвосита қўшган ҳиссаси бўлмасин. Ўқитувчининг билимидан, ақл-заковатидан, меҳр-муҳаббатидан баҳраманд бўлмаган киши йўқ.

Замонамизнинг забардаст олим ва шогирлари, шоир ва санъаткорлари, фазогирлари, ишчиси, ўрмончиси, шифокори, қурувчи-инженери - хаммаси ўқитувчидан таълим олган. Шунинг учун ҳам ҳалқимиз –тоғ чўққиларидан юксак меҳр-муҳаббатини, қуёш нуридек жўшқин қалб ҳароратини "ўқитувчи" деган сўзга сингдирган ва бу номни катта эъзоз билан тилга олади.

Биз ўқитувчилар касбимиз билан қанча фахрлансак, умримизнинг бебаҳо ҳосили - севган касбимизнинг дурдона меваси, фахру ифтихоримиз бўлган шогирлар билан баҳтиёрмиз. Улуғ Ватанимизнинг қайси ерига борсак, "Салом, устоз, ўқитувчим", деб шогирларимиз пешвоз чиқишиади. Биз шунда ўзимизни қанчалик баҳтиёр инсон эканлигимизни чуқурроқ, ҳис этамиз. Умримизга яна умр қўшилгандек ўзимизни тетик сезамиз. Ана шу нарса бизга яна куч-куvvват ва касбимизга беқиёс муҳаббат баҳш этади. Ўқитувчи меҳнатини тақдирлаш "Халқ ўқитувчиси" деган юксак унвоннинг таъсис этилишида яна бир ёрқин ифодасини топди.

Ўқитувчи ўзига бўлган бу хурмат билан бирга унга ёш авлодни тарбиялаш каби фахрли, айни замонда жуда мураккаб ва масъулиятли вазифа ишониб топширилганлигини жуда яхши билади.

Илмий-техника тараққиёти катта суръат билан ривожлана бораётган бир шароитда хаёт бизнинг олдимизга янгидан-янги вазифаларни қўймоқда.

Дарс биздан бола тарбиясига атрофлича ёндашишни, ёш авлодни ҳар тарафлама ривожлантиришни талаб этмоқда. Шундай шароитда ўқитувчининг ўзига хос ўрни ва мавқеи қандай бўлиши керак. Бу касб эгаси ўзига хос ижтимоий, сиёсий, педагогик ва шахс талабларига жавоб бера олиши учун у қандай сифатларни ўзида мужассамлаштириши керак? деган қонуний савол туғилади.

Ўқитувчи қўйидаги фазилатларга эга бўлиши керак: инсоний гоявийлик, инсоний эътиқодлилиқ, ватанга содиқлик, меҳнатсеварлик, ижтимоий бурчни чукур англаш, инсон манфаати сингари улуғвор мақсад йўлида мумтоз ниятлар, темир ирода билан кураша билиш, ҳаққонийлик, принципиаллик, мудом меҳнаткаш ҳалқ билан ҳамдам ва ҳамкорлик, ҳалқ манфаатини ҳамма нарсадан устун қўйиш, хаётда фаол позицияда туриш, янгиликларни сезиш ва уларни ҳаётга жорий этишда ташаббускорлик кўрсатиш, ахлоқий поклик ва ёш авлодга меҳрибонлик, оқилона талабчанлик, юксак маданий хулқ, нафосат, тил ва дил бирлиги, фан асосларини, жамият, табиат ва инсон тафаккури қонуниятларини чукур билиш ва амалда қўллай олиш, ҳар соҳада ёш авлодга ўrnak кўрсата билиш.

Ўқитувчининг жамиятдаги муаллимлик вазифаси ана шу фазилатларни ўзида тўла мужассам бўлишини тақозо этади.

## ГОЯВИЙ БАРКАМОЛ, ФАОЛ ЖАМОАТЧИ

Ўқитувчи, энг аввало, йўл кўрсатувчи ёрқин юлдуз бўлиб, у ўз фаолиятида юксак ахлоқ-одоб қоидаларига таяниб иш кўради ва уни ижодий равишда бойитишга ўз ҳиссасини қўшиб боради.

Маълумки, киши ўз-ўзидан эътиқодли бўлиб қолмайди. Кишидаги инсоний эътиқод табиат тараққиёти, жамият тараққиётига оид фанлар асосларини чукур эгаллаш ва олинган билимларни ва улуғ ҳаёт тажрибалари билан узвий боғлаб таҳлил қилиш ва умумлаштириш орқали ҳақиқатни, борлиқни англаш ва уни гўзал қилиш учун кураш натижасида шаклланади. Улуғ гояларга эътиқодини куйдира оладиган ўт, улуғ маслак йўлида курашаётган инсоннинг иродасини бука оладиган куч йўқ.

Фояси саёз киши ҳаёт уммонининг тубига ета олмайди ва ундан жавоҳирларни теришга ҳам қодир бўлмайди, қаноти қисқа қушлар узоққа парвоз қила олмаганидек, ҳаётнинг ривожланиш қонуниятларидан бехабар киши, хусусан, шундай ўқитувчининг келажакни кўра олиш имконияти чекланган бўлади.

Ҳаётда инсон ўз олдига шарафли ва муқаддас орзу - истакларни кўя билиши зарур. Бу эзгу орзу - истак эса фақат меҳнат ва матонат билан жамланиши мумкин. Яна шу ҳақиқатни унутмаслигимиз лозимки, кишининг ўз олдига қўйган мақсад ва унга эришиш йўлида фойдаланадиган воситалари унинг ақлу идрокининг қандайлигидан далолат беради.

Ирода улуг ҳаётда, меҳнат ва кураш жараёнида шаклланади, сайқал топади ва синовдан ўтади. қийинчиликлардан кўркиш, чекиниш камолотнинг тўхташидан нишона. Чунки камолотнинг замари қийинчиликларни енгиб ўтишда, ҳаётда учрайдиган қийинчиликларни ва зиддиятларни енгиб ўтишида. Азиз касбдошим, ҳаётда кўп қийинчиликларни бошидан кечирган ва зиддиятларни енгиб ўтган инсонга чуқур назар соласан, унинг ақлига ва ички дунёси ҳам гўзал эканига ишонч ҳосил қиласан. Умар Хайём айтганидек:

қийинчилик кечиб одам хур бўлур,

Садафда қамалиб қатра дур булур.

Шарафли ва яхши ишлар оғизда эмас, балки амалда бажарилади. Айниқса, ўқитувчининг эътиқоди ва тилак - орзулари унинг амалий фаолиятига айланмоғи лозим. Агар кишининг улуғвор фикр ва ғояларига, гўзал ҳис – туйғуларига, дилдаги эзгу ниятларига монанд амалий хатти - ҳаракати қўшилса, нур устига аъло нур бўлади.

Зиёкор ўқитувчи ҳалол меҳнат қилиши, ўз бурчини тўлиқ, адо этиши, айтган сўзларига амал қилиши зарур. Шунда ҳалҳ унга ишонади.

Ўқитувчи — зиё тарқатувчи. У замон билан ҳамнафас одим ташлаши, фантехника ютуқларини, барча янгиликларни тарғиб этиши керак. Ўқитувчи ҳалқдан бир қадам олдинда юриб, одамларни ўз ортидан эргаштириши даркор.

## ТАРБИЯГА МУҲАББАТ

Ўқитувчилик касбига қадам қўйиш ниятида бўлган одам ўз-ўзига: шу касбни севаманми, дилимда бу ҳавас ўти борми? мен болажонлик фазилатига эгаманми? бир умр ана шу ниҳоят мураккаб, лекин шарафли касбнинг жозибали сехри билан яшай оламанми? деган саволларни ўзига бериб, ўз қалби билан гаплашиб олмоги лозим.

Инсонни эл ҳурматига сазовор этувчи яхши фазилатлардан бири танлаган касбидা садоқат билан ишлай билишдир. Касбда қўнимли бўлиш инсонни безовчи зийнат бўлибгина қолмай, ишни унумли қиласди. Бир ерда, бир касбда узоқ ишлашда ҳикмат кўп. Доно ҳалқимиз: "Дараҳт бир ерда кўкаради" деб бежиз айтмаган. Умуман ҳар бир инсон бир касбда, иложи борича бир жойда қўним билан ишлаши унинг ўзи учун ҳам, жамиятимиз учун ҳам фойдали. Бильякс ишда, касбда қўнимсизлик одамнинг ўзига ҳам, жамиятга ҳам фойдасизdir.

Минг афсуски, айримларнинг иш фаолиятини кузатар экансиз, унинг меҳнат дафтарчасида ўнлаб иш жойини алмаштирганлигини кўриб, гоҳо фикрга толасиз. Бир ерда унолмайдиган, ишда қўнимсиз бундай читтак нусхалар қўпинча жамиятимиз тартиб - қоидаларига риоя қилмаётган, интизомсиз кишилардир. Ҳатто, қандай бўлмасин бир амаллаб диплом олишнигина кўзлаб, педагогика олий ўкув юртларига кираётган, кейинчалик ишдан-ишга кўчиб юрган кишилар анчагина учраб туради. Бундай кишилар ўқитувчиликка ўз хоҳиши билан эмас, балки отоналарининг ва бошқаларнинг гапи билан кириб қолган бўлади. Чунки уларнинг тарбиячилик касбига меҳри йўқ, бу касбнинг шавқ-завқини сезмайдилар. Шунинг учун уни ардоқламайдилар.

Давр биз педагоглардан, ота-оналардан, тарбияшунос олимлардан бола истеъдодини ёшлигидан, боғчада ва мактабда аниқлаш, жамиятнинг талаб ва эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда уни ўстириш шакл ва методларини яратишни талаб этмоқда. Ҳар қандай киши ҳам ўқитувчи бўла олмаслигини илмий тадқиқотлар кўрсатмоқда. Ўқитувчилик касбини эгаллаш учун кишида қобилият, муайян малака ва маълум тайёргарлик бўлиши лозим.

Кўпгина ўқитувчилар ўзларининг касбига фидоийлиги ва маданияти, гўзал маънавий фазилатлари билан эл хурматига сазовор бўладилар.

### **ЎҚИТУВЧИ БИЛИМИ**

Ўқитувчи бўлиш учун касбни севишдан ташқари, ўз фани бўйича чукур, шунингдек ёндош фанлар соҳасида ҳам кенг билимга эга бўлиш керак. Бола билимдон ўқитувчини ҳурмат қиласди. Ёш инсон қошида обрўйини қозонишни истаган ўқитувчи ўз камолоти устида муттасил, доимий ишламоғи лозим.

Ҳаёт, фан ва маданият жуда катта суръат билан ривожланмоқда. Ҳозир ахборотлар ниҳоятда кўпайган давр. Ахборотлар оқими ичидан ўзи учун энг муҳимини топа олиш биз ўқитувчилардан тинмай ўқишини талаб этмоқда.

Афсуски, олий ўқув юртида олган билими билан чекланаётган, билим доираси дарсликдан нарига ўтмайдиган ўқитувчилар ҳам кўп. Бундай ўқитувчи ўз ўқувчиларидан орқада қолмоқда. Чунки ўқувчи бой ва кўп киррали ахборотдан баҳраманд. Бу ўқитувчининг обрўйини туширмоқда.

Ўқитувчи ўз устида ишламаслигининг ёмон оқибати шундаки, у ўқувчилар умрини зое кеткизади. Ўқувчининг олтин вақтини беҳуда оладиган ўқитувчи эса бир умр зиё бермай, дудлаб ётган чироқни эслатади. Зиёкор-ўқитувчи эса мудом порлаб нур бермоги, ўз зиёсидан авлодни баҳраманд қилиши лозим.

Инсон бошқа бирорга нур бериши учун ўзи порлаши керак. Ўз устида ишламай, ҳаётдан орқада қолаётган айрим ўқитувчиларнинг ишлари кўнгилсиз оқибатларга олиб келиши мумкин. Шундай экан, азиз ўқитувчи, синфда сенга термилиб турган ва сендан руҳий озиқ кутиб ўтирган қора кўзлар олдига асло тайёрланмай кира кўрма! Акс ҳолда, у чўлпон кўзларда ўзингга нисбатан ғазаб ва нафрат ўтини ёқкан бўласан.

### **ПЕДАГОГИК МАҲОРАТ НИМА?**

Педагогик маҳорат – бу ўқитувчи нутқининг равон ва таъсирчан ўтилаётган мавзуга ўқувчи диққатини торта оладиган, мавзуга мос кўргазмалар ижод қилиб ва ундан унумли фойдалана оладиган, ҳар қандай шароитда ҳам ўқувчи қалбига йўл топа оладиган, ҳар бир дарс боланинг қизиқиши ва фаолиятини ошириша оладиганкишини тушунамиз.

Педагогик маҳорат – изланиш, ижодий меҳнат маҳсули. Педагогик маҳорат ҳамма ўқитувчилар учун бир қолипдаги иш услуби эмас, балки у ҳар бир ўқитувчининг ўз устида ишлаши, ижодий меҳнати жараённида юзага келадиган жараёндир.

В.А. Сухомлинский ўзининг «Чин инсонни қандай тарбиялаш керак» деган асарида «Ўқитувчининг меҳнатини бирор нарса билан қиёслаб ҳам, таққослаб ҳам бўлмайди». Тўқувчи бир соатдан кейинроқ ўз ишининг ҳосилини кўради., пўлат эритувчи бир неча соатдан сўнг оловдаги метал оқимидан шодланади. Бу унинг орзусини юксак чўққиси; ер ҳайдовчи, дон сепувчи ғаллакор бир неча ойдан кейин далада ўстирган бошоқлари ва бир сиким донидан завқланади. Ўқитувчи эса ўз ижодининг маҳсулини кўриш учун йиллаб меҳнат қилиши керак. Ўқитувчи ҳар бир минут, ҳар бир дақиқада ўзининг ўттизта ёки қирқта тарбияланувчисидан ҳар бирини

кўриб туриши, у шу дақиқада нималар ўйлаётганлигини, қандай ғам-аламлар уни ташвишлантираётганлигини билиши керак-деган фикрларни баён этади.

Педагогик маҳорат бир қатор компонентлардан таркиб топади. У педагогика ва психология бўйича илмий билимларни, яъни касбий билимлар, касбий қобилият, педагогик этика ва педагогик техникани ўз ичига олади.

Педагогик маҳоратнинг асосий негизи бу – касбга оид билимларни пухта ўзлаштиришдан иборатdir. Ўқитувчи ўкув юртидаёқ илмий билимлар системасини пухта эгаллаб олиши керак. Педагогик маҳоратни эгаллашда психология ва педагогика фанига доир билимлар катта роль ўйнайди. Илмий психологик ва педагогик билимлар системасининг мавжудлиги ўқитувчига фақат ўз синфини ҳамда айрим ўқувчиларни ўрганиш ва уларнинг тўғри феъл атворларини тушунишгагина эмас, балки болалар жамоаси ва унинг ҳар бир аъзосини ривожланиш истиқболини ҳам белгилаш имконини беради.

Муваффақиятли ишлаш учун ҳар бир ўқитувчи педагогик маҳоратга эга бўлиши зарур. Педагогик маҳорат эгаси оз меҳнат сарф қилиб, катта натижага эришади. Ижодкорлик ҳамиша унинг ҳамкори бўлади. Педагогик ишга қобилиятли, истеъдодли кишидагина педагогик маҳорат бўлиши мумкин. қобилият эса фаолият жараёнида пайдо бўлади ва ривожланади. қобилиятли ва маҳоратли ўқитувчи олдида эса ҳозирги кун талаби асосида ватанимиз равнақи учун хизмат қила оладиган, буюк ватанни дилдан севадиган ва бу йўлда ўз жонини ҳам аямайдиган ёшларни ватанга меҳр – муҳаббат руҳида тарбиялаш вазифаси туради.

Олий мажлиснинг тўққизинчи сессияси «Таълим тўғрисида» ва «Кадрлар тайёрлаш бўйича Миллий дастур тўғрисида» қонунларни қабул қилди. Бу қонунлар узлуксиз таълим тизимининг ўзбек моделини аниқлаб берди.

Узлуксиз таълим тизимини ислоҳ қилиш муаммолари тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов: «Ўқитувчи ва мураббийларнинг ҳаётий талабларини қондириш, уларни рағбатлантириш, уларнинг ўз иши, касбидан мамнун бўлишини таъминлашимиз лозим ва ... бу масалани ечмасдан туриб, келажак авлод тарбияси тўғрисида гапиришнинг ўзи мутлақо номақбулдир», -деб таъкидлаган эди.

«Таълим тўғрисида»ги ва «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» ўқитувчилар олдига жуда катта ва масъулиятли вазифалар юклади. Бу эса ўқитувчилардан ўз устларида мунтазам тинмай ишлашлари ва ёш авлодни ўз Ватанига, ҳалқига муносиб инсонлар қилиб тарбиялашни талаб этади.

Ўқитувчилик касби улуғ ва шарафли, мураккаб, ўз ўрнида масъулиятли касблардан биридир. Дунёдаги барча инсонларни комил бўлиб етилишига ўқитувчи сабабчи бўлади. Барча жойлардаги ҳамма касб-хунар, илмли, олиму-фузалолар ўқитувчининг меҳнати самарасидир. Ўқитувчи меҳнатини бирор нарса билан таққослаб бўлмайди. Ўқитувчилик касбини эгаллашга интилаётган ҳар бир инсон ўзида аввало ирода, сабр-матонат, педагогик маҳоратни, ўқитувчилик ихтисослигига хос билим, малака, кўнікмаларни эгаллаши лозимдир.

Маҳоратли ўқитувчи ўзини маҳорат эгаси санаса у қуйидаги билим, кўнікма, малакаларни эгаллаган бўлиши зарурдир.

1. Ўқитувчи дунёкараши кенг, ҳамма воқеа, ҳодиса устида эркин фикр юрита олиши зарурдир.

2. Мустакил Ўзбекистонимиз ўқитувчиси биринчи галда ўзи ўқитадиган фанни чуқур эгаллаган бўлгандагина ўқувчиларда умумий ва касбий таълим сифатини ошира олади ва уларда фан - техника ҳамда амалий фаолиятга қизиқиш ва истак ҳосил қила олади.

3. Ўқитувчи ҳозирги замон фан-техника талабига мувофиқ яхши дарс бериши ва унинг ҳар минутидан унумли фойдаланиши зарур.

4. Ўқитувчи яхши ўқитувчи бўлиши учун педагогика, психологияга қўшиб, ўз фанининг методикасини яхши билмоғи лозим.

5. Ўқитувчининг умумий маданияти юқори бўлиши билан бирга бу касб адабиёт ва санъат соҳасидаги билимларга эга бўлишни талаб қиласди.

6. Ўқитувчи педагогик одобига риоя қилиши керак. Педагогик одоби ўқитувчилик касбига хос фазилатлардан бўлиб, у ўқитувчининг болалар билан ишлаши жараёнда унинг тажрибаси маҳорати ошади.

7. Ўқитувчи педагогик маҳоратига ва ҳар томонлама билимга эга бўлиши керак, чунки унга ўқувчилар ҳар соҳада мурожаат қилишлари мумкин.

Ва ниҳоят ўқитувчидаги хос бўлган қобилиятлар мужассам этган бўлиши лозим.

Жумладан, кейинги фикрларимиз ўқитувчилик қобилияти устидадир. Шу ўринда, аввало, қобилият нима эканлигини билишимиз мақсадга мувофиқдир.

қобилиятлар билим, кўникма ва малакаларни эгаллашда намоён бўлса ҳам билимлар ва кўникмаларни эгаллаш билан боғланиб қолмайди.

қобилиятлар – бу имконият у ёки бу ишда маҳоратнинг зарур даражаси эса воқеиликдир. қобилиятлар фақат фаолиятда шунда ҳам фақат ана шу қобилиятларсиз амалга оширилиши мумкин. Бўлмаган фаолиятдагина намоён бўлади.

Коммуникатив қобилият ҳам ана шундай қобилиятлар жумласидандир.

Коммуникация тушунчалик ижтимоий маънога эга бўлган инсонларнинг фикр ёки онгода пайдо бўлган тушунчаларни бошқа инсонларга етказиб беришдир. Бошқача қилиб айтганда юзага келган ахборотни етказиб бериш ҳисобланади. Бу ерда ахборотни ўзга кишига йўллаётган шахс коммуникатор, ахборотларни қабул қилаётган киши рецириент деб аталади.

Ўқитувчининг болалар билан муомиласи муваффақиятли бўлиши кўп жиҳатдан унда педагогик қобилиятни мавжудлигидадир. Психологияда қобилиятлар деганда, инсоннинг муайян психологик хусусиятларини тушуниш қабул қилинган. Бу хусусиятлар ўша ўқитувчи вазифасидаги болаларни ўқитиш ва болаларга таълим беришда юксак натижаларни қўлга киритишнинг шарти ҳисобланади. Маълумки шахснинг у ёки бу қобилиятларини ҳосил қилувчи хислатлар ва хусусиятлар орасида бир хиллари етакчи роль ўйнайди, бошқалари эса ёрдамчи вазифасида бўлади.

Биринчи навбатда перецептив, яъни идрок қилишга ҳамиша таалуқли бўлган хусусиятлар (улардан энг муҳим кузатувчанликдир) етакчи роль ўйнайди. Шу ўринда ўқитувчининг коммуникатив қобилияти энг олдинги ўриндаги таъсир қилиш воситаси ҳам ҳисобланади.

Коммуникатив қобилият фақат биргина ўқитувчи ёки биргина тегишли ҳодиса эмас балки, бу ҳаммада юзага келадиган жараёндир.

Коммуникация жараёни ҳаммада юзага келади-ю, аммо унинг сифат даражаси ҳар хил бўлади, яъни одамлардаги ҳаётй тажриба, билим, малака кўникмалари қобилиятларни бир-биридан фарқлаб туради.

Ўқитувчидаги коммуникатив қобилиятнинг мавжудлиги, унинг маҳоратли эканлигидан далолат беради.

Коммуникатив қобилият фикрни, ёки бирор тушунча, белгини англатувчи психологик жараён бўлиб, унинг намоён бўлиши уч хилдир.

Улар оғзаки коммуникация, нутқ. Ёзма коммуникация ва имо-ишора, хатти ҳаракатли коммуникация турларидир.

Нутқ бу оғзаки коммуникация яъни тил ёрдамида муносабат қилиш жараёни демакдир. Ижтимоий тажрибада бирон-бир моҳиятни англатадиган сўзлар оғзаки коммуникация воситаси ҳисобланади. Сўзлар эшиттириб ё овоз чиқармасдан айтилиши, ёзига кўйилиши ёки кар-сақов кишиларда бирон - бир моҳиятга эга бўлган

имо – ишоралар билан алмаштирилиши (буни харф бармоқлар харакати билан ифода этиладиган дактилология ва имо ишорали нутқ деб аталади) мумкин.

Күйидаги нутқ турлари фарқ қилинади; ёзма ва оғзаки нутқ. Ўз навбатида оғзаки нутқ диалогик ва монологик нутқларга ажратилади.

Оғзаки нутқнинг энг содда тури диалог, яни аллақандай масалаларни биргалиқда муҳокама қилаётган ва ҳал этилаётган ҳамсұхбатлар томонидан олиб бориладиган сұхбат ҳисобланади.

Гаплашаётганларнинг бир – бирларига луқмаларни, сұхбатдошдан кейин ибораларни ва айрим сўзларни тақрорлаш, саволлар бериш, қўшимчалар бериш, изоҳ бериш, фақат сўзлашаётганлар тушунадиган шамалар қилиш турли хил ёрдамчи сўзлар ва ундовлар сўзлашув нутқи учун хос хусусиятдир. Бу нутқнинг ўзига хос хусусиятлари кўп жиҳатдан ҳамсұхбатларнинг ҳамжиҳатлиги даражасига, уларнинг ўзаро муносабатларига боғлиқ бўлади. Аксарият ҳамма жойда ҳам педагог оиласи мухитдаги диалогни ҳеч қачон синфда ўқувчилар билан муносабатда бўлгани каби олиб бормайди. Сўзлашув чоғида ҳиссий ҳаяжонланиш даражаси катта аҳамиятга эга бўлади. Ийманган ҳайратланган, қувонган, қўрқсан жаҳли чиққан киши хотиржам ҳолатидаги каби гапирмайди, ўзгача оҳангдагина гапириб қолмасдан, балки кўпинча бошқа сўзларни ибораларни ишлатади.

Оғзаки нутқнинг иккинчи бир тури монолог нутқ бўлиб, уни битта киши бошқасига ёки уни тинглаётган кўплаб кишиларга қаратади: бунга ўқитувчининг ҳикояси, ўқувчининг кенгайтирилган жавоби маъруза ва шу кабилар киради. Монологик нутқ тузилиши жиҳатидан жуда ҳам мураккаб бўлиб, фикрнинг тугалланганлигини, грамматик қоидаларга анча қатъий амал қилинишини, монолог айтиётган кишининг баён этмоқчи бўлган фикрда қатъий мантиқ диалогик ва изчилик бўлишини тақозо этади. манологик нутқни эгаллаш нутққа нисбатан катта қийинчиликлар туғдиради, унинг кенгайтирилган шакллари антогенезида (юзага кела бошлаганидан такомиллашувига қадар) кечикибрөқ ривожланади, ўқувчиларда бу нутқни шакллантириш махсус вазифа ҳисобланади ва педагоглар уни таълимнинг қатор йиллари мобайнида бажаришларига тўғри келади.

Қийналмасдан, бемалол сұхбатлаша оладиган, лекин олдиндан ёзилган матндан фойдаланмасдан манологик ҳарактерга эга бўлган оғзаки ахборот (маъруза, кенг маърузалар ва шу кабилар) билан чиқишига қийналадиган катта ёшли одамлар ҳам учраб туриш тасодифий ҳол эмас. Кўпинча бу ўқитувчиларнинг ўқувчиларда монологик нутқни шакллантириш ишига етарли эътибор бермаганликлари оқибати ҳисобланади.

Ёзма нутқ инсоният тарихида оғзаки нутқдан анча кейин пайдо бўлди. У бир-бирларидан макон ва замон билан ажралиб турувчи одамлар ўртасида муносабат қилиш эҳтиёжининг натижаси сифатида пайдо бўлди ва фикр шартли схематик суратлар ёрдамида ифода этиладиган пайтлардаги пиктографиядан ёрдамида ифода этилаётган ҳозирги замон ёзувига қадар ривожланди.

Ёзув туфайли одамлар тўплаган тажрибани авлоддан авлодга энг яхши тарзда етказиш имкони туғилди.

Негаки оғзаки нутқ ёрдамида ўтказилган тақдирда у бузилиши, ўзгариб ва ҳатто беиз йўқолиб кетиш мумкин эди. Ёзма нутқ фанда фойдаланиладиган мураккаб умумлашмаларнинг ривожлантирилишида, бадиий тимсолларни етказишда мухим роль ўйнайди.

Одамлар ўртасидаги муносабатни телеграф орқали ахборот берилганда коммуникатор билан рецептиент оғзаки муомилага киришадилар. Одамлар муносабатига алоқа боғловчиларнинг ҳис-ҳаяжони ҳам қонуний равишда жалб этилган бўлади. У коммуникациянинг мазмуни ҳисобланиши нарсага ҳам, муносабатга киришганларга нисбатан муайян тарзда таалуқли бўлиб, нутқий фикр – мулоҳазалар

билин кўшилган ҳолда юзага чиқадиган бу ҳис - ҳаяжонли муносабатда ахборот айрибошлашнинг алоҳида, нутқсиз жиҳати, ўзгача, нутқсиз коммуникация таркиб топади. Нутқсиз коммуникация воситаларига қўл, бармоқ ва юз ҳаракатлари, имо-ишора, оҳанг, пауза турқ - тароват, кулги қўз ёши қилиши ва шу кабилар кирадики, булар оғзаки коммуникация воситалари – сўзларни тўлдирувчи ва кучайтирувчи, баъзан эса ўрнини босувчи белгилар системасини хосил қиласи.

Нутқсиз коммуникация воситалари бамисоли ўзига хос ҳис-туйғу тили бўлиб, сўз билан ифодаланадиган тил каби у ҳам ижтмой тараққиёт маҳсули ҳисобланади ва турли миллӣ маданиятларда бир-бирларига ўхшамаслиги мумкин.

Нутқсиз коммуникацияни амалга ошириш учун турли хил ёш гуруҳларда турлича воситалар танланади. Жумладан, болалар йигидан қўпинча катта ёшдагиларга таъсири қилиш ва уларга ўз истаклари ҳамда кайфиятини етказиш воситаси сифатида фойдаланадилар.

Оғзаки коммуникация таъсирини кучайтиришда муносабатга киришувчиларнинг фазода жойлашуви муҳим аҳамиятга эгадир.

Нутқсиз коммуникацияда қўлланилаётган воситаларнинг ахборотни сўз билан етказиш мақсадларига ва мазмунига мувофиқлиги муносабат маданиятининг таркибий қисмларидан ҳисобланади.

Айни пайтда нутқсиз коммуникация – имо – ишора пантомимика, нутқнинг оҳангидаги ранг – баранглик ҳам ривожланиши мумкин.

Бўлажак ўқитувчилар факат назарий билимларни эгаллаш билан чегараланмасдан амалий малака ва кўникмаларни ҳам эгаллаш зарур, яъни булар педагогик, психологик билимлар асосида ўқувчиларни илмий билим, малака ва кўникмалар билан қуроллтира билиш дарс бера билиш, тарбиявий ишларни режалаштира билиш, ўқувчиларнинг жамоа, усулларини танлай билиш, ўқувчиларни индивидуал, жамоа ишларини ташкил қила олиш, сифндан ва мактабдан ташқари ишларни ўюштира билиш ва уларга раҳбарлик қилиш, ота-оналар, жамоатчилик ўртасидаги ишларга раҳбарлик қила олиш, спорт, саёҳат, ва бошқа тарбиявий малака ва кўникмаларни олиб боришларидан иборатdir.

Сўз маҳоратли ўқитувчининг эгаллаши лозим бўлган билиш малака кўникмалари устида экан, ўқитувчининг коммуникатив кўникмалари ҳақида тўхталишимиз ва моҳияти аҳамияти ҳақида фикр юритишимиз мақсадга мувофиқ ва муҳим аҳамиятга эгадир.

Маҳоратли ўқитувчининг коммуникатив кўникмаси –бу ўқитувчилик касбига илк тайёргарлик кўра бошлаган даврдан, умуман хаётда одамлардаги ўз фикрини ифода этиш усулларини билиш, ўзида мана шу ҳислатларни намоён қила олишдир.

Ўқитувчидаги коммуникатив кўникмалар булар олдиндан ўқитувчининг оғзаки ва ёзма нутқ, имо – ишора орқали фикр ифода этишни билиш ва кишиларни ифода этаётган фикрини тўғри англай олишдир.

Юзни ўқиши санъати – бошқа касблар сингари ўқитувчиликка ҳам хос бўлган сифатлардан биридир.

Юзни ўқиши, яъни бирор шахснинг ўз фикрини намоён (яъни оғзаки ва ёзма ҳолатда) қилмаганда унинг юз тузилиши, юзидаги аъзоларнинг баъзи бир ҳаракатларидан англаш, тушуна олишдир. Юзни ўқиши аввало психологик жиҳатдан идрок, диққат ва кузатувчанликка боғлиқдир.

Инсонларнинг хурсандлигини унинг юзидаги кўриниб турган тетиклик, хушчақчақликдан англашимиз ёки хафаликни эса юзларнинг маюс тортганлиги, кўзларнинг толиқиб кўринишдан билишимиз мумкин.

Ўзгалар ҳолатини тушуна олиш ўқитувчи учун муҳимдир. Сабаби у қандай ҳолат, шароитда ўсган ўқувчиларга дарс берадиганлигини билиш лозимдир.

Ўқитувчиларнинг юриш – туриши, ўтириши, ҳаракатидан уларнинг қай ҳолатда юрганликларини билиш мумкин.

Ўзини намоён қила олиш-бу бир қийин ёки нарса орқали эмас, балки билим, малака, кўникма, одоб – ахлоқ муомила, нутқ, муносабат орқали ўзини намоён қила олишдир.

Ўқувчиларнинг янги материални тушуниб ва ўзлаштириб олишлари учун ўқитувчи нутқининг такомиллашганлик даражаси муҳим аҳамиятга эгадир. Болалар педагогнинг нутқий маълумотларига сезгир бўладилар. Бирор бир товушларни нотўғри талаффуз қилиниши болаларда кулгуни чақиради.

Нутқ инсоннинг онгода пайдо бўлган фикрнинг нутқ товушларига тил ёрдамида кўчишидир. Нутқ таъсирли ёки таъсирсиз, тўғри ёки нотўғри бўлиши мумкин.

Нутқ орқали киши ҳолатини тушуниш – кишилар ўз нутқларида ўзларида кечётган жараённи намоён қиласидар. Шу ҳолатни тушунишдир.

Монотон нутқ болани зериктиради, ноаниқ интонация эса яхши ўзаро яқин сұхбатнинг уюштирилгандан баланд тон болаларда ишончсизлигини келитириб чиқаради.

Товуш одамларда табиатан берилади, аммо бу эса жуда ҳам кўп учрайди. Ҳамда яхши товуш маҳсус машқларсиз йиллар ўтган сари бузилади, ўзгаради.

Педагогик нутқ қўйидагиларни таъминлаб бериши мумкин:

А) педагог ва ўқувчилар орасида ўзаро таъсир этиш ва мuloқатнинг натижалилигини;

Б) фаолият мотивларини, тушунчаларни тўғрилаш ва шакллантириш мақсадида ўқувчи, болалар тафаккурига, ҳис – туйғуларига ижобий таъсир этиш керак;

В) таълим бериш жараёнида билимларни тўлиқ тушунтириш ва мустаҳкамлаш, ўзлаштириб олиш;

Г) ўқувчиларнинг амалий ва ўқув фаолиятини самарали ташкил этиш;

Ўқитувчи нутқининг ўзига хослиги - ўқувчиларга йўналганилиги билан боғлиқдир. Кузатувчан ўқитувчи мавзуни тушунтиришда ўқувчиларга қандай таъсир этишини ҳисобга олган ҳолда иш юритади.

Ўқитувчи нутқига қўйиладиган талаблар, қўйидагилардан иборат функициялар билан белгиланади. Асосий функциялардан бири бу билимларни тўлиқ узатишни таъминлаб бериш. Янги билим беришда ўқитувчи ўз нутқи орқали фақатгина янги билимларни бериб қолмасдан, балки ҳис – туйғуларига ҳам таъсир этиши керак.

Бошқа функцияларидан бири бу ўқувчиларни ўқув фаолиятини самарадорлигини таъминлаб бериш:

Педагогик кузатишлар шуни кўрсатадики, ўқитишнинг муваффақиятларига асосан ўқитишнинг муваффақиятларига асосан, ўқитишнинг мuloқотга кирилишида учрайдиган педагогик низоларни келтириб чиқармаслик, хато ва камчиликларга йўл қўймасликдир.

Бу хато ва камчиликлар болаларни тўғри, тушуна олмасликдан нутқни тўғри тузга олмасликдан, муомилада ҳаммани бир назар билан кўра олмасликдан келиб чиқади.

Уларни олдини олиш йўллари турли хилдир.

Бунинг учун энг аввало ўқувчиларни фанга қизиқтириш шарт. Ўқитувчи ўз шогирдларидан доимо ҳеч бўлмаганда бир неча поғона юқори туриши, керак акс ҳолда болалар олдида унинг обрўси бўлмайди, чунки кутилмаган саволларга ўқитувчи жавоб берадолмасдан қолиш мумкин. Ҳолбуки, бола сезгир бўлади ва жуда тез фурсатда ўқитувчининг камчиликларини билиб олади. Ўқитувчилар олдида йўқотилган обрўни тиклаш жуда қийин ҳатто баъзи вақтларда мумкин ҳам эмас.

Ёш авлод тарбиялаш мураккаб ва олижаноб вазифа бўлиши билан бирга айни замонда у ғоят даражада мураккаб, масъулиятли ишдир. Бу вазифани муваффақият билан бажариш учун энг аввало ўқитувчи ўз ишининг шайдоси бўлиши, болаларни севиши, масъулиятларини, бурчларини, хулқларини англаб етишлари лозим.

Хулоса қилиб, айтганда мустакил Ўзбекистонимизда ўзининг педагогик фаолиятини олиб бораётган ҳар бир ўқитувчи ўз устида тинмай ишлаши, доимий изланишда бўлиши, ўзидан олдинги педагогларнинг илғор тажрибалари билан доимий танишиб бориши ва шу йўллар билан ўз маҳоратининг тизимларини кенгайтириши лозимдир.

## **ПЕДАГОГИК ФИКР ТАРИХИ ВА МАКТАБ АМАЛИЁТИДА ЎҚИТУВЧИ МАҲОРАТИ МАСАЛАЛАРИ.**

Ҳар бир ижтимоий тузумда инсоннинг маънавий юксалишини таъминловчи таълим-тарбия, маънавият ва маърифат каби тушунчалар мавжуд бўлиб, улар педагогика фанидаги ўзгаришларни жамият тараққиёти билан боғлиқ ҳолда атрофлича ўрганишни тақозо этади. Педагогика тарихи маънавий, ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий ҳаётнинг ҳаракатлантирувчи кучи бўлиши, инсон камолоти ҳақидаги ғояларни нийҳоятда пухта билишни талаб этади.

Эрамиздан олдинги олтинчи асрдан милодий бешинчи асргача ўтган даврда Юнонистондаги қулдорлик давлатлари ва Рим империясида бир қадар демократик тартиблар, республика бошқаруви ўрнатилган. Бу ерда ўзига хос таълим – тарбия тизимлари ва педагогик таълимотлар яратилган. Юнонистонлик олимлар – Демокрит (460-370), Сукрот (469-339), Афлотун (427-347), Арасту (383-322); шунингдек, машҳур Рим педагоги Квинтилиан (42—118)лар ўз асарларида таълим – тарбия, ўқитувчи ахлоқига доир педагогик назариялар яратганлар.

Масалан, **Демокрит** тарбиянинг табиатга мослиги ғоясини ўртага қўйган. Ўқитиш жараённида болаларнинг қизиқувчанлигини ҳисобга олиш зарурлигини уқтирган. Таълимнинг киши табиатини ўзгартирувчи қудратли куч эканлигини, ўқитишида мажбурлаш усулидан кўра, ишонтириш воситасидан фойдаланиш афзаллигини, салбий намуналарнинг заарлигини таъкидлаган эди.

У тарбияда меҳнатнинг роли муҳимлигини кўрсатиб, педагоглар, ота-оналар болани ёмон ўрнақдан эҳтиёт қилиб, яхши хулқ ҳосил қилиш учун фойдали хатти - ҳаракатларни кўпроқ машқ қилдиришлари лозим, деган эди.

**Афлотун** бола тарбиячига итоат қилиши зарурлиги тўғрисидаги ғояни илгари суради. У болани муттасил назорат қилиб бориши; унинг яхши, итоаткорлигини рагбатлантириш, итоатсизлик қиласа кўркитиши ва уриб бўлса ҳам тўғри йўлга солиш лозимлигини таъкидлайди. «Агар педагог ёки ота-она,-деган эди у,- болага: мана бу адолатли, бу эса — адолатсиз, бу ишни қилиш яхши, бу эса - уят, бу нарса – муқаддас, бу эса — нопоклик: бу ишни қилиш керак, буни қилмаслик лозим, деб айтмаса ва кўрсатмаса болани тарбиялай олмайди» (Хрестоматия по истории зарубежной педагогики. Москва, «Просвещение», 1981, 19-бет).

Арастунинг «Искандарга насиҳат»и (қаранг: «Ўзбек педагогикаси антологияси». Тошкент, «Ўқитувчи». 1995, 39-46-бетлар) да баён этилган педагогик ғоялар ёшларни ахлоқий тарбиялаш нуқтаи назаридан ҳамон қимматини йўқотмаган. Шунингдек, Арастунинг «Афина сиёсати» асарида тасвирланган (қаранг: Писаренко В. И., Писаренко П. Я. Педагогическая этика. Минск, 1977. 10-11-бетлар) афиналикларнинг ўқитувчиларни сайлаш таомили ҳам ўқитувчи бобида дикқатга сазовордир. Чунончи, муаллимдан ёшларда синфий бурчга садоқат, интизомлилик, давлатни бошқара олиш

каби ахлоқий фазилатларни тарбиялаш талаб этилган. Сайлаб қўйиш-ўқитувчи-тарбиячилар зиммасига катта мажбуриятлар юклаган. Бу таомил Афина давлатида педагоглик ишининг оммавийлигини, унга катта эътибор берилганини кўрсатади. Ўқитувчи этиб сайланган киши унга давлатнинг келажаги - ёшларни тарбиялашдек улуф вазифа ишониб топширилганидан фахрланган. Давлат ва тарбияланувчилар билан ўқитувчи ўртасидаги муомала, муносабатларни тартибга солувчи қоидаларга амал қилиш талаб этилган.

Рим педагогларидан энг машҳури — **Марк Фабий Квинтилиан** «Нотиқни тарбиялаш тўғрисида» номли асарида педагогик муаммоларни, шунингдек, ўқитувчи одобига доир масалаларни ҳам баён этади. Квинтилиан ўз замонасидаги Грек ва Рим педагогик ғояларини яхши ўрганиб, нотиқлар мактабида кўп йиллар ўқитувчилик қилиб орттирган катта тажрибасини умумлаштиради. Унинг фикрича, бола мактабда таълим-тарбия олиши лозим. Ўқитувчи ўзи тарбиялаётган ҳар бир болага эҳтиётлик билан ва эътибор бериб муомала қилиши керак, чункн бефаҳм ва қобилиятсиз бола камдан-кам учрайди. Ўқитувчининг ўзи ўқимишли бўлиши, болаларни севиши, ўзини яхши тута билиши, болаларни бўлар-бўлмасга мақтайвермаслиги ёки жазолайвермаслиги, ўз шогирдлари учун ўрнак бўлиши ва уларни синчиклаб ўрганиши лозим. Ҳар бир ўқитувчи ўқитишининг ҳамма босқичларини ўтиши керак. Юқори типдаги мактаб ўқитувчиси, аввало бошланғич мактабда муаллимлик қилиши мақсадга мувофиқ. Муаллим ва тарбиячиларнинг талаффузи яхши бўлиши керак

Ўқитувчи одобининг тарихий илдизлари ҳакида гап борар экан, қадимги Юнонистон ва Рим педагогларининг юкорида келтирилган ғояларини тилга олиш ўринли деб ҳисоблаймиз. Чунки Марказий Осиёда яшаган мутафаккирлар Ҳиндистон, Хитой каби шарқ мамлакатлари маданияти, илм-фани, педагогикаси билан бир қаторда қадимги Юнонистон, Рим маданияти, фалсафаси, педагогикасига ҳам эътибор берганлар. Жаҳон алломаларининг илмий алоқалари, маърифатпарварлик, педагогик, ахлоқий таълимотлари Марказий Осиёда педагогика соҳасидаги фикрлар тараққиётининг тарихий илдизларидан биридир.

Ислом таълимоти ўтмишда яратилган барча илохий илмларни. инсоний тажриба ва фазилатларни умуминсоний қадрият сифатида ўзида мужассамлантириди. куръони карим ва Ҳадисларда баён этилган ахлоқий ғоялар инсоният маданияти хазинасига кўшилган улкан ҳисса эканлиги жаҳон миқёсида аллақачон тан олинган. куръон — фалсафий, ҳуқуқий билимлар мажмуигина бўлиб қолмай, ахлоқий тарбияни кудратли манбай, воситаси, кишиларни ҳалоллик, поклик, ахлоқ-одоб, инсоф-диёнатга даъват этувчи муқаддас китобдир. куръон сураларида кишилар Аллоҳ номидан эзгулика, ҳалолликка. покликка даъват этилади. Ёвузлик йўлидан қайтмаган кишилар учун дўзах азоби муқаррарлиги эслатилади. Бу, эса кишиларни ёмон ҳулқлардан ўзини тийишга, яхшилика ундейди.

Ислом таълимотида ёшлар баркамол инсон бўлиб етишилари, аёл ва эркак турмушда, жамиятда ўз мавқеларини, вазифаларини билиб, покиза ҳаёт кечиришлари лозимлиги таъкидланади. Эркакларда ғуур, аёлларда – шарм - ҳаё, қизларда - ифрат, болаларда - меҳр - оқибат, ҳалол билан ҳаромнинг фарқига бориш каби фазилатларни тарбиялаш ислом илмининг асосий мазмунини ташкил этади.

Ҳадисларда кишиларнинг ахлоқига қўйиладиган шаръий талаблар баён этилган. Улар инсоннинг маънавий ва ахлоқий камолотига асос бўлади. Ҳадисларда фарз, вожиб, ҳаром, ҳалол кабилар билан бир қаторда инсоний фазилатлар, ахлоқий йўл-йўриқлар талқин этилади, инсонлик шаънига доғ туширадиган иллатлар қораланади. Инсоний фазилатлар — илм эгаллаш, ҳалоллик, тўғри сўзлик, адолатлилик, меҳроқибат, ота-онани ҳурмат қилиш, етимларга, камбағалларга ғамхўрлик, сахийлик, поклик, омонатга хиёнат қилмаслик, диёнат каби ижобий ахлоқий сифатлар

улуғланади. Масалан, ёшларни илм олишга, ахлоқли бўлишга даъват этувчи Ҳадисларда бундай дейилган: «Илм эгалланг! Илм саҳрода дўст, ҳаёт йулларида — таянч, ёлғизлик дамларида — йўлдош, баҳтиёр дақиқаларда — раҳбар, қайғули дамларда — мададкор, одамлар орасида — зебу зийнат, душманларга қарши курашда қуролдир. Мўминларнинг афзали хулқ-атвори яхшиларидур. Садақанинг афзали — мўмин киши илм ўрганиб сўнг бошқа мўмнн биродарларга ўргатишdir. Фарзандларингизни иззат-икром қилиш билан бирга ахлоқ-одобини ҳам яхшиланглар» кабилар ёшларни ахлоқий тарбиялашга ёрдам беради. Шунингдек, Ҳадисларда ёмон хулқ, разолат, кибр-ҳаво адovат, ҳасад, хиёнат, ёлғончилик, мунофиқлик, порахўрлик, бузуқлик каби иллатлар қораланади.

Ислом таълимотида яхшилик қилиш инсоннинг табиий вожиботи бўлиши кераклиги тушунтирилиб, Аллоҳ инсонга ўз неъматларини эҳсон қилганидек, инсон ҳам бошқаларга яхшилик қилиши, саҳоватли бўлиши кераклиги таъкидланади. «Аллоҳ сенга яхшилик қилганидек, сен ҳам (ўзгаларга) яхшилик қил» (қасос сураси, 77-оят). «Агар чиройли амалларни қилсангизлар ўзингизга яхшилик қилган бўлурсизлар. Агар ёмон, гуноҳ амалларни қилсангиз ҳам ўзингиз учундир» (Исро сураси, 7-оят). «Ким бирон чиройли амал қилса, унга ўн баробар қилиб қайтарилур» (Анъом, сураси, 160-оят). қуръонда ота-онага қўпроқ яхшилик қилиш вожиблиги кўрсатилади. Шу билан бирга бошқа кишиларга ҳам, қариндошларга, қўшниларга, мусофиirlарга, хизматкорларга, дўсту биродарларга ва бошқаларга ҳам яхшилик қилиш зарурлиги таъкидланади.

Ислом таълимотида сабр-қаноатли бўлиш юксак ахлоқий фазилат сифатида улуғланади. Сабр ҳамма фазилатларнинг онаси, ҳар бир фазилатнинг асосидир. Исломда тарғиб қилинаётган сабр-қаноат, бу - ҳақиқатни ўргатиш ва ботилни йўқотиш йўлида учрайдиган ҳар нарсага чидамлилик, инсонлардан келаётган азиятга тоқат қилиш ва камбағаллик, касаллик, азиз кишини йўқотиш каби қийинчиликларга бардошли бўлиш фазилатидир.

Инсонга хос олижаноб ахлоқий сифатлардан бири кечиримли бўлишdir. Бу сифат кенг қалбли, бирорларнинг адovати ва азиятига чидай оладиган кишиларда бўлади. Инсонлар кўпинча хато қиладилар ва хатоларининг кечирилишига мухтоҷлик сезадилар. Агар биз ёмонлик қилган кишини (хато қилган кишини) кечирмайдиган бўлсак, ўзимизга ҳам келажакда кечирим бўлмай қолиши мумкин. «Ёмонликни яхшилик билан қайтаринглар» дейилади Раъд сурасининг 22-оятида. Баъзилар адovат қилишга ўрганиб қоладилар. Бундай кишиларга нисбатан ислом таълимотида -қилган адovатига муносиб равишда, ошириб юбормасдан, зулм қилмасдан жавоб қайташиб тавсия этилади.

Ростгўйлик жамиятнинг барқарорлиги ва кишилар ўртасидаги ишончни таъминлайдиган энг мухим сифатdir. Ёшларда бу фазилатни тарбиялашга оила ҳам, мактаб ҳам, бутун жамият ҳам катта эътибор бериши керак. «Эй мўминлар, Аллоҳдан кўрқингиз ва иймонларида ростгуй бўлган зотлар билан бирга бўлингиз». (Тавба сураси, 119-оят): «. . .Ҳақ сўзни сўзлангиз!» (Аҳзоб сураси, 79-оят.) Ҳадисда «Ростгўй бўлинг! Росттўйлик эзгуликка бошлайди. Ёлғондан эҳтиёт бўлинг! Ёлғон бузуқликка бошлайди» дейилган.

Кишилар ўртасидаги муносабатларда кўпгина муаммолар ўйламасдан эҳтиётсизлик билан айтилган қўпол сўздан келиб чиқади. Чиройли сўз эса яхши муомала, меҳр-оқибат қалитидир. Ислом таълимоти кишиларни ширинсўзликка чақиради. Ширинсўзлик ва хушмуомалаликнинг шартларидан бири овозни баланд ҳам, паст ҳам қилмай. меъёрида гапиришdir. Ислом таълимотида бақириб гапириш қораланади.

Имом Бухорийнинг «Ал-жомиъ ас-саҳиҳ» асарининг «Илм китоби» бўлими (Хадис. Биринчи китоб. Тошкент, 1991, 28-51-бетлар) илм эгаллаш фазилати ва хосиятлари, илм ўрганиш ва ўргатиш одоби тўғрисида баҳс этади. Бу ерда илм эгаллаш одобининг 54 қоидаси ҳақида ҳикоят қилинган. Уларда Муҳаммад пайғамбаримизнинг илм ўргатиш ва ўрганишга доир панд-насиҳатлари баён этилган. Ислом дини қабул қилинган мамлакатларда мактаб ва мадрасаларда сабоқ берган муллалар (муаллимлар), мударрислар ва толиби илмлар бир неча асрлар давомида бу панд-насиҳатларга амал қилгандар. Уларнинг таҳлили илм ўргатувчи ва ўрганувчиларга нисбатан қуйидаги дидактик талаблар, педагогик – ахлоқий ғояларни ифодалашга имкон беради:

- илм берувчининг овози тингловчиларнинг ҳаммасига эштиilarli, меъёрида бўлиши;
- илм мазмунини «кайтган эдилар, хабар берадилар, гувоҳлик берадилар» каби самимий ёқимли сўзлар билан ифодалаш;
- бирор таълимий ёки тарбиявий масалани ўртага ташлаб, мухокама, мунозара йўли билан ўргатиш;
- илм ўрганиш ва ўргатиш учун маълум кунларни қатъий белгилаб қўйиш;
- илмни фаҳмлаб, теран тушуниб, англаб ўрганиш,

эсда мустаҳкам сақлаш;

- теран тушунилган, яхши англаb олинган илимларни ёд олиш;
- илм ўргатиш жараённида болага, лозим ҳолларда, танбех. бериш мумкинлиги;
- киши илмни ўзи ўрганиб, ўзгаларга ҳам ўргатиши, илмга ўзи амал қилиши зарурлиги;
- илмнинг сусайиши, илмга эътиборсизлик жамиятни муқаррар инқирозга етаклашини тушуниш;
- илмни осон, енгил қилиб, одамларни бездирмай ўргатиш;
- илмни сўраб билиб олиш, илм ўрганишда уялмаслик, ўзи уялса, бошқа бирор орқали сўраб билиб олиш лозимлиги;
- илмга доир савол берган одамга сўраганидан қўра қўпроқ жавоб қайташи;
- билим тингловчига тушунарли бўлсин учун ҳар бир гапни бир неча марта (уч бор) қайташишнинг афзаллиги;
- илмни иштиёқ билан ўрганишнинг афзаллиги;
- аёлларга ҳам илм ўргатиш лозимлиги;
- эшитганни яхшироқ билиб олиш, мукаммал тушуниш учун қайта сўраш жоизлиги;
- илмни билган киши билмаганга, эшитганлар эшитмаганларга етказиш лозимлиги;
- илм бераётган уламонинг сўзларига жим туриб, дикқат билан қулоқ солишнинг маъқуллиги;
- одамларга жуда оз билишларини англашиб;
- илмни тушунишни, илм олишни истамаган киши ўрнига илмни тушунадиган қавмга (кишиларга) ўргатиш жоизлиги.

Ислом таълимотида баён этилган бу дидактик ғоялар мусулмон мактабларида ўқитувчи ва ўқувчилар ўртасидаги муомала муносабатларни тартиба солувчи ахлоқий қоидалар сифатида амалиётда қўлланилган. Улар Марказий Осиёда яшаган алломаларнинг тарбияшуносликка доир таълимотлари учун илмий замин вазифасини ҳам бажарган.

## **IX—XVI АСРЛАРДА МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ТАРБИЯШУНОСЛИК ВА ЎҚИТУВЧИ ОДОБИ ўЯЛАРИ**

Марказий Осиё мамлакатларида ислом дини қабул қилингандан сўнг минг йилдан ортиқроқ давр мобайнида ўқитувчи одоби ғоялари ислом таълимоти таъсирида шаклланди ва ривожланди. Маълумки, ислом ҳар бир мусулмондан аввало, иймонли бўлишни талаб этади. Бу, Аллоҳни, Мұхаммад унинг расули эканини тилда ва дилда тан олиш, барча оламларни, инсонни ҳам тангри яратганига, охират куни мукаррарлигига ишонишни назарда тутади. Шубҳасиз, бу, мусулмон мактабларининг муаллимларига қўйиладиган ахлоқий талаблардан энг биринчиси ва муҳимиmdir. Шу билан бирга Марказий Осиёда яшаган алломалар ёш авлодни ўқитиш ва тарбиялаш, шунингдек, ўқитувчилик фаолияти ва одобига доир таълимотларни ҳам яратдилар.

Абу Наср ал-Форобий (873—930) ўз асарларида ҳар бир киши жамиятга, давлатга муносиб инсон бўлиши учун таълим ва тарбия олиши лозим деб ҳисоблайди. Ёшларга таълим ва тарбия берадиган устоз шогирдига нисбатан жуда қаттиқ зуфум қилмаслиги, шунингдек, ҳаддан ташқари кўп ён беришга ҳам интилмаслиги лозим, чунки ортиқча зуфум шогирдда устозга нисбатан нафрат уйғотади, борди-ю, шогирд устознинг жуда ҳам юмшоқлигини пайқаб қолса, бу ҳол устозни менсимасликка ва у берадиган билимдан совишга олиб келади.

Форобийнинг таъкидлашича, ҳар бир кишининг феъл - авторига қараб тарбия икки усул - ихтиёрий ва мажбурий усуллар билан амалга оширилиши мумкин. Борди-ю тарбияланувчилар фан ва ҳунар ўрганишга мойиллик билдирсалар, уларга нисбатан илҳомлантириш, рағбатлантириш усули қўлланилади: аксинча, мабодо улар ўзбошимча ва итоатсиз бўлсалар, мажбурий усулни қўллаш мумкин (Ўзбек педагогикаси антологияси. Тошкент, «Ўқитувчи», 1995, 108-109-бетлар).

Мусулмон мактабида ишлайдиган кишилардан зийрак, ақлли ва ахлоқли одам бўлиш талаб этилган. Халқ ақлли кишиларни доно деб атайди. Форобийнинг кўрсатишича, ақлли киши ўткир зехн, идрокли, фазилатли бўлиши, ўзининг қобилияти ва идрокини яхши ишларга йўналтириши, ёмон ишлардан ўзини сақлаши лозим. Форобий «Ақл тўғрисида»ги рисоласида ўзида ўн икки хислатни бирлаштирган кишинигина ахлоқли одам деб ҳисоблайди. Бу хислатлар қаторига: одамда барча органлар мукаммал тараққий этган бўлиши, барча масалаларни тезда ва тўғри тушуна оладиган, хотираси бақувват, зехни ўткир, сўзлари аник, фикрни равон баён эта оладиган, ўқишига муҳаббатли, меъёрга амал қила оладиган, ҳақиқатни ва ҳақиқат тарафдорларини севадиган, ёлғончиларга нафрат билан қарайдиган, ғурур ва виждонини қадрлайдиган, мол-дунёга мукласидан кетмаган, адолатни севадиган, жабрзулм ўтказувчиларга нафрат билан қарайдиган, адолатли бўлиш, қатъийлик кўрсатиш кўркмас ва жасур бўлиш кабиларни киритади. Таълим-тарбия берувчилар ўз билимлари ва ахлоқий даражаларида бир-бирларидан фарқ қиласидилар, деб ҳисоблайди у.

**Абу Али Ибн Сино** (980—1037) нинг фикрича тарбия ягона жараён бўлиб ёшларга ақлий, жисмоний, нафосат, ахлоқий тарбия беришни ва ҳунар ўргатишни назарда тутади. «Тиб қонунлари» асарида болани олти ёшдан ўқитиш ва тарбиялаш учун муаллимга топшириш ҳақида сўз юритилади. Ибн Сино таълим жараёнида қуидаги қоидаларга амал қилиш лозим деб ҳисоблайди: ўқитишда оддийдан мураккабга қараб бориш; боланинг қобилият ва майлларини эътиборга олиш; болага кучи етадиган машқларни бажартириш; таълимни жисмоний машқлар билан қўшиб олиб борилиши.

Болага таълим ва тарбия бериши учун саховатли, доно, иймонли, ахлоқий ва ақлий тарбия усулларини яхши биладиган, иродаси кучли муаллим ва тарбиячини танлаш зарур. Муаллим соғлом, пок, ҳалол, хушмуомала киши бўлмоғи лозим. Баркамол инсон қилиб етиштириш учун тарбиячи болани ўрни билан рағбатлантиришни ҳам, ўрни билан жазолашни ҳам билсин. Вақти-вақти билан болани

мақтаб, ёмон хулқини қоралаб, яхши қилиқларини ўз вақтида рағбатлантириб ҳам туриш керак.

Абу Али Ибн Сино болаларни якка - якка ўқитишдан кўра жамоада таълим беришни афзал деб ҳисоблайди. У жамоада ўқитишининг афзалликлари ҳақида гапириб, таъкидлайдики, бундай ҳолатда болада илмга интилевчанлик ортади; шерикларининг билимига ҳавас қилиб, ўз билимлари билан ғуруранади; бошқалардан орқада қолишга боланинг ғурури йўл қўймайди: бирга ўқигандা болалар бир - бирлари билан гаплашиб нутқи ўсади, хотираси мустаҳкамланади: таълим жараёнида ўқувчилар бир-бирлари билан иноклашади, бир - бирларини хурмат қилишга одатланади, мунозара қилишни ўрганади, ўзаро мусобақалашишади, ўзларининг ҳукуқи ва бурчлари ҳақида фикр алмашадилар. Бу эса болаларнинг хулқини яхшилашга ахлоқ нормаларини эгаллаб олишларига кўмаклашади.

Ибн Синонинг кўрсатишича, муаллим аввало болага қуръон таълимотини ўргатиши лозим, сўнгра боланинг нимага қизқишини, қайси қасбга ёки санъатга майли борлигини аниқлаши зарур. Билим ва ҳунарни бола ҳаёт кечириш ва яшаш воситаси деб билсин. Сўнгра бирор қасб-ҳунарни мукаммал ўрганиши керак. Илм ва ҳунар ўрганаётганда боланинг таланти, қизиқиш ва майлини эътиборга олиш зарур. Акс холда таълим ва тарбия кутилган натижани бермайди. Болаларнинг бир хиллари тил ўрганишга қобилиятли бўлса, баъзилари бошқа фанларга, масалан, тиббиётга, геометрияга қобилиятли бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам муаллим болага таълим беришга киришишдан олдин ўқувчининг характеристини ўрганиши ва билим даражасини аниқлаши керак. Бунда аввало бола дикқатининг хусусиятларини, қизиқиши ва қобилиятларини эътиборга, олиб, унга қайси ҳунар ёки санъатни ўрганиши мумкинлигини кўрсатиш керак.

**Кайковус** (XI аср) «қобуснома» асарида болаларга ҳунар ва фазл ўргатмак тўғрисида фарзандига қилган насиҳатида ота-онанинг ва муаллимларнинг болага муомала-муносабати масаласига ҳам тўхталади. Чунончи, у ота-она ўз боласига илм ва ахлоқий фазилатларни сингдириш учун болани муаллим қўли билан жазолаши мумкинлигини уқтиради ва дейди: «... Ва ҳар илмни ўргатувчи муаллимлар таълим учун (болани) урсалар, сен (ота) шафқат кўргузгил, майли урсунлар, нединким ёш ўғлон илм ва адабни таёқ билан ўрганур ва ўз ихтиёри билан ўрганмас. Аммо фарзанд беадаб бўлса ва сенинг ул сабабдин қаҳринг келса, ўз қўлинг била урмагил, муаллимларнинг таёғи била қўркутгил. Болаларга муаллимлар адаб берсунлар, токи сендин ўғлингнинг кўнглида гина қолмасун» (қобуснома. Тошкент, «Мерос», 1992, 83-бет.)

**Бурхониддин Зарнуджий** XII асрнинг иккинчи ярмида яшаб ижод этган. Марғилондаги мадрасада таълим олган ва шу ерда мусулмон қонуншунослигидан талабаларга дарс берган. Ўзининг кўп йиллик педагогик тажрибасини умумлаштириб, «Ўқувчига таълим йўлида қўлланма» номли педагогик асар яратди. Бу асар ўз вақтида Шарқ мамлакатларида кўп марта нашр этилиб, кенг тарқалган.

Унда педагогик қасби, ўқувчи ва муаллим муомала одобига доир бир қанча қасбий –ахлоқий талаблар ифодаланган. қуидагилар шулар жумласига киради:

- ўрганиш учун фанлар орасидан энг муҳимларини танлаш: болалар нимага қизиқишлиари, нимани ўрганмоқчи эканлиги ва келгусида ҳаётда қайсисига эҳтиёж туғилишини ҳисобга олиш; энг аввало Аллоҳни билиш йўллари ҳақида фанларни танлаш;

- муаллим танлаганда, энг аввало билимлисига энг олижаноб ига ва тажрибалисига тўхталмок;

- ҳар бир киши қаноат, сабр мурувватни эгаллашга интилиши, билимларни тақрорлашга эътибор бериши;

- ўқувчи муаллимдан ўрганаётган фани, касбидан тўла қаноат ҳосил қилиши;
- билимларни мукаммал ўзлаштириш учун ақл – фаросатлилик, истак, чидамлилик ўргатувчи ўқитувчи, билим олиш учун етарли вақт бўлиши;
- ўқувчининг шериги (ўртоғи, дўсти) соф дил, пок феъл –атворли бўлиши; ялқов, ишёқмас, эзма бўлмаслиги; жиноятчи ва қўли эгрилардан узоқроқ юриш;
- ўқувчининг муаллим - устозга хурмати учун ундан олдин юрмаслик, унинг ўрнига бориб ўтирмаслик, машғулотлар пайтида унга яқинроқ жойда ўлтиришида билинади (Ўзбек педагогикаси антологияси. Тошкент «Ўқитувчи», 1995. 206-бет.)

**Муслиҳиддин Саъдий Шерозий** (1184-1292)нинг асарлари Марказий Осиёда, жумладан, ўзбеклар орасида ҳам кенг тарқалган. «Гулистон», «Бўстон» каби педагогик - ахлоқий китоблари эски ўзбек мактабларида дарслик сифатида ўқитилади. (Ш. Шомуҳамедов. «Бир даста гул» мақолсига қаранг: Саъдий. «Гулистон», Тошкент, 1968, 5-бет.) «Гулистон» асарининг «тарбиянинг таъсири баёнида» деб номланган еттинчи бобида тарбиячилик фаолияти, тарбияшунослик илми, ўқитувчи одобининг бир неча муҳим қонун-қоидалари қизиқарли ҳикоятлар шаклида баён этилади. қуидагилар шулар жумласидандир:

- таълим – арбия бериш учун болада аввало қобилият бўлиши керак:  
қобилият бўлса аслида,  
Тарбият унга қилади асар.  
қанча уринма бўлмас сайқали,  
Темир аслида бўлмас жавҳар.

(Ўша асар, 143 - бет)

- киши ёшлиқдан илм - ҳунар ўрганиши керак.  
Ҳунар қайнар булоқ, туганмас давлатдир.  
Истар эсанг отангдан мерос, қўйгил отанг илмига ихлос.

(Ўша асар, 144-бет)

- муаллим болаларни одобли қилиб тарбиялаши, уларга андиша билан гапиришни, мақбул ҳаракат қилишни ўргатиши лозим. Муаллимнинг сўзига амал қилмаган шахзодаларга жазо кўпроқ берилиши жоиз, чунки уларнинг гапирган гаплари, қилган ишлари тилларда достон бўлади (Ўша асар, 145 - бет).

- муаллим тили аччик, баджаҳл, фосик, ҳаддан ташқари қаттиққўл бўлмаслиги; шунингдек, ўта содда, мулојим табиатли киши ҳам бўлмаслиги жоиз:

Агарда муаллим бўлса беозор,  
Болалар синфни қилишар бозор.  
Кумуш ул тахтага зардин битиб ёд:  
«Ота меҳрибон афзал жабри устод».

(Ўша асар, 146 - бет)

- мабодо тарбияланувчи муаллимнинг тўғри насиҳатига қулоқ солишни истамаса ҳам тарбиячи билганини унга айтиши жоиз.

Баҳорда барги мўл дарахтлар ночор  
Ялангоч қолар қиши изғиринида.  
Паст нодон мастилиқда ўйламас асло  
Не кечар аҳволи йўқлик кунида.

(Ўша асар, 148 - бет)

- тарбиянинг натижаси, самараси боланинг табиатига боғлиқ.  
Тилла –кумуш барча чиқса ҳам тошдан,  
Барча тошда олтин бўлмоғи гумон.

(Ўша асар, 149 - бет)

**Алишер Навоий** (1441- 1501) ўзбек адабиётининг асосчисидир. Шу билан бирга, у педагог-мударрис ҳамдир. Ўз асарларида, айниқса, «Маҳбуб-ул-қулуб» асарида касб ахлоқи, турли гурӯҳ қишиларининг одоб масаласини мақолатлар шаклида ёритади. У таълим - тарбия жараёнларини, воситаларини, ахлоқ - одоб талабларини кўрсатади. Таълимда илмийлик, асосланганлик, тарихийлик каби тамойилларни асос қила олади. Ўз давридаги мусулмон мактабларининг ютуқ ва камчиликларини таҳлил этади. Ўқитувчи одоби ва муаллимлик касби, мударрислар, мактабдорлар ва таълим беряётган фанини севиши зарур дейди. Ўзига ҳам ўқувчи жамиятда обрўли ва хурматга лойик инсондир, деб ҳисоблайди. Шогирдлар муаллимни ҳурмат қилишлари, эъзозлашлари зарурлигини уқтиради.

Алишер Навоий ўз замонасидаги мактабдорлар (муаллимлар) ҳақида гапириб, улар болаларга азоб бериш, калтаклашга ўрганиб қолишганини танқид қиласди. Улар тошбағир, дарғазаб, гуноҳсизлардан аччиқланишга одатланишган. Муаллимлардаги бу салбий сифатлар тарбия жараёнининг қийинчиликларидан, болаларнинг табиати, феъл –автори, фаҳм – фаросати турли-туманлиги таъсирида вужудга келади, деб ҳисоблайди.

Навоийнинг фикрича, баъзан бир киши битта болага тарбия беришга ожизлик қиласди, муаллим эса бир тӯда болаларга илму адаб ўргатади. Бу жараёнда муаллим кўп азият чекади, мashaққатларни бошдан кечиради. Шунинг учун шогирдлар устоз олдида умрбод қарздор эканликларини хис этишлари лозим. Шогирд подшолик мартабасига эришса ҳам муаллимга қуллуқ қиласа арзиди.

Ҳақ йўлида сенга бир ҳарф ўқитмиш ранж ила,  
Айламак бўлмас адо онинг ҳақин юз ганж ила.

Навоийнинг «Маҳбуб-ул - қулуб» асарида ўқитувчи одобига доир қуйидаги талаблар баён этилган:

- мударрис ота-онасининг мансаби, бойлигига қараб болага муомала қилмаслиги лозим;
- муаллим болаларга билган нарсаларини ўргатиши, билмаган илмларини ўргатишга уринмаслиги керак;
- гердайиш, манманлик, таъмагрлик, нодонлик каби иллатлар ўқитувчи ахлоқига ет сифатлардир:
  - муаллим ярамас ишлардан, нопокликдан йироқ бўлиши керак;
  - ҳалқ назарида олим ҳисобланадиган мударрислар ёмон ишлардан, фисқу фасоддан ўзларини тия билишлари зарур.

## **XVI-XX АСР ПЕДАГОГЛАРИНИНГ ЎҚИТУВЧИ ОДОБИ ҲАҚИДАГИ ТАЪЛИМОТЛАРИ**

Европа мамлакатларида бу даврда яшаган педагоглар ўқитувчининг профессионал фаолияти ва ахлоқий фазилатлари ҳақида ўз қарашларини баён этганлар, педагогик таълимот яратганлар. Чунончи, XVI асрда Украина ва Белорусда биродарлик мактаблари очилади. 1586 йилда Львов шаҳрида очилган биродарлик мактаби низомига кўра мактабнинг ректори ва ўқитувчилари жамоанинг умумий мажлисида сайлаб қўйилган. Низомда ўқитувчининг қандай ахлоқий фазилатларга эга бўлиши ҳам баён этилган. Ўқитувчи – «инсоф-тавфиқли, ўйлаб иш қиласиган, ювош қобил, камтар, қаноатли бўлмоғи лозим. Аракхўр, фирибгар, сафсатабоз ва даҳрийликни ёқловчи бўлмаслиги лозим». (Константинов Н.А. ва бошқалар. Педагогика тарихи. Тошкент, «Ўқитувчи», 1976, 198-бет).

Ўқитувчи болаларни қаттиқ ушламоғи, лекин уларга мұхаббат билан қарамоғи керак. Ўқитувчиларга ахлоқий соғлиғи ҳақида қайғурмоги, ўйинлар, мусобақалардан фойдаланиб, уларга жисмоний тарбия ҳам бериши керак.

Чех педагоги **Ян Амос Коменский** (1592-1670) нинг асарларида ўз даврининг янги ғоялари акс этади. Коменский ўқитувчиликни ер юзидағи ҳар қандай касбдан юқори турадиган жуда фахрли касб деб ҳисоблаб, ўқитувчига катта ахамият беради. Коменский бир томондан, ахолининг ўқитувчига ҳурмат билан қараши лозимлигини талаб қылади, иккінчи томондан эса, ўқитувчининг ўзи ҳам жамиятда қандай мұхим вазифаны бажараётгандығини тушуниб олиши ва ўз қад - қимматини яхши билиб ишлаши лозимлигини уқтириб ўтади. Ўқитувчи, унинг фикрича, соғ виждонли, ишчан саботли, ўқувчиларга ўзи сингдириши лозим бўлган фазилатларнинг жонли намунаси бўлиши, кенг маълумотли ва меҳнатсевар бўлиши лозим. У ўз ишини беҳад севиши, ўқувчиларга бамисоли оталардек муюмала қилиши, уларда билимга ҳавас туғдириши зарур. Ўзи намуна кўрсатиб, ўқувчиларни ўзига эргаштириши ўқитувчининг энг биринчи вазифасидир. Коменский диндорлик ўқитувчининг энг мұхим фазилатларидан биридир деб ҳисоблайди.

Немис педагоги **Адольф Дистервег** (1790-1866) демокртик педагогиканинг илфор намояндасидир (қаранг: Педагогика тарихи. Тошкент, «Ўқитувчи», 1976, 122-128 бетлар). Унинг педагогик асарларида ўқитувчилик фаолияти ва одобига қўйиладиган талаблар кўрсатилган. Дистервегнинг фикрича, ўқитиши чоғида болаларнинг ташаббускорлигини ўстириш, уларни билимлар билан қуроллантириш ўқитувчи раҳбарлик ролини ўйнагандагина мумкин бўладиган ишdir. Таълимнинг мұваффақиятли бўлиши оқибат натижада дарслик ёки методга эмас, балки ўқитувчига боғлиқ деб таъкидлайди. Яхши ўқитувчи ўз фанини мукаммал эгаллаб олган бўлиши, ўз касбини ва болаларни севиши керак. Дарс чоғида ҳамма болалар тетик бўлиб туриши, ўқитувчи ғайрат билан дарс бериб, ўқувчиларнинг ақлий кучини уйғотиши, уларнинг иродасини мустаҳкамлаши, харakterини таркиб топтириши керак. Яхши ўқитувчи, Дистервегнинг кўрсатишича, ўзининг тарбия принципларини қатъият билан оғишмай ўтказиб боради. Бу принциплардан ҳеч қачон қайтмайди. Ўқитувчи ўз устида муттасил ишлаши лозим. Шундагина у ўқувчиларни билим эгаллашда матонатли бўлишга ўргатади. Ва уларни ўз йўлларида учрайдиган қийинчиликларни енга оладиган этиб тарбиялайди. Дистервег ўқитувчининг мустаҳкам харakteri ва ўткир ирова кучи ҳам катта тарбиявий ахамиятга эга эканлигини таъкидлайди. Ўқитувчи қаттиққўл ва ўткир ирова кучи ҳам катта тарбиявий ахамиятга эга эканлигини таъкидлайди. Ўқитувчи қаттиққўл ва талабчан бўлиш билан биргаadolatli бўлиши ҳам керак, фақат шундагина у ўз ўқувчилари орасида обрў қозониши мумкин. Дистервег ўқитувчи фуқаро бўлиши, мустаҳкам эътиқодга эга бўлиши ва мард бўлиши лозим, дейди.

XIX-XX асрларда айрим Европа мамлакатларида ўқитувчилар амал қилиши учун профессионал кодекслар ишлаб чиқилди. Уларда ўқитувчилик фаолияти ва педагогик ахлоқига доир талаблар кўрсатилган. Бу кодексларда, жумладан, ўқитувчи билан ўқувчи ўртасидаги муносабатларнинг харakteri, ўқитувчининг ўз касбига бўлган муносабати; муаллим ўз касб маҳоратини ошира бориши зарурлиги; муаллим ўз касб маҳоратини ошира бориши зарурлиги; педагогларнинг турли уюшмаларида фаол қатнашиши каби талаблар кўрсатилган.

## 1917 –1991 ЙИЛЛАРДА ЎҚИТУВЧИЛИК КАСБИ ВА ЎҚИТУВЧИ ОДОБИ МУАММОСИ

Собиқ Совет давлати маориф соҳасида янги сиёсатни амалга оширди. Таълим ва тарбия диндан ажратилди. Мактаблар болаларга фақат дунёвий илмларни ўргатадиган,

материалистик дунёқарааш, марксистик синфиийлик ғоясини сингдирадиган қилиб қайта қурилди. Эски мактабларда ишлаб келган ўқитувчиларни қайта тарбиялаш ва янги совет ўқитувчиларини тайёрлаш ишига киришилди.

Совет давлати мактаб ва ўқитувчиларни жамиятнинг синфларга бўлинишини тамомила йўқ қилиш қуролига, жамиятни коммунистик асосда қайта қуриш воситасига айлантириш вазифасини кун тартибига қўйди. Бундай усул маънавиятимизга қанчалик зиён етказгани тарихдан маълум. Собиқ иттифоқда буюк давлатчилик, руслаштириш, бошқа миллат кишилари ўзлигини англашига йўл қўймасликка интилишдек сиёsat амалга оширилди. Кейинги 30-40 йил давомида халқ таълимни соҳасида маблағ ажратишининг илмий принциплари бузилди. Мактабларда таълим йил сайин пасая борди. қобилиятли кишилар, айниқса эркаклар халқ хўжалигининг бошқа соҳаларига ишга ўтиб кетдилар. Педагогика ўкув юртларига кирувчи ва уни битирувчиларга нисбатан талабчанлик бўшаштирилди. Натижада педагогикка қобилияти йўқ, билими паст юзлаб ёшлар ҳар йили республика ўқитувчилари таркибига қўшилди.

Инсоният яратган билимларни эгаллаган тақдирдагина коммунист бўлиш мумкин, деган таълимот асосида совет ўқитувчилари ёшларга кўпроқ назарий билимлар беришга интилдилар, мактаблар борган сари болаларни ҳаётга, меҳнатга тайёрлашдан узоқлаша борди. Ўқитувчи одоби соҳасида совет педагогикаси гуманизм, демократизм, коллективизм, ватанпарварлик, интернационализм принципларига асосланиш лозимлигини эълон қилди. Гўёки болаларни ҳурматлаш, ўз касбини севиш, ўқитувчилик бурчини англаш, ҳалоллик, вижданлилик, адолатли бўлиш каби жаҳон педагогикасида асрлар давомида шаклланган ва тажрибада исботланган педагогик ахлоқий талабларни илгари сурди. Лекин бу юксак умуминсоний ахлоқий нормалар миллий заминдан ажратилгани, бир ёқлама коммунистик мафкуравийликка асослангани туфайли амалга ошмади, баландпарвоз гап, эришиш амри маҳол бўлган орзуга айланиб қолаверди. Ўқитувчиларнинг амалий фаолияти, таълим – тарбия ишлари марказда тузилган ягона ўкув режалари, ягона дастур, хамма республикалар учун бир хил дарсликлар, бир йўналишдаги иш шакллари ва усулларини қўллаш лозимлиги билан чеклаб қўйди. Ўқитувчиларнинг эркинлиги, ижодкорлиги амалда йўққа чиқарилган эди. Педагогик ахлоқ қоидаларида ҳакқонийлик, ҳалоллик, адолат талаблари кўрсатилган бўлса ҳам амалда ҳар бир ўқитувчидан тўлиқ (юз фоиз) ўзлаштириш бериш, «Иккисиз ва икки йилликсиз» ишлаш талаб этилди. Муаллимлар инсонпарварлик, одамгарчилик кўрсатиш ниқоби остида ахлоқ қонуниятларига, одоб нормаларига зид равишда ҳаракат қилишга даъват этилди. Натижада ўкув дастури материалини ўзлаштиргмаган болага, ўрта маҳсус ва олий ўкув юртларида таъмагирлик, манфаатдорлик иллатлари авж олди, кадрлар тайёрлаш сифати жуда пасайиб кетди.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач мамлакатимиз халқи олдида иқтисодий ва маънавий мустақилликка ҳам эришиш вазифаси кун тартибига қўйилди. Ўзбекистонда узлуксиз таълим тизимининг таркибий қисми сифатида, умумий таълим мактаблари ва ўқитувчиларининг мақсади - ҳар бир болада мавжуд бўлган қобилият ва лаёқатларни эркин ривожлантириш, илм асосларини, умуминсоний ва миллий – маънавий, маданий, қадриятларни ўрганиш, юксак ахлоқий фазилатларни, фуқаролик бурчини, миллий ғурур туйғусини ўстириш, ёшларни меҳнат фаолиятига, мустақил ҳаёт кечиришга йўналтиришдан иборат.

Хозирги давр тараққиётидан келиб чиқсан ўзбекистонда таълим-тарбия тобора ривожланмоқда, ўқитувчи кадрлар тайёрлаш савияси давлатимиз кўрсатмаларига мувофиқ равишда ортиб бормоқда.

Педагогик алоҳида қасб бўлиб, у ҳар бир мутахассисдан юксак даражада ғоявий-сиёсий етукликни интеллектуал баркамолликни ва энциклопедик маълумотлиликини, инсоний ақл ва эзгулик уругини тарқатувчи дехқон ва боғон сифатида олижаноб шахс

бўлишини тақозо этади. Ҳозирги замон педагогикаси фани ҳар бир ўқитувчидан касбий жиҳатдан етук бўлишни ва педагогик маҳорат ва қобилиятни, маҳоратни тўлиқ эгаллаган бўлишликни талаб этмоқда. Педагогик маҳоратга ва қобилиятга, техникага эга бўлмасдан туриб ҳақиқий ўқитувчи бўлиш мумкин эмас деган тушунча келиб чиқади. Ўзида педагогик маҳоратни ва қобилиятни умумлаштирган инсон болаларни сева олади, улар учун жонини фидо қила олади, уларга ҳақиқий устоз бўла олади.

Таълим – тарбияда ўқитувчи – мураббийларнинг педагогик маҳоратини мукаммал эгаллаши ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир. Шу боис жаҳоннинг барча олий юртларида бу масалага алоҳида ёндашув амалга оширилмоқда.

Педагогик маҳорат педагогик ихтисослиги фаолиятини мустақил тарзда юқори даражада ташкил этишни таъминловчи шахсий хусусиятлар мажмуасидир.

## УНИНГ ТАРКИБЛАРИ

### I. Гуманистик

(инсонпарвалик йўналиши)

қизиқишлилар

қадриятлар

идеаллар

### II. Ихтисослик билими.

Фанни, уни ўқитиш методикасини, педагогика ва психологияни билиш.

### III. Педагогик лаёқатлар:

- коммуникативлар, сўз, фикр – туйғу орқали муносабат, ўзаро фикр алмашув;
- фаҳм- идрокли бўлиш;
- турли қобилият (қўринишлари) қирралари иқтидорлиги (эга бўлиш);
- динамизм (ҳаракатчанглик), фаоллик, олға силжиш;
- эмоционаллик (хис –туйғу жўшқинлик);
- катъиятлик;
- қунт, сабот чидамлилик;
- келажакка ишонч (келажакни кўра билиш);
- эътиборли нуфузли бўлиш (ўз таъсирчанлиги билан маҳлиё, мафтун эта билиш);

### IV. Педагогик техника

-ўз-ўзини бошқара олиш;

-бошқалар билан алоқа – муносабат ўrnата олиш;

қадимдан устоз – мураббийлар халқимиз томонидан эъзозланиб келинади. «Устоз – отангдан улуғ», - деган мақол ҳам бежиз айтилмаган. қайси бир олим ёки ёзувчи, шоир бўлмасин уларнинг ҳаммаси мана шу устозлар қўлида камол топган вояга этган. Алишерни Алишер қилган, Бобурни бутун дунёга танитган мана шу устозлар хисобланади.

Шунинг учун ҳам устозлар ҳақида мана бундай фикрлар билдирилган:

Дарахтни – ширин мева, устозни – оқил шогирд безайди.

### Мустаҳкамлаш учун саволлар

1. Шарқ мутафаккирларининг ижодларида мударрисларни танлаш ва уларнинг моҳоратига қандай талаблар қўйилади?
2. Ҳозирги замон педагогик фанида педагогик маҳорат ва педагогик техникага қандай талаблар қўйилмоқда?
3. Педагогик маҳоратни эгаллаш учун ўқитувчидан қандай қобилияtlар бўлиши талаб этилади.?

4. Шарқ мутафаккирларининг ўқитувчи устозлар ҳақида фикрларидан намуналар келтиринг?

Маълумки, бугунги кун талаби янги педагогик техннологияни яхши биладиган ва дарс жараёнида қўллай оладиган маҳоратли ўқитувчилар бугунда таълим тизимини ислоҳ қилиш учун асосий ролни бажарувчилар хисобланади.

Маҳоратли бўлиш ўқитувчининг бошқа хусусиятларидан ташқари психологик, педагогик қобилиятларининг шаклланганлиги билан ҳам намоён бўлади.

Ўқитувчилардаги айнан коммуникатив қобилият бу касб учун жуда муҳимdir. Сабаби ўқитувчининг ўқувчилар билан муомила муносабатида, таълим – тарбия жараёнида ўз билгларини, қоидаларни нутқ яъни - оғзаки ёки ёзма нутқда ифода этади. Имо – ишора орқали фикр баён этилади, аммо кўп ҳолларда имо-ишора ёрдамчи вазифасини бажаради.

## ПЕДАГОГИК ҚОБИЛИЯТ.

Республикамиз ҳукумати ҳалқ таълими соҳасида ўртага қўяётган вазифларни бажариш кўп жиҳатдан ўқитувчига боғлиқ. Янги иқтсадий сиёсатга ўтиш шароитида таълим - тарбиядан қўзда тутилаётган мақсадларга эришиш, ўқувчиларнинг хилма - хил фаолиятини уюштириш, уларни билимли, одобли, эътиқотли, меҳнатсевар, баркамол инсон қилиб ўстириш ўқитувчи зиммасига юқлатилган.

Ўзининг фидокорона меҳнати билан ёш авлодни ўқитиш ва тарбиялаш сифатини оширишга катта ҳисса қўшаётган ижодкор ўқитувчилар сони йил сайин ортиб бормоқда. Ҳар йили энг яхши ўқитувчини аниқлаш учун ўтказилаётган мактаб, туман, вилоят, Республика кўрик танловлари ана шу ютуқларга омил бўлмоқда. Мактабларда "Ўзбекистон қаҳрамони", «методист ўқитувчи», "катта ўқитувчи", "Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи", "Ўзбекистан ҳалқ ўқитувчиси" унвонларига сазовор бўлган ўқитувчилар сони тобора кўпаймоқда.

Халқимизнинг келажаги, мустақил Ўзбекистоннинг истиқболи кўп жиҳатдан ўқитувчига, унинг савиясига, тайёргарлиги, фидоийлигига, ёш авлодни ўқитиш ва тарбиялаш ишига бўлган муносабатига боғлиқ.

Сўнгги йилларда педагогика институтларида, университетларида, кас - ҳунар коллежларида ўқитувчилар тайёрлашни яхшилашга қаратилган кўпгина ишлар амалга оширилди. Бўлажак ўқитувчиларнинг касбий тайёргарлигини кучайтириш, ихтисосига доир фанларни чуқур ўрганиш ва педагогик маҳоратни эгаллаш, назарий билимларни амалиётда қўллашга ўргатиш масалаларига эътибор кучайди. Бўлажак ўқитувчиларга педагогика, рухшунослик, методикага доир фанларни ўргатиш кўлами янада кенгайди. Таълимнинг бакалавр ҳамда магистр соҳалари жорий этилди.

Ўзбекистон ҳукумати мактаб ўқитувчиларининг ҳафталик ўқув ишлари ҳажмини камайтириб, маошини оширди. Ўқувчиларнинг дафтарларини текширгани учун, шунингдек, "Халқ ўқитувчиси", "Хизмат кўрсатган ўқитувчи", "методист - ўқитувчи"ларга ва илмий даражаси бор ўқитувчиларга қўшимча ҳақ тўлаш жорий этилди.

Педагогика олий ўқув юртларида таълим олаётган талабаларнинг стипендиялари оширилди, овқатланиши учун, шахсий уйларда яшагани учун уларга қўшимча пул тўланадиган бўлди.

Ўқитувчилик шарафли, лекин жуда мураккаб касбdir. Яхши ўқитувчи бўлиш учун педагогик назарияни эгаллашнинг ўзигина этарли эмас. Чунки педагогик

назарияда болаларни ўқитиши ва тарбиялаш ҳақида умумий қонун - қоидалар, умумлаштирилган методик ғоялар баён этилади.

Шунинг учун ҳам мустақил Ўзбекистон давлатининг умумий таълим мактабида ишлайдиган ўқитувчи:

- педагогик фаолиятига қобилиятли, ижодкор, ишбилармон;
- миллий маданият ва умуминсоний қадриятларни, дунёвий билимларни мукаммал эгаллаган, диний илмлардан ҳам хабардор, маънавий баркамол:
- Ўзбекистоннинг мустақил давлат сифатида тараққий этишига ишонадиган, ватанпарварлик бурчини тўғри англаган, эътиқодли фуқаро;
- ихтисосга доир билимларни, психологик, педагогик билим ва маҳоратни, шунингдек, назарий илмларни мукаммал эгаллаган;
- ўқитувчилик касбини ва болаларни яхши қўрадиган, ҳар бир ўқувчиси улғайиб яхши одам бўлишига чин кўнгилдан ишонадиган, уларнинг шахс сифатида ривожланиб, инсон сифатида камол топишига кўмаклашадиган;
- эркин ва ижодий фикрлай оладиган, талабчан, адолатли, одобли бўлмоғи даркор.

Педагогик, ўқитувчилик фаолиятини, ёшларни ўқитиши ва тарбиялаш ишини самарали бажариш, ота - оналар ва болаларнинг иззат - хурматига сазовор бўлиш учун ҳам кишида бу ишга лаёкат, қобилият, қизиқиш бўлмоғи лозим. Бошқа касблар каби ўқитувчилик касбига ҳам ёшлар орасида педагогик фаолиятга лаёкатли, болалар билан тил топиб муомала қила оладиган, илмли кишиларни танлаб олиш керак.

Педагоглик касбини танлаган киши аввало соғлом бўлиши, сўзларни тўғри ва яхши талаффуз қила олиши, асаблари жойида, вазмин бўлиши даркор. Шунингдек, болаларни ёқтириши, улар билан ишлашга майли, бошқалар билан мулоқат қила олиши, хушмомилалигига, кузатувчанлиги, кенг фикрлай олиши, ўзига ва бошқаларга нисбатан талабчанлиги ҳам кишининг педагогик ишга яроқлигини кўрсатади. Бу сифатлар кишида бор- йўқлигини тиббиёт ходимлари, рухшунос, педагоглар оғзаки ва ёзма савол - жавоблар ёрдамида аниқлай олади.

Педагогик фаолият ёш авлодни ҳаётга, меҳнатга тайёрлаш учун халқ олдида, давлат олдида жавоб берадиган, болаларга таълим - тарбия беришга маҳсус тайёрланган одамларнинг меҳнат фаолиятидир. Мактаб ўқитувчиларининг фаолияти инсон шахсини шакллантиришга қаратилган.

Ўқитувчилик ихтисосининг бу хусусиятлари унинг профессиограммасида ифодаланади.

Профессиограмма қуйидагиларни ўз ичига олади:

- 1). Ўқитувчи шахсининг хусусиятлари;
- 2). Ўқитувчининг руҳий – педагогик тайёргарлигига қўйиладиган талаблар;
- 3). Маҳсус тайёргарликнинг ҳажми ва мазмuni;
- 4). Ихтисосга оид усулий тайёргарликнинг мазмuni.

- Ўқитувчи шахсининг хусусиятлари.

Ғоявий соҳада: илмий дунёқараш ва эътиқод; ижтимоий эҳтиёж ва ахлоқий заруриятларни чукур тушуниш; ижтимоий ва гражданлик бурчини англаш; ижтимоий - сиёсий фаоллик.

Педагогик касби соҳасида: болаларни севиш ва улар билан ишлашга қизиқиш, педагогик ишни севиш; руҳий - педагогик зийраклик ва кузатувчанлик, педагогик такт, педагогик тасаввур; ташкилотчилик қобилияти; хаққонийлик; дилкашлик; ўзини тута билиш касбий лаёкатлилик.

Муваффақиятли ишлаш учун ҳар бир ўқитувчи педагогик маҳоратга эга бўлиши зарур. Педагогик маҳорат эгаси оз меҳнат сарф қилиб, катта натижага эришади.

Ижодкорлик унинг ҳамиша ҳамкори бўлади. Педагогик ишга қобилиятли, истеъдодли кишидагина педагогик маҳорат бўлиши мумкин.

Ўқитувчининг ўткир қобилият эгаси бўлиши ҳақида халқимиз томонидан ажойиб ривоятлар яратилганки булар ҳали - ҳануз таълим – тарбия ишида катта аҳамиятга эга бўлиб келмоқда.

«Бир вақтлар Мавлоно Танбурий деган устод машшоқ ўтган экан. У киши тамбур, дутор, най, чангни шундай маҳорат билан чалар эканки, эшитган киши эриб, сел бўлиб кетаркан. Устод кўплаб шогирдлар ҳам тайёрлаган экан. Аммо шогирд танлашда қизиқ бир одатлари бўлиб ким шогирд бўламан деса, қўлига чўп ё хассаларини тутқазар эканлар. Бир бой «қобилияти зўр, музыкачи бўлади», деб устоз Танбурийга фарзандини кўрсатибди. Танбурий берган ҳассани бола бир қарич-икки қарич деб ўлчаётганини кўрган устоз: «Йўқ болангиздан машшоқ эмас, бозингар - савдогар чиқади» дебди. Яна бир кишининг боласи берилган ёғочни кеса бошлаганини кўрган устоз ундан мусиқачи эмас, дурадгор уста чиқажагини айтиби.

Шундай қилиб, устоз, шогирд бўламан деб келган бола синаш учун берилган чўпни ерга тиқса боғбон, «қилич» қилса сарбоз бўлади, деб жўнатиб юбораверибди. Кейин болаларни йифиб, қўлларига чўп бериб пойлаб ўтирибди. Улардан бири яна қилич қилиб ўйнабди, иккинчиси от қилиб минибди... Фақат бир усти юпун бола чўпни найга ўхшатиб чала бошлабди. Буни кўриб Танбурий бағоят хурсанд бўлибди-да, болани ўзига шогирд ҳам ўғил қилиб олиб, унга бор ҳунарини кунт, сабр, матонат билан ўргата бошлабди. Кечани-кеча, ёзни-ёз, қишини-қиш демай таълим берибди. Бола ҳам зехни экан, устознинг айтганларини дарров англаб олиб, қайта- қайта тақрорлаб кейинчалик машҳур найчи бўлиб этишибди.

қаранг-а устоднинг топқирилиги, билими, донолиги, устозлик меҳри туфайли оддий бир деҳқон боласи ҳалқ орасида машҳур найчи бўлиб этишибди».

қобилият, фаолият жараёнида пайдо бўлади ва ривожланади. Педагогик фаолиятнинг самарали бўлиши учун ўқитувчида қобилиятынинг қуидаги турлари мавжуд бўлмоғи ва тарбиялаб этишибирломоғи лозим:

**1. Билиш қобилияти** - фаннинг тегишли соҳаларига оид (математика, физика, биология, адабиёт ва ҳоказоларга доир) қобилиятдир. Бундай қобилиятга эга бўлган ўқитувчи фанни ўқув курси ҳажмидагина эмас, балки анча кенг ва чуқурроқ билади, ўз фани соҳасидаги қашфиётларни ҳамиша кузатиб боради, материални ипидан игнасиғача билади, унга ниҳоятда қизиқади, оддий тадқиқот ишларини ҳам бажаради.

**2. Тушунтира олиш қобилияти**- ўқув материалини ўқувчиларга тушунарли қилиб баён эта олиш, ўқувчиларда мустақил равишда фаол фикрлашга қизиқиши уйғотиши қобилиятидир. Ўқитувчи зарур ҳолларда ўқув материалини ўзгартира олиши, қийин нарсани осон, мураккаб нарсани оддий, ноаниқ нарсани тушунарли қилиб ўқувчиларга етказа олиши даркор.

**3. Кузатувчанлик қобилияти** - ўқувчининг тарбияланувчининг ички дунёсига кира олиш қобилияти, ўқувчи шахсини ва унинг вақтинчалик руҳий ҳолатларини жуда яхши тушуна билиш билан боғлиқ бўлган психологик кузатувчанликдир. Бундай ўқитувчи ўқувчининг руҳиятидаги кўз илғамас ўзгаришларни ҳам тез фахмлаб олади. Ўқувчилар бундай ўқитувчи ҳақида: "қарамаётганга ўхшайди - ю, ҳамма нарсани кўриб туради!", "Ўқувчининг хафа бўлганлигини ёки дарс тайёрламаётганлигини кўзидан билади!", - дейдилар.

**4. Нутқ қобилияти** – нутқ ёрдамида, шунингдек, имо - ишора воситасида ўз фикр - туйғуларини аниқ ва равшан ифодалаш қобилияти. Бу ўқитувчилик касби учун жуда муҳимдир. Ўқитувчининг нутқи дарсда ҳамиша ўқувчиларга қаратилган бўлади. Ўқитувчи янги сабоқни тушунтираётган, ўқувчининг жавобини таҳлил қилаётган ёки

танқид қилаётган бўлса ҳам, унинг нутқи ҳамиша ўзининг ички кучи, ишончи, ўзи гапираётган нарсага қизиққанлиги билан ажralиб туради. Фикрнинг ифодаси ўқувчилар учун аниқ, содда, тушунарли бўлади.

Ўқитувчининг баёни ўқувчилар фикри ва диққатини максимал даражада фаолаштиришга қаратилади: ўқитувчи ўқувчилар олдида саволлар қўйиб, уларни аста – секин тўғри жавоб беришга ундейди, ўқувчининг диққатини кучайтиради ҳамда фикрини фаолаштиради ("Мана бу ерга алоҳида эътибор беринг!", "ўйлаб кўринг!" каби). Шунингдек, ўринли қочирик, ҳазил, енгилгина истеҳзо нутқни жонлантириб юборади ва уни ўқувчилар тез ўзлаштиради.

Ўқитувчининг нутқи аниқ, жонли, образли, талафузи жиҳатдан ёрқин, ифодали, ҳис - ҳаяжонли бўлиб, унда стилистик грамматик, фонетик нуқсонлар учрасмалиги лозим. Бир хилдаги чўзиқ, зериктирадиган нутқ ўқувчиларни жуда тез чарчатади, уларни лоқайд қилиб қўяди. Айрим ўқувчилар тез гапиришга, бошқаларини секин гапиришга мойил бўладилар.

**5. Ташкилотчилик қобилияти** - биринчидан, ўқувчилар жамоасини уюштириш, жипслаштириш, муҳим вазифаларни ҳал этишга руҳлантиришни, иккинчидан, ўз ишини тўғри уюштиришни назарда тутади.

**6. Обрў орттира олиш қобилияти** - ўқувчиларга бевосита эмоционал - иродавий таъсир кўрсатиш ва шу асосда обрў қозона олишdir. Обрў факат шу асосдагина эмас, балки ўқитувчининг фанни яхши билиши, меҳрибонлиги, назокатлиги ва ҳоказолар асосида ҳам қозонилади. Бу қобилият ўқитувчи шахсий сифатларининг бутун бир йигиндисига, чунончи, унинг иродавий сифатларига, шунингдек, ўқувчиларга таълим ҳамда тарбия бериш масъулиятини ҳис этишга, ўзининг ҳақ эканлигига ишонишга, бу ишончни ўқувчиларга етказа олиш кабиларга ҳам боғиқ

**7.Тўғри муомала қила олиш қобилияти** - болаларга яқинлаша олиш, улар билан педагогик нуқтаи назардан жуда самарали ўзаро муносабатлар ўrnата билиш, педагогик назокатнинг мавжудлигини билдиради.

**8. Келажакни кўра билиш қобилияти** - ўз ҳаракатларининг оқибатини кўра билишда, ўқувчининг келгусида қандай одам бўлишини тасаввур қила олишида, тарбияланувчида қандай фазилатларни тараққий эттириш лозимлигини олдиндан айтиб бера олишда ифодаланади. Бу педагогик оптимизмга, тарбиянинг қудратига боғлиқдир.

**9. Диққатни тақсимлаб олиш қобилияти**- ўқитувчи учун диққатнинг барча хусусиятлари - ҳажми, кучи, кўчувчанлиги, идора қилина олиши, сафарбарлиги кабиларнинг тараққий этиши билан изоҳланади.

Эътиқод, одоб, фуқаролик бурчини англаш- ўқитувчининг асосий сифатларидан биридир. Мактаб ўқитувчиси ўзи таргѓб қилаётган ғоянинг фазилатларини шахсий намунасида кўрсатиши керак.

Болаларга меҳр - муҳаббат ўқитувчининг энг муҳим фази-латидир. Бу болаларнинг ҳамма қилиқ - қилмишларини кечириш, уларга хушомадгўйлик қилиш эмас, балки талабчанлик ва кучини болаларга бағишлайди. У зарур вактда истакларини қурбон қилиб, болалар манфаати йўлида эҳтиёжларини чеклашга тайёр туради. Ўқитувчининг муҳим фазилати — кишилар билан тез эл бўла олиш, кўпчиликка аралаша билиш, одамохунлик, дилкашлик бўлиб, бу унда муомала маданиятининг юксаклигини ифодалайди. Чунки ўқитувчига ҳамиша одамлар билан алоқа қилишга, улар билан ишлашга тўғри келади. Ўқитувчи ишидаги муваффақиятни кундалик фаолиятида катталар ва болалар, айрим гуруҳ ва якка шахслар билан алоқага кириша олиш қобилияти таъминлайди.

Ўқитувчининг одоби, маданияти, юксак бўлсагина, одамларга нисбатан меҳрибон, саҳоватли бўла олади, уни ҳамма ҳурмат қиласди. Бунинг учун очиқ кўнгил

қатъиятли бўлиши, ўзини тута билиши, бардошли бўлиши керак. Болаларга нисбатан талабчан бўлиш билан бирга ўз шахсга танқидий нуқтаи назардан қарай олиши керак.

Ўқитувчи педагогик этиканинг нормаларини ўзлаштириб олиши, тажрибада қўллаши, ўзининг дунёкараши ва ахлоқий тажрибаси билан таққослаши лозим. Фикрлаш ва ҳис этиш, турмушда синааб кўриш натижасида педагогик этиканинг қоидалари ўқитувчининг ўз эътиқодига, интилишига, ўз ахлоқий сифатига айланади. Ахлоқ назариясида яхшилик энг муҳим категория ҳисобланади. Яхшилик — ахлоқий ижобий фазилат бўлиб, норматив этиканинг идеалини, индивидуал ахлоқда ижобий – хулқий фазилатларнинг мазмунини инсон фаолияти ёки бирор ҳатти - ҳаракатига ижобий муносабатнинг йигиндинси акс эттиради.

Педагогик этикада яхшилик тушунчаси ўқитувчи фаолияти билан боғлиқ ҳолда аниқлаштирилади. Унда ўқитувчи ва ўқувчилар жамоаси манфаатларининг бирлиги, муаллим ва ўқувчи мақсадининг бирлиги, таълим ва тарбиянинг самараси учун курашнинг бирлиги акс этади. Яхшилик фазилати иккала томоннинг ҳам яхши ниятли, хайриҳоҳ, меҳрибон бўлишини тақозо қиласи. Яхшилик қарор топиши учун ёмонликка муросасиз бўлиш лозим. Яхши истак билан хушмуомалалик, яхши қилик, яхши ҳатти - ҳаракатнинг бирлиги зарур.

Ўқитувчининг масъулияти — масъулият тушунчасининг бутун мазмунини сақлаган ҳолда муаллимнинг фаолияти ва таълим - тарбия жараёнининг аниқ вазифаларини ҳам ўз ичига олади. Ўқитувчи зиммасига бола шахсини ҳар томонлама камол топтириш масъулияти юкланди. Муаллим ўқувчига чуқур назарий билимлар бериши, уни ҳаётга, меҳнатга тайёрлаши лозим. Шу билан бирга, у боладаги мавжуд лаёқат ва қобилиятларни пайқаб, индивидуал муносабатда бўлиши, унда мавжуд бўлган ижобий ахлоқий сифатларни авайлаб ўстириши даркор.

Муаллим синфда жамиятнинг вакили сифатида ўқувчилар жамоаси билан ёлғиз иш олиб боради. Бундай шароитда ўқитувчининг масъулияти унинг хулқини тартибга солиб турадиган, бошқарадиган куч, ўқувчиларга таъсир ўтказиш даражасининг асосий мезони ҳисобланади.

Ўқитувчи деярли ҳар куни ўқувчилар билан учрашади, савол - жавоб қиласи, уларнинг яхши ишларини маъқуллайди, билимини баҳолайди, ножӯя ҳатти - ҳаракатлари учун танбех беради. Албатта, ўқитувчининг бундай ҳатти - ҳаракатида мулоҳазаларида нисбийлик, субъективлик аломатлари мавжуд. У ҳамма айна бирдек жуда тўғри муносабатда бўла олмаслиги мумкин. Лекин у ҳамма ўқувчиларга нисбатан холис ниятли, яхшилик қилишга интилувчи, адолатли киши эканлигига барчанинг ишончи комил бўлмоғи даркор. Синфда ўқитувчи "яхши кўрадиган", "ёмон кўрадиган" ўқувчилар бор деган таассурот туғилмаслиги керак.

Хуллас, обрў ўқитувчилик фаолияти учун зарур хусусиятдир. Обрў кишининг чуқур билим, юксак ахлоқий сифатлари, ҳаёт тажрибаси, илмий тадқиқот ва жамоат ишларида фаол иштирок этиши туфайли орттирилган, кўпчилик томонидан эътироф этилган таъсири нуфузидир.

Ҳозирги замон фан ва техника тараққиёти ўқитувчининг ижодкор бўлишини, фаннинг муҳим муоммолари юзасидан эркин фикр юрита олиши, фан ютуқларини ўқувчиларга етказа олиши ва ниҳоят ўқувчиларни ҳам ижодий фикрлашга, тадқиқот ишларига ўргата олишини талаб қиласи. Шунинг учун ўқитувчи аввало тадқиқотчилик малакаларини эгаллаши зарур. Ўқитувчи илмий – тадқиқот ишлари олиб бориш давомида омилларни тўплайди, таҳлил қиласи, улар асосида хulosалар

## ЎҚИТУВЧИННИГ КОММУНИКАТИВ ҚОБИЛИЯТИ

## **ДАРСДА ҲАЛ ЭТИЛАДИГАН МАСАЛАЛАР:**

Ўқитувчининг фаолиятида энг муҳим нарса – бу унинг нутқи ва ўқувчилар билан мулоқатидир. Нутқ - бу оғзаки коммуникация, яъни тил ёрдамида муносабат қилиш жараёни демақдир. Ижтимоий тажрибада бирон – бир моҳиятни англатадиган сўзлар оғзаки коммуникация воситаси ҳисобланади. Сўзлар эшилтириб ёки овоз чиқармасдан айтилиши, ёзиб қўйилиши ёки кар – соқов кишиларда бирон - бир моҳиятга эга бўлган имо - ишоралар билан алмаштирилиши мумкин.

Одамлар ўртасидаги муносабатни телеграф орқали ахборот беришга ўхшатиш мумкин эмас. Одамлар муносабатига алоқа боғловчиларнинг ҳис - ҳаяжони ҳам қонуний равишда жалб этилган бўлади. У коммуникациянинг мазмуни ҳисобланиши нарсага ҳам, муносабатга киришганларга нисбатан ҳам тааллуқли бу ҳис-ҳаяжонли муносабатда ўзгача нутқиз коммуникация таркиб топади. Нутқиз коммуникация воситаларига қўл, бармоқ ва юз ҳаракатлари, имо - ишора, оҳанг, пауза, тарк - тароват, кулгу, қўз ёш қилиш ва шу кабилар кирадики, булар оғзаки коммуникация воситалари – сўзларни тўлдирувчи ва кучайтирувчи, баъзан эса ўрнини босувчи белгилар системасини ҳосил қиласди.

Оғзаки коммуникация таъсирини кучайтиришда муносабатга кирувчиларнинг фазода жойлашуви муҳим аҳамиятга эгадир. Сира ўйланмасдан ташланган луқма коммуникациянинг яъни комминкаторнинг рецептига аниқ муносабатини ифодалайди. Таълимнинг баъзи турларида ўқитувчи ўқувчиларни синфда қабул қилинганидек бир - бирининг орқасидан эмас, балки доира шаклида, бир - бирларига юзма - юз ўтказишини афзал кўради.

Нутқиз коммуникацияда қўлланилаётган воситаларининг - ахборотнинг сўз билан етказиш мақсадларига ва мазмунига мувофиқлиги муносабат маданиятнинг таркибий қисмларидан ҳисобланади. Бундай мувофиқлик ҳам оғзаки ва нутқиз коммуникация воситалари касб фаолиятининг қуроли ҳисобланган педагог учун жуда муҳимдир. Форобий битта сўзнинг ўзини гоҳо, буйруқ, гоҳо илтимос, гоҳо насиҳат ва маъно бахш этган ҳолда турли оҳангда, талаффуз эта билиши керак деб таърифлаган эди.

Айни пайтда нутқиз коммуникацияда имо - ишора, пантомимика, нутқнинг оҳангдаги ранг – баранглиги ривожлана боради.

Мактабда ўқиш ва ёзиш кейинроқ эса тил ва адабиёт дарсларида болаларда муомала воситаси сифатида тилга ва муносабат жараёни сифатида нутққа онгли муносабат шакллантирилади. Тил ўқитувчи томонидан маҳсус уюштирилган таҳлил предметга айланган ҳолда ўқувчилар олдида ижтимоий жиҳатдан шаклланган қонунлар таъсирига бўйсунадиган мураккаб белгилар сифатида намоён бўлади.

А. Жомий «ўқитувчининг нутқ маданияти ўқувчиларнинг дарсдаги ақлий меҳнатининг самарадорлигини ҳал қилувчи даражада белгилайди», деб таъкидлаган ва бундай маданиятни шакллантириш ўқитувчи сўз ёрдамида ҳосил қилишга уринадиган ва оддийдан мураккабликка, яқиндан олисликка, конкретлиликдан умумлийликка ўтиб бўлмайдиган тушунчалар тафсилотидаги ноаниқликни сабаб ва оқибатларини аниқлаш йўлларини кўрсатиб берган эди. Юксак нутқ маданияти - ўқитувчи томонидан вақтдан оқилона фойдаланишнинг ^муҳим шартидир.

Жамиятнинг янги ижтимоий кучларини етиштиришда ўқитувчи масъул ҳисобланади. Жамият ўқитувчининг қўлига ёш авлоднн, яъни ўз келажагини ишониб топширади. Унинг камол топишида ўқитувчининг дунёқарashi, онги маданияти ҳамда нутқи белгиловчи восита саналади.

## **ЎҚИТУВЧИ ФАОЛИЯТИДА МУОМАЛА МАДАНИЯТИ ВА ПСИХОЛОГИЯСИ.**

Ўзбекистон мактабларида таълим-тарбия ишлари, педагогик фаолиятнинг самарадорлиги, таъсирчанлиги ўқитувчилар, ота-оналар жамоаси, оила ва маҳаллада шаклланган ахлоқий муносабатларга, муомала одобига боғлиқ. Муаллим таълим-тарбия ишлари жараёнида ўқувчилар, касбдошлари, ота-оналар билан муомалада бўлади. Баркамол шахс сифатида шаклланаётган ўқувчилар, касбдошлари, ота-оналар муаллимнинг ҳар бир ҳаракати, барча ишларини инсон сифатида кузатиб боради, ҳис этади, ахлоқий жиҳатдан баҳолайди, қабул қиласи ёки рад этади. Хуллас, таълим-тарбия ишларининг натижаси, ўқитувчи фаолиятининг таъсирчанлиги педагогик жараёнда содир бўладиган муомала одобига, педагогик жараён иштирокчиларининг ахлоқий-руҳий холати, кайфиятига боғлиқдир.

Муомала одоби ўз табиати, моҳиятига кўра ижтимоий ҳодисадир. Ижтимоий қонуниятлар педагогик жараёндаги муомала одобида намоён бўлади. Педагогик одоб жамиятда қабул қилинган маънавий, умуминсоний ва миллий ахлоқий қадриятларга асосланади. Ижтимоий муносабатлар педагогик жараёнда қатнашувчилар ўртасидаги муомала одобини тартибга солиб, бошқариб боради. Ижтимоий муносабатларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятга, мезонларга эга. Бу хусусият ва мезонлар ижтимоий фаолиятнинг соҳаси, шахслараро алоқаларнинг характеристери билан белгиланади. Муомала одоби киши бажариши лозим бўлган ахлоқий қоидалар билан шахс уларни қай даражада қабул қилиши ўртасидаги, шахсий ва ижтимоий манфаатлар орасидаги боғланишларга асосланади.

Муомала одоби бевосита баҳо берувчилик хусусиятига ҳам эга. Ахлоқий баҳо эса кишиларнинг ҳулқини, хатти-харакатларини назорат қиласи, тартибга солади. Муомала-муносабатлар киши ўз ҳулқи ва фаолиятида ахлоқий принциплар, қоидалар, талаблар, анъаналарга, урф-одатларга қай даражада амал қилаётганига қараб баҳоланади.

Педагогик жараёнда содир бўладиган муомала одобида муаллимнинг ахлоқий маданияти, тарбияланганлик даражаси акс этади. Муаллимнинг педагогик касб эгаси сифатида ўзига, ўз касбига, ўқувчиларга, касбдошларига, ота-оналарга муомаласини белгиловчи асосий қоидалар, талаблар мавжуд. Бу мезонлар жамият давлат ўқитувчига, таълим-тарбия ишларига нисбатан кўяётган ахлоқий талабларига, педагогик фаолиятнинг ахлоқий характеристери ва хусусиятларига асосланади.

Педагогик жараёнда муомала одоби ўқитувчининг фаолиятида намоён бўлади. Ўқитувчиклиқ фаолиятига қўйиладиган ахлоқий талаблар, ўз навбатида. Ўзбекистон Республикаси раҳбарияти ёш авлодни умуминсоний ва миллий-маънавий, маданий қадриятлар руҳида тарбиялаш соҳасида кун тартибига қўяётган вазифаларга боғлиқ. Улар педагогик жараёндаги муомала одобида унда қатнашаётган кишиларнинг ҳулқи, хатти-харакатларида ифодаланади. Бу хатти-харакатлар педагогик жараён қатнашчиларининг таълим-тарбия мақсади, вазифалари усул ва воситаларини, ахлоқий қадриятларни қай даражада қабул қилишлари шаклида намоён бўлади.

Муомала одобининг тузилиши жуда мураккабдир. У педагогик фаолиятда субъект-объект муносабатлари шаклида ифодаланади. Субъект-объект муносабатлари муаллим ўзининг профессионал бурчини бажараётганида ўқувчилар, касбдошлари, ота-оналар, жамоат ташкилотларининг вакиллари билан ўқитувчи ўртасидаги алоқаларда вужудга келади. У ўзаро ҳурмат даражаси, ишонч, талабчанлик, хайриҳоҳлик, ташаббускорлик, ўзаро ғамхўрлик, ҳар бирларининг инсон сифатида қадр қимматини

эъзозлаш кабиларда намоён бўлади. Улар ўқитувчининг педагогик фаолиятда бошқалар билан муомаласининг характерини баҳолашга хизмат қиласди. Ўзаро таъсирлар ўқув ишида, турмушда, дам олиш пайтларида, оиласдаги муомала-муносабатларнинг хусусиятларини аниқлашга имкон беради.

Педагогик жараённинг ўзида ҳам фаолиятнинг турли соҳаларида турлича муомала-муносабатлар мавжуд. Масалан, ўқув ишлари соҳасида, жамоат топшириқларини бажаришда, ўқувчилар билан синфдан ташқари ишларда, дам олиш пайтларидаги муомала, шунингдек, ўқитувчининг Ватанга, ҳалқка бўлган муносабати ўзига хос хусусиятларга эга. Унинг моҳияти шундан иборатки, агар ўқитувчининг бу муомала-муносабати ўз профессионал вазифасини, бурчини бажариш жараёнида содир бўлса, жамият ўқитувчининг ва педагоглик касбининг ижтимоий мавқеини, унга маълум бир ҳуқуқ ва ваколатлар берилганини назарда тутади.

Педагогик этикада муомала одобининг бирор жиҳати, масалан, ўқитувчининг ўз касбига муносабати, бурчи алоҳида таҳлил этилиши мумкин. Ўқитувчилик касби кишига маълум талабларни қўяди, лекин муаллим бу талабларни қандай бажараётгани бу талабларда ҳали акс этмайди. Ўқитувчининг педагогик фаолияти натижаларини ҳалқ таълими бўлимлари, мактаб маъмурияти, методик бирлашма ходимлари баҳолайди. Ўқитувчининг педагогик жараён қатнашчилари билан муомаласи — бу кишиларнинг ўзаро бир-бирларига бўлган шахсий инсоний муносабатлари сифатида ҳам қаралади, улар педагогик жараён қатнашчиларининг хатти-харакатларида, хулқида, иш шакли ва усусларида намоён бўлади. Улар ўртасидаги ўзаро ахлоқий баҳолашлар ҳам муҳим роль ўйнайди.

Педагогик жараёнда ўқитувчи ахлоқий муносабатларнинг субъекти ҳисобланади. У педагогик жараённинг асосий кишиси — фигураси сифатида ўқувчилар, касбдошлар, ота-оналар билан муомалада бўлади. Педагогик муомала одоби тизимида ўқитувчи асосий фигурадир. Ўқувчилар, касбдошлари, ота-оналар, педагоглар жамоаси ва жамоат ташкилотларининг вакиллари ўқитувчи учун педагогик муомала-муносабатларнинг обьекти ҳисобланади. Улар билан бўладиган алоқалар ёш авлодга таълим-тарбия бериш вазифаларини бажариш жараёнида содир бўлади. Бу муомала жараёнида иштирок этадиган кишилар бир-бирларига нисбатан хайриҳоҳ, ижобий ҳиссиётда бўлишлари, бир-бирларининг фазилатларини ўзаро баҳолашлари, қадрлашларини назарда тутади.

Педагогик муомала-муносабатларда ҳиссиёт аралашгани учун уларнинг ахлоқий ва руҳий жиҳатларини бир-биридан ажратиш қийин бўлади. Шунинг учун ҳам бундай ходисалар ҳакида гапирғанда, одатда, педагогик жамоадаги ахлоқий-руҳий вазият тушунчаси ишлатилади.

Демак, ўқитувчининг муомала одоби - у алоқа қиласиган одамлар, муассасалар билан ўз профессионал вазифасини бажараётганда содир бўладиган ахлоқий муносабатлар мажмуидир. Бу ёндошув асосида педагогик муомала одобини шартли равишда қуйидаги гурухларга ажратиш мумкин: ўқитувчи билан ўқувчилар ўртасидаги муомала; ўқитувчи билан педагогик жамоа ўртасидаги муомала; ўқитувчи билан ота-оналар ўртасидаги муомала; ўқитувчи билан мактаб раҳбарлари ўртасидаги муомала.

Муомала одобида ўқитувчининг ахлоқий онги, ахлоқий фаолиятининг етуклик даражаси, ахлоқий эҳтиёжлари ва ахлоқий йўналишлари, сўзи билан ишининг бирлик даражаси, хуллас, муаллимнинг фаол ҳаётий нуқтаи назари намоён бўлади.

## ЎҚУВЧИЛАР БИЛАН МУОМАЛА ОДОБИ

Педагогик жараёндаги алоқалар тизимида ўқитувчи билан ўкувчи ўртасидаги муомала-муносабатлар катта ўрин эгаллады. Бу жараёнда бола инсоният асрлар давомида түплаган билимларни, ахлоқий тажрибани эгаллаб олади. Муаллим педагогик жараёнда етакчи кишидир. Унга ёш авлодни ўқитиши ва тарбиялаш вазифаси юклатылған. Шунинг учун ҳам ўқитувчига, унинг ахлоқий сифатлари, хұлқига, ўқувчилар билан муомаласига нисбатан алоҳида, юксак талаблар қўйилади:

Муаллим ҳаётга эндиғина кириб келаётган, баркамол шахс сифатида шаклланаётган инсонлар — ёш болалар билан мuloқотда бўлади. Болалар таълимтарбия жараёнида умуминсоний ва миллий ахлоқ нормаларини (мезонларини) ўзлаштиради. Ўқувчи муомала одобини асосан ўқитувчи тимсолида англаб олади. Севимли муаллим бола учун бир умр идеал, ибрат, намуна бўлиб қолиши ҳам мумкин.

Республикамиз ўқитувчилари орасида ўз ишининг устаси, Халқ ўқитувчиси, Хизмат кўрсатган ўқитувчи деб тан олинган, ота-оналар, ёшлар эъзозлаб Устоз деб атайдиган мўътабар инсонлар кўплаб топилади. Улар педагогик ишда фидойилик кўрсатиб, муаллимлик бурчини юксак даражада бажариб, болаларга билим бериб, улар қалбига ҳалоллик, гўзаллик, ҳақиқат, одоб ахлоқ нурини сингдира олганликлари, хушмуомал бўлганлари учун ҳам бундай обрў ва хурматга эришганлар.

Афуски, ҳамма муаллимлар ҳақида ҳам шундай деб бўлмайди. Ўзининг дағал муомаласи билан боланинг кўнглини ўқишидан совутиб, дилини ўринисиз ранжитадиганлари ҳам учраб туради. Педагогик тажрибада бунга мисоллар кўплаб топилади. Бундайлар ёшлар тарбиясига, уларнинг ахлоқига салбий таъсири этадилар. Тарбиявий ишларга тузатиш қийин бўлган даражада зиён етказадилар.

Баркамол, ижодкор шахсни шакллантиришга, тарбиялашга доир ахлоқий нормалар педагогик этикада ифодаланган. Тарбияланувчига ижобий таъсири ўтказиши шартларидан бири болага бўлган ишонч билан унга нисбатан қўйилаётган талабларнинг бирлигидадир. Бу қоида педагогик амалиётда кўп марта синовдан ўтган ва ўзини оклаган. Муаллимлар, талабалар билан ўтказилган сұхбат натижалари шундан далолат берадики, мактабда хушмуомала ўқитувчилар билан бир қаторда болаларга худа-бехуда дўқ уриб, бакириб муомала қиласидиган муаллимлар ҳам учрайди. Бундай муомала жамиятда қабул қилинган умуминсоний ва миллий ахлоқий нормаларга тўғри келмайди. Бундай ўқитувчилар болалар орасида обрў орттира олмайдилар.

Педагогик жараён, тарбия жараёни, одамларнинг табиати шу даражада мураккабки, муаллим баъзан истаса-истамаса қўполлик қилишга «мажбур» бўлади, ўқувчи муаллимнинг ўринли талабларини бажармаётган пайтларида у ўзини тутолмай қолади. Муаллим ўз талабларини, ҳатто, қўполлик ҳолатини ҳам, болага яхшилик қилияпман деб ҳисоблайди, чунки бу ишни болага билим бериш, уни тўғри йўлга солиш, яхши одам қилиб тарбиялаш учун қилаётганига ишонади. Саъдий Шерозийннинг «Гулистон» (Тошкент, 1968) асарининг «Тарбиянинг таъсири баёни» бобидаги ҳикоятларда; Алишер Навоийнинг «Маҳбуб-ул-қулуб» асаридағи «Мударрислар тўғрисида», «Мактабдорлар тўғрисида»ги мақолатларида билдирилган мuloҳазалар бу фикримизга ҳамоҳангидир.

Бундай ҳолатлар кўпинча тарбияси қийин бола билан муомала-муносабатлар жараёнида содир бўлади. Шуни ҳам унутмаслик лозимки, бундай бола одатда, носоғлом оиладан чиқади. Бола оиладаги ёмон мұхитнинг қурбони бўлиши ҳам мумкин. Тажрибали педагоглар тарбияси қийин бола билан ишлаш, муомала қилиш мураккаблигини, шу билан бирга улар инсоний меҳрга зор, хуш муомалага, эътиборга мұхтож эканлигини, бундайларга нисбатан сабр-тоқатли, бардошли, кечиримли бўлиш зарурлигини ҳам таъкидлайдилар.

Жисмоний жароҳат олган болани ўқитувчи жазоламаслигини ҳамма билади. Жисмоний тарбия муаллими оёғии жароҳатланган боладан югуриш мусобақасида

қатнашишни талаб этмайди. Бола баъзан қалби, руҳи жароҳатланган ҳолда мактабга келиши мумкин. Таълим жараёнида буни ҳамма ўқитувчилар эътиборга оладими? Афсуски, йўқ. «Бола жавоб беришни хоҳламаяпти, дарс тайёрлашни истамаган» деб ҳисоблаб, ҳамма ўқувчиларга бир хил талаб қўйиш, бир хил муомала қилиш ҳоллари кўплаб учрайди. Баъзан боладан ҳатто у бажара олмайдиган ишлар ҳам талаб этилади. Айрим ўқитувчилар боланинг оиласидаги, ота-онасидаги нуқсонлари учун ҳам уни айблашга уринадилар.

**Воқеий ҳикоят.** Тўққизинчи синф ўқувчиси Карим бир куни дарсни тайёрламай келди. Муаллима унга «икки» баҳо қўйди. Оилада Карим онаси билан яшайди, отаси бошқага уйланиб кетган. Муаллима Каримга «ёмон» баҳо қўйгани етмагандек, унга зарда билан: «Отанг сизларни бекорга ташлаб кетмаганга ўхшайди, бундай боладан қочиб қутулишдан бошқа чора йўқ»,— деб уни синфдан чиқариб юборди. Муаллимнинг бу муомаласи ўқувчини таҳқирлаш билан бирга синфдаги бошқа ўқувчиларнинг ҳам норозилигига, низо келиб чиқишига сабаб бўлди.

Талабчанлик ўқитувчи одобининг нормаларидан бири ҳисобланади. Ўқитувчининг болага қўяётган талаби адолатли бўлмоғи керак. Муаллимнинг талабчанлигига унинг бола шахсига чукур ҳурмати, боланинг кучи, қобилияти ва имкониятларига бўлган чукур ишончи ифодаланади. Бу инсонийликнинг намоён бўлиши, яъни ривожланаётган бола шахси тўғрисида, ўзига ва жамиятга фойда келтира оладиган баркамол кишини тарбиялаш тўғрисидаги ғамхўрликдир. Одатда, болалар муросасозлик ва олифтагарчиликни—бетайнлик, ўта мурувватни — масъулиятсизлик, принципсизлик деб тушунадилар. Аксинча, яхши ният билан қилинган оқилона талабчанлик — қаттиққўл муаллимга боланинг ҳурмати ва миннатдорлигини оширади.

**Воқеий ҳикоят.** Тўлқин мактабда қуий синфларда паст баҳолар олиб ўқирди. Саккизинчи синфга ўтганида физика ўқитувчиси Д. Ш. жуда талабчан, ҳеч кимни эркалатиб қўймайдиган киши бўлиб чиқди. Муаллим уни доскага чиқарди. Тўлқин физикага доир масалани еча олмайди. Ўқитувчи унга бошқа масалани беради ва ўша бошлаган усули билан ечишни айтади.

Нихоят у, масалани тўғри ечади. Ўқитувчи: «Менинг фикримча Тўлқин, сен учун бу оддий масала. Сен мураккаброқ масалаларни ҳам еча оласан, фақат, кўпроқ ишлаш керак» дейди. Бу гап болага ижобий таъсир этади, у дарсларни кўпроқ тайёрлайдиган бўлди, айниқса физикага қизиқиб қолди. Мактабни битиргач, техника университетига ўқишига кирди. Муҳандислик касбини эгаллади. Бир куни Тўлқин ўқувчилик йилларини эслаб бундай деди: «Физика ўқитувчимиз каттиққўл, талабчан эди. У бизни бошқа фанларга қараганда физикани кўпроқ ўқишига мажбур этарди. Биз унинг айтганларини бажарар эдик, чунки у яхши одам, ҳатто дўстимиз эди».

Ўқитувчи аввало, ўзига талабчан бўлмоғи керак, шундагина болага нисбатан қўяётган талаблари ўринли, самарали бўлади. Акс ҳолда унинг «талабчанлиги» боланинг ғашини келтириши ва ўқувчилар уни бажармасликлари мумкин. Болага бирор топшириқ бераётганда у ўқувчининг кучига мослиги, бола уни бемалол бажара олишига муаллимнинг ишончи комил бўлсин. Бола олдига қўйиладиган талаблар, унга берилаётган вазифалар секин-аста мураккаблаштирила бориши, ўқувчиларнинг қобилияти, индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиб табақалаштирилиши лозим.

Муаллим ҳар қанча хушёр, эҳтиёткор бўлса ҳам синфдаги ҳамма болаларнинг руҳий ҳолатини, изтиробларини билмаслиги мумкин. Бу ишда муаллим синф болалар жамоасининг кўмагига таянмоғи лозим. Синф жамоаси бошига ташвиш тушган боланинг ҳолидан хабардор, унга ҳамдард бўлишига эришмоқ керак. Шунда муаллим билан ўқувчи ўртасидаги муомала натижасида содир бўладиган айрим хатоларнинг олдини олиш имкони туғилади.

**Воқеий ҳикоят.** Санобарнинг оиласида унинг отаси билан онаси ўртасида келишмовчилик, жанжаллар бўлиб туришини синфдошлари билади. Бугун у дарсга кўзларининг атрофи қизарган, маъюс ҳолда келди. Кеча уларнинг уйида бўлган жанжал тифайли уй вазифасини ҳам бажаролмай келгани, китобни ўқиса ҳам бошига ҳеч нарса кирмаётгани кўриниб туради. Синфдошларидан бири унга сездирмай бу ҳолатни синф раҳбарига маълум қилиб, яххиси муаллимлар бугун Санобарни доскага чиқармасликлари, ундан уй вазифасини ҳам сўрамасликлари лозимлигини айтди. Синф раҳбари ўз дарси жараёнида бевосита усууллар билан Санобарга тасалли беришга ҳаракат қилди. Шу тариқа синф жамоаси қалби жароҳатланган Санобарга нисбатан тўғри муомала қилишда ўқитувчиларга ёрдамлашди.

Боланинг руҳий ҳолатини тушуниш, синфдошларида унга нисбатан хайриҳоҳлик, ғамхўрлик хис-туйғусини уйғотиш ўқитувчининг юксак педагогик, ахлоқий маданиятидан далолат беради. Одобли, маданиятли муаллим болалар билан қўпол муомала қилмайди, ўқувчининг «сирини» ошкор этмайди, унинг устидан кулиб, қалбини жароҳатламайди. Аксинча, фикр-мулоҳазаси қотиб қолган, болаларнинг қалби, эҳтиёж ва қизиқишлигини инобатга олмайдиган, ҳамманинг хулқини бир хил қолипда баҳолайдиган муаллим қўпинча педагогик муомала одоби нормаларини бузади, болалар орасида обрў ҳам ололмайди. Бундай муаллим одатда, агар бола мўмин-қобил бўлса, уни яхшилар каторида кўради, агар танқидий фикрлайдиган бўлса - манман, такаббур деб ҳисоблади. Қобилиятли, лекин шўх болаларни хуш кўрмайди, натижада ўқитувчига ҳурматсизлик, конфликт - можаролар келиб чиқади.

Ўқитувчи билан ўқувчи ўртасидаги низолар кўпинча болага нисбатан адолатсизлик қилиш, унга қўйилаётган талаблар мавҳумлигидан келиб чиқади. Бундай ўқитувчи болани асоссиз айблаётганини талабчанлик, педагогик жамоа раҳбарларининг унга қўйган тўғри талабини эса адолатсизлик деб қарайди. Боланинг мустақил ҳаракатларини - унинг обрўсини тўкишга интилиш, итоаткорлигини эса энг яхши ҳислат деб билади. Муаллим билан ўқувчи ўртасидаги низолар ҳақида гап борганда шуни эсда тутиш лозимки, таълим-тарбия жуда мураккаб, қарама-қаршиликларга тўла жараёндир. Уларни бартараф этиш мукаррар равишда низолар чиқишига ҳам сабаб бўлиши мумкин. Бу низоларни оқилона ҳал этиш учун муаллим уларнинг моҳияти ва сабабларини аниқлаши, билиши керак.

Бозор иқтисодиётiga асосланган жамиятда ахлоқий тарбия жараёнига хос қарама-қаршиликлар манфаатдорлик, ахлоқий-руҳий омиллар, шунингдек, муҳит таъсирида содир бўлиши мумкин. Бундай факторлар қаторига қўйидагилар киради:

- бола тарбияланётган муҳитдаги ахлоқий тажриба, хулқий одатлар жамиятда қабул қилинган умуминсоний, миллий ахлоқ мезонларига мос келмаслиги;
- болада илгари шаклланган қизиқиш ва истаклар ахлоқий тарбиянинг мақсадига тўғри келмаслиги;
- боланинг иродаси, ўзини тута билиш даражаси билан тарбиячи-ўқитувчининг талаблари бир-бирига тўғри келмаслиги;
- боланинг жамоада ўз ўрнини топишга бўлган интилиши билан ўз манфаатларини жамоанинг манфаатларига бўйсундириш зарурлигини бир-бирига мос келмаслиги;
- тарбиячи, ўқитувчининг педагогик, ахлоқий маданият даражаси ўқувчиларни ахлоқий тарбиялаш соҳасида кун тартибига қўйилаётган вазифалар, талабларга мос келмаслиги. Бу қарама-қаршиликлар объектив ёки субъектив ҳарактерга эга бўлиши мумкин. Тарбия жараёнида улар субъективликдан объективликка ўтиши ёки аксинча бўлиши ҳам мумкин. Масалан, ота-оналарнинг ахлоқий маданият даражаси субъектив фактор ҳисобланса ҳам у бола учун объективлик ҳарактерига эга, чунки ота билан онани танлаб олиш мумкин эмас.

Субъектив қарама-қаршиликлар ҳам, объектив қарама-қаршиликлар ҳам жиддийлашиб, низолар чиқишига олиб келиши мүмкін. Бурч билан истак ўртасидаги, зарурат билан әркинлик ўртасидаги объектив қарама-қаршиликлар натижасыда юзага келадиган низоларни, келишмовчиликларни бартараф этиш, күпинча, ривожланиш усулига айланади. Бундай конфліктларни ижобий ҳал қилиш натижасыда шахс ўз тажрибасыда жамият ўртага қўяётган ахлоқий талабларни жамоатчилик ва ўқитувчи таъсирида англаб олади.

Куидагилар ахлоқий тарбия жараёнида вужудга келадиган объектив (асосий) қарама-қаршиликлар сирасига киради: тарбия тизими ва ёш авлод эришиши зарур бўлган юксак ахлоқий намуналар (идеаллар) кун тартибига қўяётган вазифалар билан тарбияланувчиларнинг ҳаётий тажрибаси ўртасидаги қарама-қаршилик; ўқувчи эгаллаши лозим бўлган ахлоқий қоидалар билан боланинг ўткинчи эҳтиёжлари ва хоҳишлари ўртасидаги қарама-қаршилик; ахлоқий әркинлик билан ахлоқий масъулият ўртасидаги қарама-қаршилик. Бу қарама-қаршиликларни бартараф этиш силлиқ кечмайди, уларни тўғри ҳал этиш натижасыда бола ахлоқий камолотга эриша боради. Одатда, бундай низолар, ё ўқувчини юксак ахлоқий идеалларга йўналтирувчи ўқитувчи фойдасига, ёки боланинг ўткинчи хоҳишлари фойдасига ҳал этилиши мүмкін. Иккала ҳолатда ҳам «сакраш», «портлаш» йўли билан янги ҳолатга ўтилади: ё ўқувчининг ҳулқида ижобий ўзгариш бўлади, ёки салбий ҳолат мустаҳкамланади. Ўқитувчи ҳар бир низони ечаётганида буни назарда тутмоғи керак.

Объектив қарама-қаршиликлар натижасыда вужудга келган конфліктларни оқилона бартараф этиш ўқитувчининг педагогик маданиятига, муомала одобига, танлаган воситаларининг тўғрилигига боғлиқ. Субъектив сабабларга кўра пайдо бўлиб, жанжалларга олиб келган қарама-қаршиликлар салбий натижалар беради, ўқитувчига нисбатан ишончсизлик туғдиради ўқитувчи билан болалар ўртасида руҳий тўсиқлар ҳосил қиласи. Бундай низолар шахснинг ахлоқий ривожланишига туртки бўла олмайди, чунки бу ҳолат муаллимнинг ахлоқий маданияти пастлигидан содир этилади. Бу қарама-қаршиликни бартараф этиш йўли – уларни ўз вақтида аниқлаб, низога айланиб кетишига йўл қўймаслиқдир. Бунга эришиш учун муаллим ҳаётни яхши билиши, сезгир, виждонли бўлиш билан бирга болаларнинг руҳий ривожланиш конунларини, ахлоқ нормаларини ҳам билиши, воқеаларни олдиндан кўра билиш фазилатига ҳам эга бўлмоғи керак.

Педагогик ахлоқда таълим-тарбия жараёнида вужудга келиб, анъанага айланиб қолган айрим қоидалар субъектив қарама-қаршиликлар ва конфліктларнинг келиб чиқишига сабаб бўлиши кўрсатилган. Масалан, шундай қоидалардан бири -ҳар қандай ҳолатда ҳам ўқувчи олдида муаллимнинг обрўсини сақлаш керак, деган тушунчадир. Бу қоидага амал қиласман деб, муаллим баъзан ўз виждонига қарши иш тутади, касбдоши ноҳақ бўлса ҳам унинг ҳаракатларини тўғри деб исботлашга, ўқувчини эса айблашга, ёмонлашга уринади. «Муаллимни ўқувчи танқид қилиши мүмкін эмас», деган ахлоқий қоида ҳам ўқитувчининг обрўсини сақлаш учун ўйлаб топилган.

Мажлис бораётганда ўқувчига муаллим ҳақидаги фикрларини, мулоҳазасини айтишни таъқиқлаш мумкинdir, лекин бола ўз тенгкурлари даврасида катталарнинг ҳулқи, хатти-ҳаракатлари ҳақида ўз фикрини айтиши, баҳо беришини таъқиқлаб бўлмайди-ку. Натижада ўқувчиларнинг айрим ўқитувчи ҳақидаги фикрлари, тушунчалари шаклланиш жараёнини педагогик жиҳатдан бошқариб бўлмай қолади. Баъзан бунинг натижасыда ўқувчилар талабчан муаллимни - адолатсиз кишига, боланинг камчилиги ва шўхликларига эътибор бермайдиган муаллимни яхши одамга чиқариб қўядилар.

Муаллимнинг бирор тасодифий хатти-ҳаракати натижасыда ўқувчиларда у ҳақда содир бўлган нотўғри фикр ҳам таълим-тарбия жараёнига салбий таъсир этиши,

муаллимнинг ишини мураккаблаштириши мумкин. Одатда, бундай конфликтлар узок давом этади ва ўқитувчи фойдасига «ҳал» этилади. Муаллимнинг обрўсини сақлайман деб, катталар баъзан боланинг қадр-қимматини ерга урадилар, ўқитувчидан кечирим сўрашни талаб этадилар, ваҳоланки бу низога ўқитувчининг нотўғри хатти-ҳаракати сабаб бўлган. Муаллимларнинг бу иши ахлоқий тарбия талабларига тўғри келмайди. Яхши педагогик анъаналарни сақлаш ва уларга амал қилиш билан мутаассиблик ўртасидаги фарқни, ўқитувчилик бурчини бажариш билан ўтакетган расмиятчиликни ажратса билмоқ лозим.

Муаллим ўқувчилар билан ўзаро муомаласида кўтаринки рух, яхши кайфиятни сақлай билиши педагогик ахлоқнинг муҳим талабларидан биридир. Ўқитувчи дарс ўтаётган ёки тарбиявий тадбирни бажараётганида болаларнинг дўсти, маслаҳатчиси эканлигини эсда тутмоғи лозим. Бу, муаллим ҳамма вақт болалар билан ошна-оғайнигарчилик қиласверади деган гап эмас. Болалар кўп ўтмай муаллимнинг ҳулқидаги бу камчиликни пайқаб олиб, унинг устидан кулиб юрадилар.

Педагогик ахлоқ нормаларига амал қилишда муаллим одоб-муомала қоидаларини бузмаслиги, шу билан бирга муаллимнинг ҳулқи ўқувчиларнинг хатти-ҳаракатларини, ўзаро муносабатларини ҳам тартибга солиб бориши ҳақида ғамхўрлик қилмоқ керак.

**Воқеий ҳикоя.** Иккинчи синфга бошқа мактабдан яқинда келган Дилоромни муаллим ўқиши учун доскага чиқарди. Дилором ҳарфлар ва бўғинларни зўрга ўқиётгани, ўқий олмай қийналаётганидан уялиб қизарди, тўхталиб қолди. Синфдаги болалар кулиб юбордилар. Чунки бу синфдаги болаларнинг ҳаммаси яхши ўқийдиган бўлиб қолган эдилар. Болаларнинг бу кулгуси Дилоромга қаттиқ салбий таъсир этди. Муаллим қийналиб зўрга ўқиётган Дилоромни ўқишидан тўхтатиб, кулган болаларга танбех берди. Болаларнинг бу қилиғи одоб қоидаларига тўғри келмас эди.

Муаллим болани доскага чакираётганда ҳам, ёки ўқувчи бажарган ишни бошқаларга намуна қилиб кўрсатаётганида ҳам меъёрга амал қилмоғи лозим. Агар яхши ўқийдиган бола ҳадеб доскага чиқарилаверса ёки ҳар сафар бир боланинг бажарган иши бошқаларга намуна сифатида кўрсатилаверса бу, ахлоқий жиҳатдан салбий оқибатларга олиб келади.

Ўқув ишининг шундай ўзига хос ахлоқий жиҳатлари борки, улар муаллим билан ўқувчи ўртасидаги муомалага бевосита ёки бавосита таъсир этади. Масалан, таълим жараённида ишончнинг ўз ўрни бор: ўқувчи муаллим бераётган билимларнинг тўғрилиги, ҳаққонийлигига ишонади, муаллим боланинг бу ишончига муносиб бўлиши керак. Ўқитувчи ҳам болалар унинг айтганларини ҳеч иккиланмай қабул қилаётгандарига ишонади. Бу муомала одобининг умумий тамойилларидан биридир. Республикаиз мактабларидаги таълим-тарбия жараёни ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ўзаро бир-бирларига ишонишларига асосланмоғи зарур. Муаллим билан ўқувчининг муомала-муносабатлари изходий характеристерга эга. Ишонч йўқ жойда изходкорлик ҳам бўлмайди. Ишонч, хурмат, меҳрибонлик, хайриҳоҳлик талабчанликни инкор этмайди, балки назарда тутади. Муаллимнинг қаттиққўллиги ва талабчанлиги болага ахлоқий таъсир ўтказишнинг зарур шартларидан биридир. Болада ҳаётий тажриба йўқлиги, иродавий сифатлар яхши шаклланмаганлиги туфайли ҳам муаллим унга нисбатан талабчан бўлмоғи даркор.

Ўқитувчи боланинг имкониятларини, қобилиятини ҳисобга олган тақдирдагина ундаги камчиликларни бартараф эта олади, унинг педагогик талабларини бола бажариши мумкин. Муаллимнинг талаблари боланинг имконият даражасидан паст бўлса, ундаги қобилиятларнинг ривожланишига тўсқинлик қиласиди; агар муаллимнинг талаблари боланинг қобилияти ва имкониятларидан ортиқ бўлса, болада ўз кучига ишонмаслик, ишдан ўзини четга олиш ҳис-туйғусини пайдо қиласиди. Муаллимнинг

қаттиққўллиги ва талабчанлиги ахлоқий тарбиянинг бошқа воситалари билан бирга олиб борилиши керак.

Муаллим билан ўқувчи ўртасидаги муомалани тартибга солувчи талаблардан бири боланинг ҳулқини, муомаласини, бола бажарган ишни одилона, тўғри баҳолашдир. Боланинг ҳулқи, муомаласи қўпинча у қилган бирор иш билан тенглаштирилади. Лекин хатти-ҳаракат ахлоқий муомаланинг бир қисмидир, холос.

Ҳулки, муомаласида эса боланинг бирор киши ёки нарсага муносабати ҳам ифодаланади. Боланинг ҳулқи, муомаласи ахлоқий жиҳатдан баҳоланиши мумкин. Боланинг қилиғи деганда унинг хатти-ҳаракатига берилган баҳо ҳам назарда тутилади. «Карим яхши иш қилмади. Ўқтам ишни қойил қилди», деган иборалар кўп ишлатилади.

Муомала ўз моҳияти ва тузилишига кўра мураккаб ахлоқий ҳодисадир. Унда кишининг ахлоқий онги (мотив, истак, унга эришиш йўлини танлаш), ахлоқий фаолият (хатти-ҳаракат), ахлоқий муносабат (баҳолаш) ва кишининг унга муносабати намоён бўлади. Шахснинг нияти (майли) замирида уни у ёки бу мақсадга ундовчи манфаатлар мавжуддир. Манфаатлар ижтимоий ва шахсий қимматга эга бўлиб, маълум бир эҳтиёжлардан ҳосил бўлади. Инсоннинг мақсади доимо асосланган бўлади. Сабаб (важ) муомала одобининг, хатти-ҳаракатнинг, қилиқнинг бир қисми бўлиб, бирор ҳаракатни бажаришга, унинг яхши ёки ёмон эканлигини баҳолашга асос бўлади. Мотивлар (сабаб, важ) ижтимоий қимматли ёки худбинлик ҳаракетига эга бўлиб, кўзланган мақсадга эришиш учун воситалар танлашга таъсир этади. Лекин ахлоқий мақсадга фақат ахлоқий воситаларни қўллаш билангина эришиш мумкин.

**Воқеий ҳикоя.** Шаҳардаги мактаблардан бирида учинчи синфда шундай ҳодиса содир бўлди. Синфдаги ўқувчилар икки гурухга бўлинниб, тувакларда гул ўстириб, синф хонасини безатиш учун мусобақа ўтказиши. Болалар уйларидан гул тувак, гул кўчат келтириб, гул ўстиришга киришдилар. Мусобақа (ўйин)ни яқунлашга бир ҳафта қолганида биринчи тувакдаги гуллар сўлиб қолди. Болалар хар қанча уринсалар ҳам фойдаси бўлмади. Мактабнинг биология ўқитувчисига мурожаат қилишга тўғри келди. Биолог муаллим гул кўчатларидан бирини тортиб кўрса, унинг илдизи кесилган экан. Бу ишни иккинчи гурухнинг етакчиси Салима қилганлиги маълум бўлди. Салима буни, нима қилиб бўлса ҳам, ўз гурухи ғолиб чиқиши учун қилган экан. Бу воқеанинг таҳлили шуни кўрсатадики, болаларнинг ҳаммасида бир хил мақсад – гул ўстириб, синф хонасини безаш мақсади бўлган. Лекин улар мусобақа жараёнида турли сабабларга кўра ҳаракат этганилар. Гуруҳдаги бир боланинг худбинлиги туфайли кўнгилсиз ҳодиса рўй берди.

Болалар ҳаётида, айниқса кичик ёшдаги болалар (фаолиятида ва ҳулқида хиссиётнинг таъсири кучли бўлади. Улар ҳоли ўз хатти-ҳаракатларининг мотивларини тўла англаб етмайдилар. Катта ёшдаги ўқувчиларнинг ҳулқида ҳам важ - сабаблар ҳамма вакт ижобий хатти -ҳаракатларга олиб келавермайди. Болаларнинг ҳулқини баҳолашда хатти-ҳаракатларнинг натижасига қараб хulosса чиқариш лозим. Муаллим ўқувчининг ўз хатти - ҳаракатларига, ҳулқига шахсий муносабатини ҳам эътиборга олиши керак. Ўқитувчи боланинг ҳулқини, хатти-ҳаракатини объектив баҳолаш учун болани бу ишга нима даъват этганини, нималар сабаб бўлганини ҳам аниқлаши лозим. Шундагина ахлоқий баҳо тарбиявий қимматга эга бўлади.

Бола ҳаракат қиладиган ҳаётий вазиятларни, кутилмаган ҳолатларни олдиндан аниқлаш жуда қийин. Болаларни хатолардан мутлақо сақлаб қолиш ҳам муаммо. Муаллимнинг вазифаси ўқувчига ўз хатти- ҳаракатларининг натижасини кўз олдига келтира билишни ва ўз ҳулқи учун масъул эканлигини тушунтириш, англатишдан иборат. Бу муаллимнинг дам олиш пайтларида ҳам, ўқишдан ташқари вақтларда ҳам

ўқувчилар билан ўзаро муомала одобида маълум ахлоқий нормаларга риоя қилишни талаб этади.

Педагогик фаолиятда синфдан ва мактабдан ташқари ишлар ўқитувчи билан ўқувчи ўртасидаги муомаланинг муҳим соҳаларидан бири ҳисобланади. Синфдан ташқари ишлар ўз хусусиятига кўра дарсдан кескин фарқ қиласди. Бу ишлар дарс сингари қатъий тартибга туширилмаганлиги учун ҳам муаллим ва ўқувчилардан ўзаро назоратни кучайтиришни, ҳалоллик ва вижданлиликни, холисликни, ахлоқий масъулиятни кўпроқ талаб этади. Шанбаликлар, сафарлар, саёҳатлар, кино-театрларга жамоа бўлиб бориш муаллим билан ўқувчиларнинг муомала одобига қўпроқ боғлиқ бўлади.

Ахлоқий муносабатлар тизимида муаллимнинг ўқувчилар жамоаси, ўз-ўзини бошқариш органлари билан муомаласи муҳим роль ўйнайди. Ўқувчиларнинг ўз - ўзини бошқариш ташкилотлари болаларни амалий фаолиятга жалб этишининг муҳим йўналишидир. Педагогик фактлар ва уларнинг таҳлили шундан далолат берадики, муаллим ўқувчилар билан муомалада маълум ахлоқий талаблар, мезонларга амал қилиши зарур. Булардан энг муҳимлари қуйидагилар: - педагогик фаолият жараёнида муаллим ҳар бир ўқувчининг қадр - қимматини инсон сифатида ҳурмат қилиши, ўқувчига нисбатан ишонч;

- ўқувчининг билими ва хулқини баҳолашда талабчан,adolatli bўliish. Муаллимнинг болага педагогик талаблари аниқ, унинг қучи, қобилияти ва имкониятларига мос бўлиши, болаларда ўз-ўзига нисбатан талабчанлик ва танқидий муносабатни ўстириш;

- муаллимнинг болага меҳрибон, ғамхўр бўлиши, боланинг шодлигига ҳам, ташвишларига ҳам шерик бўлиш;

— бола мушкул вазиятга тушиб қолганда унга кўмаклашиш. Муаллимнинг ёрдами холис, беғараз, беминнат бўлиши;

— педагогик жараёнда содир бўлиб турадиган конфликтлар - низоларни маъмурий йўл билан эмас, балки ахлоқий мезонлар асосида муросага келиш йўли билан ҳал этиш;

— синф жамоасининг фикр-мулоҳазаларини эътиборга олиш, уларга ишонч билан қараш, боланинг хулқига баҳо берганда унинг сабабларини – мотивларини эътиборга олиш;

— синфда муаллим «яхши қўрадиган», «ёмон қўрадиган» ўқувчилар бўлмаслиги; ўқувчини бирор хато хатти-харакати учун ёмон қўриб қолмаслик; ҳар бир боланинг яхши фазилатларини аниқлаш, ўстириш ва тарбиявий таъсир ўтказишида унга таяниш;

— ўқитувчи ўзининг бутун хаёти ва меҳнат фаолиятида ёмонликка,adolatcizlikka, nopolikka, xulki buzuqlikkakka nisbatan murosasiz ekaligini kўrsatiishi;

— боланинг ишончини сустеъмол қилмаслик, унинг қалб «сир» ларини ошкор этмаслик, олдин йўл қўйган хатоларини таъна қилмаслик;

— муаллим тарбиячи сифатида, тажрибали инсон сифатида ўқувчиларга ахлоқий йўл-йўриқларни ўргатиши, уларда хайрли воқеалар ва фактларга ижобий муносабатни, ахлоқсизлик фактларига муросасиз бўлиш туйғусини ўстириши;

— болалар билан муомала ва муносабатларда уларнинг ҳар бирига алоҳида ёндошиш, педагогик тактни сақлаш.

## ПЕДАГОГЛАР ЖАМОАСИДА МУОМАЛА ОДОБИ

Педагоглар жамоасида ўқитувчилар ўртасидаги муомала, муносабатлар инсонпарварлик, демократиклик, ихтиёрийлик тамойилларига асосланади. Улар одатда, икки хил бўлиб, бири - расмий, иккинчиси - норасмий муомала дейилади. Расмий муомала, муносабатлар Ўзбекистон Республикасининг қонунлари, директив хужжатларига асосланади. Норасмий муомала педагогик этиканинг (ўқитувчи одобининг) қонуниятларига асосланади ва жамоанинг ҳар бир аъзоси томонидан ихтиёрий равишда бажарилади. Муомала одоби психологик қонуниятлар, одоб нормалари, қоидалари, талаблари педагоглар жамоасининг фикри асосида бошқарилади.

Ёшларга таълим-тарбия бериш - бир кишининг иши эмас, уни педагоглар жамоаси бажаради. Ёлғиз ўқитувчи ҳар қанча уринса ҳам, қобилиятли, тиришқоқ, ишchan бўлса ҳам бир ўзи кўзланган педагогик мақсадларга эришиб бўлмайди. Мактаб олдига қўйилган вазифаларни самарали ҳал эта олмайди. Таълим-тарбиядан кўзда тутилган мақсадга эришиш учун мактаб, ўкув юртининг бутун жамоаси, ҳамма ўқитувчилар бирлашиб ҳаракат қилишлари лозим. Ҳар бир муаллимнинг хатти - ҳаракати, ҳулки, муомаласи педагоглар жамоасининг мақсади, талабларига мос бўлмоғи керак. Тажриба шуни кўрсатадики, жамоанинг ўқувчига таъсири педагоглар жамоасида шаклланган муомала одоби, муносабатларига боғлиқ.

Ўзбекистон Республикаси мактабларида ёшларни баркамол инсонлар қилиб тарбиялаш, улар онгига умуминсоний ва миллий-маданий, маънавий, ахлоқий қадриятларни сингдириш талаб этилади. Бу ўз навбатида педагоглар жамоасидан ҳар бир боланинг тарбияси учун юксак масъулиятни, болага нисбатан бир хил талаблар қўйиб, биргаликда тарбиявий таъсири ўтказишни тақозо этади. Ўқитувчи одобида муаллимлар ўзаро муомала - муносабатларида амал қилишлари зарур бўлган ахлоқий талаблар ишлаб чиқилган.

Ҳар бир боланинг тарбияси учун масъулиятнинг бирлиги педагоглар жамоасининг ўқувчига нисбатан талаблари ҳам бир хил бўлишини тақозо этади. Бу ўқитувчи одобининг қонуниятларидан биридир. Мактаб педагоглар жамоасининг мақсади, интилишлари, талаблари ягона педагоглар жамоасининг мақсади, интилишлари, талаблари ҳам ягона бўлмаса, тарбиявий ишларнинг таъсири, самараси бўлмайди. Бунинг учун педагогик талабларнинг характеристи, мазмуни, шакли ва усуслари ҳамма муаллимларнинг фикр – мулоҳазаларига мос келиши лозим. Маълумки, педагогик талабнинг мазмуни мактаб жамоасининг мақсади, вазифаларидан келиб чиқади. Лекин бу талабларнинг характеристи, шакл ва усуслари ҳар бир муаллимнинг муомала одобига, шахсий фазилатлари, уқуви, педагогик маҳоратига борлиқ.

Дарсда ўқувчиларнинг интизоми педагогик жамоадаги муомала одоби, ахлоқий муносабатлар даражасини кўрсатади. Мактабда ўкув интизомини сақлаш бутун педагоглар жамоасининг иши. Педагогик амалиётда эса ҳар бир муаллим ўкув интизомини сақлаш учун ўзича йўл тутади: баъзилар — дарсни жонли, қизиқарли ташкил этиш билан; баъзилар эса «икки» баҳо қўйиш, каттиққўллик билан дарс жараёнида тартиб интизомни таъминлашга интиладилар. Болага дўқ - пўписа қилиш, бақириш, ҳулқига ёмон баҳо қўйиш билан уни вақтинча тийиш мумкин, лекин бу, онгли интизомни тарбиялаш усули эмас ва педагогик одоб талабларига тўғри келмайди.

Дарс жараёнида бир ўқувчи учун бошқаси пичирлаб, секин жавоб бериши, бир ўқувчи бажарган ишни иккинчиси кўчириб олиши, кўчирмачилик каби масалалар педагогик ахлоқий муаммолар қаторига киради. Бир мактабнинг ўзида ҳам ўқитувчилар бу муаммони турли муомала усуслари билан ечадилар: бир муаллим ўша пичирлаган болага «ёмон» баҳо қўяди, иккинчиси- заҳарханда сўзлар айтади. Учинчиси - дарсдан чиқиб кетишини талаб этади, бошқаси буни виждан амрига ҳавола қиласи ва ҳоказо.

Ваҳоланки, мактаб педагоглар жамоасида бу муаммоларга доир ягона ахлоқий талаблар ишлаб чиқилган ва қарор топган бўлиши мақсадга мувофиқ.

Педагоглар жамоаси маълум талаблар қўйиш, фаолиятига ахлоқий баҳо бериш йўли билан ўқитувчининг ҳатти-ҳаракатларини йўналтириб, ўзгартириб, тўғрилаб беради. Педагогик жараёнда муаллимнинг эркин бўлиши билан бирга интизомга онгли равища риоя қилиши, ижодкорлик билан бўйсуниш бирга олиб борилган тақдирдагина педагоглар жамоасининг фикрини, ахлоқий талбларини муаллим ихтиёрий равища бажаради. Бундай муҳит ўқитувчида ўз кучига ишонч туйғусини ўстиради.

Педагоглар жамоасида ўзаро ёрдам ва ишончнинг мавжудлиги муомала одобига амал қилишнинг муҳим шартларидан биридир. Ўзаро ёрдам ва бир-бирига ишонч педагогик, методик адабиётлардан билиб олинган янгликларни ўзаро баҳам кўриш, тажриба алмашиш кабиларда яққол намоён бўлади.

Киши бир сўм пулини шериги билан баҳам кўрса, унинг чўнтағидаги пул миқдори камаяди. Лекин киши ўзидаги билимни бошқага ўргатса, билимлар сони кўпаяди, ўргатган кишининг билими камайиб қолмайди, аксинча мустаҳкамланади. Педагоглар жамоасида янги ғоялар, билимларни ўзаро алмашиш муомала одобининг қонун-қоидаси даражасига қўтарилиши ҳар бир муаллим буни ўз хоҳиши, қалб амри билан бажариши ҳамма учун фойдалидир.

Муомала одобига риоя қилиш педагоглар жамоасининг мақсадига, ўқитувчиларнинг ахлоқий савиясига боғлиқ. Бу жараёнда муаллимлар орасида ўзаро фикр алмашиш, ўртоқларча мунозаралар қилиш натижасида ҳар бир ўқитувчининг билим даражаси ортади, ўзаро алоқалари мустаҳкамланади. Мактабларда муаллимларнинг ўзаро алоқа шакллари хилма-хилдир. Муомала одобини шакллантиришда ўқитувчиларнинг ўзаро ижодий ҳамкорлиги муҳим аҳамиятга эга. Бундай шароитда муаллимлар бир-бирларини дархол тушунадилар, ютуқларидан қувониб, болаларни ўқитиши ва тарбиялашнинг муаммоли масалаларини биргалашиб ҳал этадилар. Бундай ҳамкорлик қўпинча бир хил фанлардан дарс берадиган муаллимлар ўртасида мавжуд бўлади. Педагоглар жамоасида ўзаро тажриба алмашиш бир-бирларининг дарсларига кириш, тарбиявий тадбирларини кузатиш шаклида амалга оширилади. Афсуски, айрим ҳолларда мактаб маъмурияти ўзаро дарсларга кириш натижалари ёзилган дафтардаги камчиликларни рўйач қилиб, педагогик кенгашлар ва йиғилишларда ўқитувчиларни танқид қиласидилар. Бу билан муомала одоби мезонларига, ахлоқий муносабатларга зиён етказадилар. Ваҳоланки, муаллимнинг фаолиятига кузатилган битта дарснинг натижасига қараб баҳо бериб бўлмайди. Бундай кузатиш дафтарларига муаллим дарсда эришган ютуқларни, янги усусларни ёзиб, таҳлил этиб, бошқаларга намуна сифатида кўрсатиш муомала одоби талбларига мос бўлиб, жамоада ахлоқий вазиятни яхшилашга хизмат қиласиди.

Педагогик фаолиятнинг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, ўқитувчи билан педагоглар жамоаси орасида қарама-қаршилик вужудга келиши мумкин. Маълумки, ўқитиши жараёнида муаллим ўқувчилар билан яккана-якка ҳолда мулокотда бўлади. Шунинг учун ҳам айрим кишиларда таълимнинг самараси педагоглар жамоасига эмас, факат ўқитувчининг ўзига боғлиқ, деган хато тушунча ҳосил бўлади. Бундай тушунчада бўлган муаллим педагоглар жамоасидан ажralиб қолади. Шунинг учун ҳам педагоглар жамоаси ҳар бир ўқитувчининг ҳулқини тўғри йўналтириб бориши лозим. Чунки болаларга илм, тарбия берадиган кишининг ўзи одобли бўлмоғи шарт. Мактабда таълим-тарбия ишларининг самараси айрим ўқитувчигагина эмас, аввало, мактабда иноқ, аҳил педагоглар жамоаси яратилганлиги, уларнинг юксак ахлоқий - маънавий даражасига боғлиқдир.

Соғлом ва аҳил педагоглар жамоаси ёш ўқитувчиларни ахлоқий тарбиялаш, уларнинг педагогик маҳоратини ошириш масканидир. Мактабда аҳил педагогик жамоа

бўлса, айрим ўқитувчиларнинг худбинлигига барҳам берилади. Педагоглар жамоаси ўзининг ҳар бир аъзосига ҳурмат билан қарashi, унинг ютуқлари ва камчиликларидан огоҳ бўлиши, уларни тузатишга кўмаклашиши зарур. Педагоглар жамоасининг муаллимга қўяётган талаблари, муомаласиadolатли бўлмоғи керак. Ўқув юртларини битириб, мактабга эндиғина келган ёш ўқитувчи ҳақида алоҳида ғамхўрлик кўрсатиши зарур. Ва ўз ўрнида ишга янги келган ёш ўқитувчининг педагоглар жамоаси билан муомаласи, ўзини тута билиши ҳам ахлоқий муносабатлар шаклланишида муҳимдир.

Педагогик жамоанинг аъзолари майдада-майдада тўдаларга бўлиниб гурухбозлиқ йўлига кириб кетса, жамоада муомала одоби қоидалари, маънавий-ахлоқий вазият бузилади, бўлар-бўлмасга ўқитувчилар орасида низолар чиқаверади. Маълумки, тарбиявий жараён конфликтларсиз содир бўлмайди. Демак, педагоглар жамоасининг ижодий фаолиятида фикрлар тўқнашуви бўлиши ҳам мумкин. «қовун қовундан ранг олади», «Яхши билан юрсанг етарсан муродга, ёмон билан юрсанг қоларсан уятга» каби ҳикматлар бежиз айтилмаган. Ижодий мунозараларда, педагогик жараёнда вужудга келадиган тортишувларнинг баъзилари ўқитувчилар ўртасидаги яхши муомала-муносабатларни бузмасдан туриб ҳал этилади. Бундай ҳолда жамоатчиликнинг фикри одоб нормаларига биноан умумий манфаатни ҳимоя қилаётган, жамоанинг ишига ижодий рух, янгилик киритаётган ўқитувчи томонида бўлади.

Айрим ҳолларда эса бундай конфликтлар ижобий ҳал этилса ҳам оғир асоратлар қолдиради. Шундай низолар ҳам бўладики, педагоглар жамоаси шаънига доғ туширади.

Педагогик жараёнда содир бўлаётган қарама-қаршиликлар, низоларнинг сабаблари хилма-хил бўлади. Булардан бири, мактаб маъмурияти ўқитувчиларнинг фикри, танқидий мулоҳазаларига эътибор бермаслиги, нотўғри муомала қилиши натижасида юз беради. Бу кўпинча, мактаб раҳбарларининг иш услугига боғлиқ. Мактаб раҳбари ўз шаънига айтилган танқидий фикрларни тўғри тушуниб, қабул қиласа, ўз камчиликларини бартараф этишга интилса ўқитувчиларнинг камчиликларини кўрсатиш ва тузатишни талаб қилиш борасида ахлоқий ҳуқуққа эга бўлади.

Педагогик одоб нуқтаи назаридан танқид шу камчиликни содир этган кишининг шахсига эмас, балки камчиликни бартараф этишга, таълим-тарбия ишини, педагогларнинг ўзаро муомаласини яхшилашга йўналтирилган дагина тўғри ҳисобланади. Муомала одобини шакллантиришда танқид ва ўз-ўзини танқиднинг роли каттадир. Ўзига, ўз фаолиятига танқидий ёндошмайдиган раҳбар оқибатда мағурурлика, ўзбошимчаликка мубтало бўлади. Масъулият ҳисси пасайиб кетади. Одатда, бундай мактаб раҳбарлари ўз мартабаси, шуҳрати ва мансабини сақлаб қолиш учун кўзбўямачиликка йўл қўяди. Афсуски, ўқитувчилар ва мактаб раҳбарлари орасида ўз фаолиятига танқидий қарай олмайдиганлар, кўзбўямачиликка йўл қўяётганлар анчагина учрайди, ўз-ўзини танқид эса йўқ даражада, айрим ўқитувчилар танқидга нотўғри муносабатда бўладилар. Педагогик жамоада хуш.муомалалик, ўзаро дўстлик ва ҳамкорлик педагогик маҳоратни оширишга, таълим-тарбия ишларини яхшилашга хизмат қиласи.

Бундай муҳит ишни яхшилашга қаратилган принципиал танқид ва ўз-ўзини танқидни рад этмайди. Ўқитувчининг хато, камчиликларини тўғри кўрсата билиш, касбдошининг мулоҳазаларини ҳамдардлик сифатида қабул қилиш лозим. Киши ўз шаънига айтилган танқидни тўғри тушуниши - ўқитувчининг ахлоқий маданиятидан, педагоглик бурчини юксак даражада англашидан далолат беради.

Педагоглар жамоасида ўзаро муомала – муносабатлар коллегиаллик ва якка бошчиликка, интизомни сақлашга асосланади. Муаллимнинг умумий иш учун масъулият ҳисси ва одоб қоидалари кишидан жамоада ўзини тута билиш, интизомга бўйсунишни талаб этади. Бу муаллимнинг ахлоқий фазилатлари билан боғлиқ.

Педагогик фаолият муаллимдан ўз - ўзига, касбдошларига талабчан бўлишни тақозо қиласди. Бундай талабчанлик холис, беғараз, умуминсоний ва миллий ахлоқка мос бўлмоғи лозим.

Жамоатчилик фикри, педагогик нуқтаи назарларнинг характери, ягона талабларга ихтиёрий равишда риоя қилиш, одоб нормаларини онгли бажариш - педагоглар жамоасидаги маънавий-ахлоқий вазиятни яхшилайди. Бундай ахлоқий мухитда ўзаро муомалада хайриҳоҳлик, ижодий ҳамкорлик, яхши кайфият, юксак меҳнат интизоми вужудга келади. Педагогик фаолият завқли, самарали бўлади. Бундай педагогик жамоада муаллим илҳом билан ишлайди, ўз ишидан қаноат ҳосил қиласди.

Педагогик жамоада соғлом ахлоқий-руҳий мухит мавжуд бўлса, ахлоқий норма ва йўл - йўриқлар бажарилибгина қолмасдан, балки улар ҳар бир муаллимнинг эътиқодига, одатига айланади. Педагоглар жамоасидаги тартиб-қоидаларга, урф-одатларга онгли равишда амал қилиш учун муаллимлик ишида эркинлик билан онгли интизом, ижодий фаоллик билан бўйсуниш оқилона мужассамлашган бўлиши зарур. Ўзаро бир-бирини тушунадиган, ҳурмат қиласиган ижодий мухит бор жойдагина ўқитувчи ўзига юқлатилган вазифаларни ишонч билан фаол бажаради. Педагоглар жамоасининг шахс ва жамоа учун фойдали ишларига асосланган таъсири натижасида муаллимнинг маънавий қиёфасида чуқур ижобий ўзгаришлар содир бўлади, ижтимоий бурчни тўғри англаш, ўз ҳулқини (хатти-ҳаракатларни) тўғри баҳолай олиш одати шаклланади, жамоада ўзаро муомала яхшиланади.

Педагоглар жамоасидаги муомала, муносабатлар бу, оддий дўстлик ёки қўшничилик эмас, балки умумий иш учун жавобгар жамоа аъзоларининг масъулиятили боғланишларидир. Педагоглар жамоасидаги муомала, муносабатлар ахлоқий қоидалар, ҳуқуқий нормалар билан, жамоанинг анъаналари, урф-одатлари билан тартибга солиб турилади.

Педагоглар жамоасида ижодкорлик мухити муомала одобини шакллантиришнинг мухим шартидир. Жамоанинг ижодкорлиги мураккаб, қийин вазифаларни ҳам ечишга имкон беради. Бундай жамоада ишлаш ҳар бир муаллим учун кўпгина қулайликлар туғдирали, ўз қобилиятларини намойиш этишга имкон яратади.

Мамлакатимизда кўплаб мактаб жамоаларида ишчанлик, хайриҳоҳлик мухити яратилган бўлиб, бу ўзаро ёрдам ва талабчанликка, ҳар бир муаллимнинг яхши ишларини қадрлашга, қўллаб-кувватлашга ёрдам бераётir. Ўқитувчи меҳнатини илмий асосда ташкил этиш ҳам педагоглар жамоасида ўзаро муомала-муносабатларни яхшилайди. Мактабдаги ахлоқий-руҳий вазиятни жамоа аъзоларининг кайфиятидан билиб олиш мумкин. Кўпчиликнинг кайфияти чоғ, руҳи баланд бўлса, муаллимларнинг кучига куч, ғайратига ғайрат қўшилади. Бу, ўз навбатида, ўқувчиларнинг ахлоқий тарбиясига ижобий таъсир этади.

Педагоглар жамоасида келишмовчиликлар, қарама- қаршиликлар бўлиб туриши ҳам қонуний ҳодиса. Чунки болаларни ўқитиш ва тарбиялаш мураккаб жараён бўлиб, конфликтларни тақозо қиласди. Вужудга келган низоларни уз вақтида таҳлил қилиб, бартараф этиш йўлларини излаш лозим. Хайриҳоҳлик билан адолатли ҳал этилган келишмовчиликлар муомала одобига ижобий таъсир этади. Айрим муаллимларнинг характеристидаги худбинлик, кўролмаслик, манманлик, ўзбошимчалик каби қусурлар йўқ жойдан ҳам низолар чиқаришга сабаб бўлиб, можароларни бартараф этишни қийинлаштиради. Бундайлар баъзан бирор касбдошларининг обрўси ортаётганини кўролмай ҳам жанжал чиқараверадилар.

**Воқеий ҳикоя.** Бир мактабда икки ўқитувчи кўп йиллар давомида бирга ишлайди. Ташқаридан қараган киши улар бир-бирларини ёқтирмасликларини сезиши қийин. Лекин мана қарийб олти йилдан бери уларнинг ўзаро муомала-муносабатларида адоват яширин. Сабаби кекса муаллиманинг худбинлиги ёш, тажрибаси камроқ бўлса

ҳам қобилиятли муаллиманинг обрўси ортиб бораётганини кўролмаслигида. Ахир, кекса муалима мактабнинг энг биринчи ўқитувчиси-ку, нега энди ота-оналар, мактаб маъмурияти у кишига эътибор бермай қўйди. Чорак, ўқув йили охирида якун чиқариш, мукофотларга тақдим этиш, рағбатлантириш пайтларида улар ўртасидаги муомала айниқса, ёмонлашади. Ўқувчиларнинг муваффақиятини ҳам ўз рақиблари устидан ғалаба деб тушунадилар. Можаро гирдобига бошқа ўқитувчилар ҳам тортилди, мактабда носоғлом ахлоқий вазият вужудга келди.

Педагоглар жамоасида қарама-қаршиликлар чиқишига, кўпинча, бирор ўқувчининг нотўғри хатти - ҳаракатини баҳолаш; танқидни тўғри тушунмаслик; педагоглар жамоаси ёки уларнинг бир қисми билан мактаб маъмурияти, жамоат ташкилотлари раҳбарларининг келишмовчилиги; оила билан мактаб ўртасидаги можаро кабилар сабаб бўлади. Бундай ҳолларда низони келтириб чиқарган сабаб, мотивларни синчиклаб ўрганиш, аниқлаш ва шунга қараб ҳал этиш лозим.

Педагоглар жамоасида пайдо бўлаётган можароларнинг кўпроқ учрайдиган сабабларидан бири баъзи муаллимларнинг худбинлигидир. Педагогик амалиётда бунинг учун реал имкониятлар мавжуд. Бунинг кўринишларидан бири обрўни сақлаш учун интилишдир. Обрў учун кураш - устунлик учун курашга, манманликка айланиб кетади. Бундай ҳолларда педагогик маданияти, маҳорати пастроқ муаллим болалар яхши кўрадиган касбдошини кўролмайдиган бўлиб қолади.

Натижада педагоглар ва ўқувчилар жамоасининг фикри, муомаласида, ахлоқий баҳолашларида тафовутлар пайдо бўлади. болалар яхши кўрадиган қобилиятли муаллим баъзан яккаланиб қолади. Ўзига ортиқча бино қўйган, ўзига нисбатан танқидий қарай олмайдиган муаллимлар бундай иллатга купроқ чалинадиган бўладилар. Бундайлар ўзларининг жамоадаги мавқеиларига ортиқча баҳо берадилар. Кўпинча, улар ўзларининг инжиқлиги ва тошбағирлигини – талабчанлик ва қаттиққўллик ҳисоблаб, ўзларига кўйилаётган қонуний талабларни эсаadolatcizlik деб қарайдилар. Профессионал худбинлик юқумли иллат бўлиб, муаллимлар орасидаги яхши муомала-муносабатларни бузади, заҳарлайди, тарбиявий ишларга путур етказади. Гурухбозликларни келтириб чиқаради. Гурухбозлик, худбинлик қусурлари педагогик жамоани бўлиб - бўлиб юборади, асосий, муҳим ишларни бажаришдан- чалғитади, одамларнинг тинкасини қуритадиган низоларни келтириб чиқаради, педагоглар жамоасида носоғлом ахлоқий – руҳий вазият пайдо қиласди. Бу иллатларни бартараф этиш учун педагоглар жамоасининг куч - ғайратини муаллимларнинг педагогик маданияти, маҳорати, масъулиятини оширишга, ўқувчилар билимини, ўқув интизомини яхшилаш йўлларини излашга сафарбар этиш лозим.

Педагоглар жамоасидаги муомала -муносабатларни тартибга келтириб турувчи муҳим восита бу, танқид, ўз-ўзини танқиддир. Лекин, танқид қилиш кишидан эҳтиёткорликни талаб этади. қўпол танбех, нотўғри танқид муаллимлар ўртасидаги яхши муомалани бузиши, кишини ўринсиз хафа қилиши мумкин. Бундан педагоглар жамоаси ҳам азият чекади. Шунинг учун ҳам муаллимнинг бирор ишига баҳо бериш, муомала қилишда педагогик одоб талабларига риоя қилиш, муаллимнинг инсоний қадр - қиммати, обрўсини сақлашга интилиши зарур.

Мактаб жамоасида муомала одобининг муҳим вазифаси педагоглар орасида маънавий вазиятни яхшилашдир. Бунинг учун мактаб ва жамоат ташкилотларининг раҳбарлари педагогларнинг ҳаёти, фаолияти, муомала - муносабатлари қайси омил (фактор) ва шарт - шароитларга боғлиқлигини аниқлаб, билиб олишлари зарур. Характерига кўра объектив ёки субъектив шароитлар, омиллар бўлиши мумкин.

Муомала одобининг шаклланишида жамоат ташкилотларининг роли каттадир. Улар муаллимнинг обрўсини ошириш, жамоат ишларига фаол қатнаштириш йўли билан ўқитувчининг ахлоқий ва педагогик маданияти, масъулиятини оширишга

күмаклашади. Жамоат ташкилотлари мактабда меҳнат интизомини мустаҳкамлаши, ўқитувчиларга талабчанликни, уларнинг масъулият ҳиссини ошириш, қадр - қимматини сақлаш, қобилият ва истеъодини намойиш этишига кўмаклашиши зарур. Муаллим айтадиган сўзини ўйлаб гапириши, бошқаларнинг, касбдошларининг сўзи, фикри, мулоҳазаларини тинглай билиш ҳам педагогик жамоада ўзаро муомала-муносабатларни яхшилашга хизмат қиласи. Хуллас, педагоглар жамоасида муомала одоби қўйидагиларни тақозо қиласи:

- муаллимнинг ўз ишидан маънавий қониқиши ҳосил қилиши;
- ўқитувчилар ва барча педагогик ходимларнинг ўз-ўзини тарбиялаши, ўз билимларини ошира бориши;
- педагоглар жамоасидаги ҳар бир муаллимнинг руҳий хусусиятларини эътиборга олиб, унинг фаолиятини, ишчанлигини педагогик одоб нуқтаи назаридан назорат қилиб бориш;
- низоли вазиятларни қатъиятлилик асосида, таҳлил этиб, ўзаро низоларни адолат ва муаллим шахсини ҳурматлаш асосида бартараф этиш;
- муаллимлар меҳнатини рағбатлантиришда адолатли бўлиш;
- кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйишда руҳий хислати, феъл – атвортарининг бир - бирларига мос келишини эътиборга олиш;
- педагоглар жамоасини бошқаришни инсонпарварлик ва демократиклик тамоиллари асосида такомиллаштириш кабилар.

### **ОТА-ОНАЛАР БИЛАН МУОМАЛА ОДОБИ**

Мактабда таълим - тарбия ишларининг самарадорлиги факат ўқитувчининг тайёргарлиги, маънавий қиёфаси ва ўз вазифасини қандай бажаришгагина боғлиқ бўлиб қолмасдан, бола яшайдиган муҳит ва оиланинг таъсирига ҳам борлиқдир. Оила болани ахлоқий тарбиялаш, унинг маънавий – ахлоқий йўналишларини шакллантиришнинг муҳим омилидир. Оила бола тарбия оладиган энг биринчи жамоа бўлиб, бола унда ахлоқий қоидалар. Урф - одатларни билиб олади, дастлабки ахлоқий тажриба орттиради.

Ҳар бир инсон ёшлика она қўлида тарбия олади. Она алласи билан бирга бола қалбига она муҳаббати сингади ва онанинг эркалатишлари бир умр ёдда қолади, оилада бола яхши билан ёмоннинг фарқини ажратишни ўрганади. Оила тарбияси орқали бола онгида умуминсоний ва миллий қадриятлар, яшашдан мақсад ҳақида дастлабки тасаввурлар ҳосил бўлади. Оилада шахснинг ижтимоий фазилатлари таркиб топади. Бола мактабга қадам қўйганда яхши ва ёмон нарсалар ҳақида тасаввурга эга бўлади. Ўқитувчи болада қандай ахлоқий тушунчалар мавжудлигини ва бу тушунчалар, ахлоқий фазилатлар қандай шароитда шаклланганлигини ҳам билмоғи керак. Шунинг учун ҳам муаллим ўқувчиларнинг ота-оналари билан алоқа боғлаб, болани тарбиялашда улар билан ҳамкорликни йўлга қўйиши лозим.

Болани мактабга, ўқишига қабул қилаётганда муаллим унинг ота - онаси билан танишади. Ўқитувчи билан ота - онанинг муомаласи, алоқалари ана шу танишувдан бошланади, муаллим билан ота - оналар ўртасида ахлоқий - педагогик муносабатлар бола мактабни битиргунча давом этади. Педагогик амалиёт шуни кўрсатадики, ўқитувчилар кўпинча тарбияси қийин болаларнинг ота - онаси билан алоқа ўрнатадилар. Муаллимнинг ота - онага эътибори кўпинча боланинг ёмон хулки, салбий қиликлари билан боғлиқ бўлади. Агар бола мўмин - кобил, одобли бўлса, айrim муаллимлар унинг ота - онаси, оиладаги тарбиясига деярли эътибор бермайди.

Тарбиянинг самарадорлиги кўпинча оила ва мактабнинг болага нисбатан бир хил талаб қўя билишига боғлиқ. Шунинг учун ҳам педагогик ахлоққа ўқитувчи билан ота - оналарнинг ўзаро муносабатлари, муомаласи масаласига катта эътибор берилади,

муаллим оила билан алоқа ва ҳамкорлик қилмасдан туриб болани ахлоқий тарбиялаш вазифасини бажара олмайди. Чунки мактаб оилада шаклланган ахлоқий фазилатларни мустаҳкамлаши ёки салбий сифатларни қайта тарбиялаши лозим бўлади.

Отаси ёки онасидан ажралган бола билан муаллимнинг ўзаро муомаласи жиддий, нозик иш. Ота ёки онанинг вафот этиши болага оғир қайғу, изтироб келтиради, бундай кулфатга кўнишиб бола учун жуда қийин кечади. Бундай болалар ўз дарди, ўз қайғуси билан овора, атрофда содир бўлаётган воқеалар, ҳодисаларга бефарқ қарайдиган бўлиб, яккаланиб қолади. Муаллим бундай болага ғамхўр бўлиши, яхши муомала қилиши унинг руҳини кўтаради. Бундай пайтда муаллимнинг ўта расмий муомаласи яхши оқибатга олиб келмайди, боланинг иродасини бўшаштириб, қийинчиликларга бардош беролмайдиган қилиб қўяди. Ярим етим болалар орасида шундайлари ҳам борки, булар отаси ёки онаси ташлаб кетганлардир. Энг ишонган ва яхши кўрган, энг яқин одамидан ажралиб қолган болага қўпол муомала қилиш уни ранжитади, қалбини жароҳатлайди. Кичкинагина ҳақсизликка ҳам чидай олмайдиган, ҳар бир нарсадан хавфсирайдиган, катталарнинг гапига қулоқ солмайдиган, қўрс, ўжар, ўзбошимча бўлиб қолади. Муаллимнинг ўта хушёрлик, эътибор билан тўғри муомала қилиши натижасидагина уларда катталарга ишонч туйғуси қайта тикланиши мумкин.

**Воқеий ҳикоя.** Карим бешинчи синфда иккинчи йилга қолдирилди. Янги синф раҳбари Ш. айрим ўқитувчилар ва боланинг ўқишига касал онаси эътибор бермай қўйганликларини аниқлади. Карим дарсларни мунтазам қолдира, уй вазифаларини бажармас эди. Муаллима Каримнинг оиласига бориб, у ҳар куни эрталаб мактабга кетиши ва уйга кеч қайтишини билиб олди. Онаси эса касаллиги туфайли боласи нима иш билан шуғулланаётганини назорат этолмас эди. Бир куни синф раҳбари Каримнинг уйига эртароқ бориб, уни мактабга бирга олиб кетмоқчи бўлди. Дарс бошланишига ҳали бир соатдан кўпроқ вақт бўлишига қарамай Карим уйда йўқ эди. Каримлар оиласи яшайдиган туман қўрғони унча катта бўлмаганлиги учун ўсмирлар кўпроқ борадиган бозорчага кириб ўтди. Не кўз билан кўрсингни. Карим дарвозадан кирган жойда шафтоли сотиб турган эди. Карим бир неча қундан бери бозорда мева сотаётгани маълум бўлди. Бу меваларни Карим шаҳар чеккасидаги жамоа хўжалигининг боғидан ўғирлаб олиб келаётган бўлса керак, деб ўйлади синф раҳбари. Шанба куни синф раҳбарининг бир соатгина дарси бор эди. Мактабга боришдан олдин у яна бозорга йўл олди. Карим бозорда ҳам, уйда ҳам йўқ эди. Синф раҳбари жамоа хўжалигининг боғига қараб юрди. Каримни кийимлари йиртилган, қўл – оёқлари кир, ифлос, йиғлаган, ночор аҳволда учратди. қоровул унинг қўлидан маҳкам ушлаб, исми, фамилияси кимлигини, қайси мактабда ўқишини суриштираётган экан. қоровулхонада кичикроқ халтада Карим дарахтдан узиб олган олмалар турарди. Муаллимасини кўргач бола:

- Нега ҳадеб менинг орқамдан юрасиз, мендан нима истайсиз? — деб бақирди.
- Бу сизнинг болангизми? — қоровул муаллимадан сўради.
- Ҳа, менинг ўғлим, — деди синф раҳбари.
- Ўғлингиз учун товон тўлашингиз зарур.

қоровул бундай пайтда ота - онага айтиш лозим бўлган гапларни айтди. Бу оғир гапларни эшитганиданми, Каримга раҳми келибми ёки касал онасига раҳми келганиданми муаллиманинг кўзларига ёш келди.

— Майли, узилган мевалар учун товонни тўлайман. У бошқа бундай қилмайди. Тўғрими, болам? - деб Каримга қаради. Бола ишониб - ишонмай муаллиманинг кўзларидаги ёшга ҳайратланиб қаради. Муаллима сумкачасидан пул чиқариб узатди. Бу воқеа Каримга қаттиқ таъсир этди. Синф раҳбари боланинг қўлидан ушлаб, йўлда унга ҳеч нима демай, ўз уйига олиб борди, ювинтирди, мактабга бирга боришди. Мактабда охирги дарс бўлаётган эди. Дарсдан сўнг улар бирга боланинг уйига бордилар. Карим

муаллимага «Бу воқеани онамга айтманг, мен бу ишни бошқа қилмайман», — деди. Дарҳақиқат, бу воқеа синф раҳбари билан ўқувчи орасида сир бўлиб қолди. Шундан бўён кўп йиллар ўтди. Каримнинг онаси вафот этди. У мактабни битириб, қишлоқ хўжалик институтига ўқишига кирди. Синф раҳбарининг қилган муомаласи, яхшилиги бир умрга унинг ёдидага қолди.

Ҳар бир болани яхши одам қилиб тарбиялашда муаллим ҳам, ота - она ҳам манфаатдор. Мақсад бирлиги ўқитувчини ота - оналар билан боғлаб туради.

Болани ёқтираса ҳам, ёқтирмаса ҳам ота - онаси билан алоқада бўлиш муаллимнинг вазифаси. Муаллимнинг ота - оналар орасидаги обрўси кўпинча ўқувчининг фикри, мулоҳазалари асосида шаклланади. Ваҳоланки, боланинг фикри хато бўлиши ҳам мумкин. Шунингдек, муаллимнинг ота - оналар тўғрисидаги фикри ҳам боланинг суврати ва сийратидан олган таассуротларига асосланади.

Ўқитувчи одоби муаллимда ҳам, ота - онада ҳам хато фикр, нотўғри таассурот қолдирмаслигини тақозо қилади.

Бу принципга аввало муаллим амал қилиши лозим, чунки у педагог - тарбиячи сифатида ўзини тутиши, мабодо ота - оналарнинг у ҳакидаги бирор фикри хатолигини сезса ҳам, майда - чуйда ўткинчи гапларга берилиб кетмаслиги зарур. Муаллим кўнглида кек сақлаши бола билан муомаласида ахлоқ қоидаларининг бузилишига сабаб бўлади.

Муаллимнинг ота - оналар билан тўғри муомала қила олиши мураккаб, нозик иш. Чункн ҳозирги ота - оналарнинг кўпчилиги ўрта ёки олий маълумотли кишилар, улар вақтли матбуот, телевидение, радио орқали кўпгина педагогик ахборотларни билиб оладилар. Мулкчилик муносабатларининг ўзгариши ҳам муомала одобига таъсир этади. Бу ҳол муаллимдан юксак педагогик маданиятли бўлишини тақозо қилади.

Турли сабабларга кўра боланинг бир мактабдан иккинчисига ўтиб ўқиши ҳоллари педагогик амалийёта учраб туради. Ўқувчи болаларнинг янги жамоасига қўшилиб кетгунича анча вақт ўтади. Бу даврда содир бўладиган воқеалар ўқитувчи билан ота - оналарнинг муомала, муносабатларига ҳам ўз таъсирини ўтказади.

**Воқеий ҳикоя.** Бошланғич мактабни аълочилар қаторида битирган Шахло бешинчи синфда ўқишини бошқа шахардаги мактабда давом эттириди. Шахлонинг кундалик дафтарида математикадан нуқул «уч» баҳолар пайдо бўлаётгани ота - онасини ташвишга солиб қўйди. Шахло бир хафта дарсга бора олмаган кунлари ўтилган мавзуларни билмаслиги бунга сабаб бўлган, муаллимга эса бу гапни айтишга чўчиётган экан. Шахлонинг онаси мактабга бориб, синф раҳбари билан маслаҳатлашди. Эртаси куни математика ўқитувчиси: «Уйингда меннинг ҳақимда ҳар хил бўлмағур гапларни тарқатибсан», — деб Шахлога гапирди. Онасининг математика ўқитувчиси билан учрашуви ҳам дилсиёҳлик билан тугади.

- кизингиз «уч» олаётгани нега сизни бунча ташвишга соляпти. Бу ерда ҳатто, энг қобилиятли болалар ҳам математикадан беш» ололмайди, - дағдаға иддао қилди муаллима.

— Менинг қизим ҳали сиз учун қобилиятсиз ўқувчи бўлиб қолдими? — бўш келмади Шахлонинг онаси.

Натижа шу бўлдики, Шахлонинг математикадан билими ҳам, баҳолари ҳам пасайиб кетди. Муаллимнинг адолатсизлиги ўқувчининг қалбидаги ишончни ҳам барбод қилди, математикани ўрганишдан ихлоси қайтди. Педагогик - одобнинг муҳим тамойилларидан бирига - мактаб билан оиланинг ҳамфирлилиги, ҳамкорлигига путур етди.

Муаллимнинг ота - оналар билан алоқа қилиш йўллари, воситалари хилма - хилдир. Ўқувчининг кундалик дафтарига баҳо қўйиш, турли хабарларни битиш, хат

ёзиш, ота - оналар мажлиси ёки бошқа йиғинларда учрашиш, ўқувчининг уйига бориш кабилар шулар жумласидандир.

Ўқувчининг кундалик дафтаридан муаллим ахлоқий тарбиянинг, болага таъсир ўтказишнинг муҳим воситаси сифатида фойдаланиши мумкин ва лозим. Акс ҳолда у дарс жадвали ва уй вазифалари ёзиладиган оддий бир дафтарга айланиб қолади. Айрим ўқитувчилар боланинг кундалик дафтариға ҳатто, олган баҳосини қўйишга ҳам эътибор бермайдилар, синф раҳбарлари ҳам бу масалага турлича ёндошадилар: баъзилар боланинг ҳафта давомида олган ҳамма баҳоларини ёзib қўйса, баъзилари фақат «икки» ёки фақат «тўрт», «беш» баҳоларини ва қолдирган дарсларинигина ёзисб, тўғрисига имзо қўядилар. Шу билан бирга кундалик дафтарга боланинг ҳулқи ва ўқишида эришган ютуқлари, маслаҳат ва таклифларини ёзадиган синф раҳбарлари ҳам бор. Боланинг кундалик дафтарида учрайдиган: «Дарсларда фаолроқ қатнашадиган бўлдинг, муаллимларинг сендан мамнун», «Физика ва биологиядан дарс қолдирган кунларингда ўтилган мавзуларни ўзлаштириб ол, бошқа фанлардан билиминг тузук», «Жамоатчилик ишларига, меҳнатга муносабатингни ўзgartир, фаолроқ бўл», «Синфдошларинг билан хушмуомала бўл, ўзингни тута бил, иродангни ишга сол», «Уйда нима ишлар қилишингни менга айтиб тур» каби ёзувлар шундан далолат беради. Муаллим ўқувчи билан гаплашаётгандек туюлса ҳам, аслида бу ёзувлар ота - оналар учун ҳам эслатмадир.

**Воқеий ҳикоя.** Бешта боласи бор оила бошлиғи бундай деган эди: «Катта ўғлимиз биринчи синфда ўқиганда унинг муаллимаси жуда яхши киши бўлиб чиқди. У мудом ўғлимизни уй-рўзгор ишларига жалб этишни ва бу хақда ҳар куни унинг кундалик дафтариға ёзисб боришимизни талааб қиласди. Ҳатто бир куни, иккинчи синфга ўтган кезлари эди, муаллима рафиқамга ўғлимиз бажараётган ишларни кўпайтириш зарурлигини жон куйдириб тушунтираётганинг гувоҳи бўлганман. Биз ўғлимиз уйда мунтазам бажариши лозим бўлган ишларни белгилаб қўйдик. У магазинга бориб нон ва сутни ҳар куни ўзи олиб келишга, ётаётган жойини йиғишириб қўйишга, оёқ кийимини ўзи тозалаб, мойлаб, ямоқчига яматиб келишга ҳам одатланди. Кейинчалик унга уйни йиғишириш, ҳовлини тозалаш, гулларни, экинларни суғориш, парвариш қилиш каби ишларни ҳам топширадиган бўлдик. Укаларига ҳам ўзи қарайдиган бўлди. Муаллима уйимизга кўп келмаса ҳам, вақти - вақти билан телефон қилиб турарди. Ўғлимиз яхши ўқигани учун бўлса керак кўпроқ боланинг уй ишларида онасига қандай ёрдамлашаётгани ҳақида маслаҳатлашардик. Натижада мактабни битиргунча ўғлимиз укаларига ғамхўр, меҳнатсевар бўлиб қолди. Акасидан ўрнак олиб, бошқа болаларимиз ҳам каттаси кичикларига қарайдиган, ишларни ҳам ўзлари билиб, ўз вақтида бажарадиган бўлишиди. Бошланғич синф ўқитувчиси бошлаган иш яхши натижалар берди». Афсуски, кейинги ўн йилликларда айрим ота - оналар ўзлари иккинчи жаҳон уруши йилларида ва ундан кейинги даврда бошдан кечирган қийинчиликларидан нотўғри хulosса чиқариб: «Биз кўрган қийинчиликларни боламиз кўрмасин», деб ҳамма нарсани муҳайё қилиш йўлига ўтиб олдилар. Айрим оиласарда болаларни меҳнатга жалб этишга эътибор камайди. Ҳатто, боласи 17 - 20 ёшга кирса ҳам, гўдак ўрнида кўриб муомала қиласди. Ҳали катта бўлса ишлашга улгуради, деб ўйладилар," эркатой қилиб ўстирдилар. Бу билан айрим ота - оналар ўз болаларини ўзини - ўзи эплай олмайдиган, оиласини тебратса олмайдиган, бокиманда «уй қуриб бер, машина олиб бер, ишга жойлаштириб қўй, набираларингга ҳам ўзинг қарай бер» дейдиган қилиб қўйдилар.

Бундай педагогик хатоларнинг олдини олишда, мактаб билан оиласанинг ўзаро ҳамкорлиги, муносабатларини яхшилашда ота - оналар мажлислари, ўқитувчиларнинг уйига муаллимнинг бориши, ота - оналарнинг педагогик билими ва ахлоқий маданиятини ошириш муҳим роль ўйнайди. Бунинг учун мактаб раҳбарлари,

муаллимлар педагогик муомала одоби қоидаларини ўзлари яхши эгаллаган бўлишлари ва тарғибот қилишлари зарур.

**Воқеий хикоя.** Шаҳардаги мактаблардан бирида 10 - синф ота-оналар мажлисида Дилбарнинг онаси ёнида турган аёлга:

- ўғлингиз қизимни тинч қўйсин, қачонгача менинг қизимга гапиради. Сизлар бизнинг тенгимиз эмассизлар, - деди дабдурустдан жаҳл билан.

— Нима, ўғлим бирор ёмон иш қилибдими? — деди унинг ёнида турган аёл, - Гапирса, гапиргандир. Эрингиз катта бўлса ўзига, менга нима!

Бундай вазиятларда синф раҳбари оилавий одоб қоидалари, ўспиринлик даврининг ўзига хос хусусиятлари, куёв, келин бўлиш одоби, мустақил оила қуриш, рўзғор тутиш одоби ҳакида ота-оналарга тўғри маслаҳат бериши, уларни ўғил - қизларининг тарбиясига оқилона қарашлари, эҳтиёт бўлишлари зарурлигини уқтириши лозим эди. Афсуски, ундаи бўлмади. Ваҳоланки, бу мактабда шу синф ўқувчилари орасида ўзаро муомала, муносабатлар ўта ёмонлашиб бораётган эди. Бунинг олдини олиш ўрнига синф раҳбари: синфда Дилбар билан К. ўртасида «севги-муҳаббат» бошлангани, улар яхши ўқимай қўйганликларини айтди. «Бунинг олдини олмасангизлар, неваралик бўлиб ҳам қолишларингиз мумкин», — деди лоқайдлик билан. Ота - оналар мажлиси дилсиёҳлик билан тугади. Дилбар ўқишини битирди, уни бошқа бир йигитга турмушга беришди. Лекин орадан кўп ва ўтмай, Дилбарнинг ҳаёти фожиа билан тугади.

Албатта, ҳамма ўқитувчиларни муомала одобини бузишда айблаб бўлмайди, кўпгина муаллимлар ота - оналар мажлисидан тарбиянинг воситаси сифатида ўринли фойдаланадилар. Мактаб билан оила ўртасидаги муомала - муносабатлар жараёнида конфликтлар, низолар содир бўлиши табиийдир. Чунки болаларнинг индивидуал хусусиятлари, характери жуда хилма - хилдир. Улар билан муомалада ҳеч кутилмаган ҳодисаларга дуч келинади. Бола тажрибасизлиги туфайли хато қилиши мумкин. Бундай пайтларда мактаб раҳбари ва педагоглар муомала одоби қонуниятларига қатъий амал қилишлари талаб этилади.

Шундай вазиятлар ҳам бўладики, ўғил ёки қиз бола мактабда ўзбошимчалик қиласи, лекин оилада хушёр ва гапга қулоқ солади. ёки аксинча. Оилада муомаласи қўпол, ўзбошимча, мактабда эса ўзини хушмуомала, интизомли тутади. Бунинг сабаби нимада? Бундай ҳолатларнинг ҳаммаси учун бир хил сабаб ва тўғри жавобни топиш амри маҳол. Чунки ҳар бир ҳолатда унинг сабаблари турлича бўлиши мумкин. Демак, ўқитувчи ва ота - оналарнинг мақсадлари бир хил бўлса ҳам, уларнинг ҳамкорлиги, бир - бирини тушуниши, муомала - муносабатлари қарама - қаршиликларсиз бўлмайди. Шунинг учун ҳам бундай вазиятларда муаллим ота - оналар билан муомаласида қуидаги одоб мезонларига амал қилмоғи лозим: муаллим ҳам, ота - она ҳам болада рўй бераётган ўзгаришларга бефарқ қарамаслиги; боланинг ҳулқида учраган нуқсонни яширмасликлари; мактаб билан оила орасидаги муомала самимий бўлиши; боланинг ҳулқи мактабда ҳам, уйда ҳам бир хил бўлишига эришиш, муаллим ҳам, ота - она ҳам бола ҳакида кўпроқ билишга интилишлари; муаллим ота - оналарнинг хис - туйфуларини эътиборга олиши, қадр - кимматларини эъзозлаши даркор.

Муаллим боланинг ота - онасига ёлғон гапириши керакми? Йўқ, албатта. Лекин Ҳадисларда таъкидланганидек, фойдали ёлғон жойи келганда заарли ҳақгўйликдан афзалдир. Педагогик жараёнда ўқитувчи бу муаммога болани ахлоқий тарбиялаш нуқтаи назаридан вазиятга қараб ёндошмоғи лозим.

**Воқеий хикоя.** Еттинчи синф ўқувчиси Тўлқин дарсларни қолдирадиган одат чиқарди. Синф раҳбари билан қўпол муомала қиласидиган бўлиб қолди. Муаллим «Онангга айт, мактабга келсин», — деб тайинлади унга. Лекин онаси мактабга келмади. Синф раҳбари бўлаётган воқеаларни очиқ - ойдин айтиш учун Тўлқин билан бирга

унинг уйига борди. Тўлқиннинг онаси оғир касалга чалиниб қолганини кўриб, бу фикридан қайтди. Онасига Тўлқин қўли гул бола эканлигини айтиб, унинг уйидан хабар олиш, оиласига қандай ёрдам кераклигини билиш учун келганини айтди. Муаллимнинг бу сўзларини эшлитиб, Тўлқин қаттиқ таъсирланди. Синф раҳбари ҳовлидан чиқиб кетаётганида изидан етиб келган Тўлқин ҳаяжондан кўзига ёш олиб, синф раҳбаридан кечирим сўради ва бошқа ўзбошимчалиқ, интизомсизлик қилмаслигини айтди; шундан сўнг унинг юриш - туриши, хулқида катта ўзгариш бўлди. Айрим шўхликлари учраб турса ҳам муаллимлар билан яхши муомалада бўлиб, ўқишни битирди. У қарши шаҳридаги заводлардан бирида катта уста бўлиб ишламоқда.

Шундай ота - оналар ҳам борки, бўлар – бўлмасга боласини жазолайверади. Бундай вазиятларда муаллим боланинг барча хатоларини ҳадеб ота - онасига айтавериши шарт эмас. Шунингдек, ҳал этилган можаролар, илгари бўлиб ўтган воқеаларни ҳам ота - онага етказавериш яхши натижа бермайди.

Тарбия масаласида муаллимнинг ва ота – оналарнинг фикрлари бир - бирига тўғри келмаса ҳам бу соҳада улар бирга бажарган яхши ишларини йўқقا чиқармаслик лозим. Педагогик одоб муаллимдан ота – оналар билан фақат уларнинг кўмаги зарур бўлган пайтлардагина эмас, балки мунтазам равишда алоқада, яхши муомалада бўлиб туришни талаб этади. Шу билан бирга ота - оналар жамоатчилигининг ёрдами билан муаллим боланинг хулқига, ахлоқий тарбиясига салбий таъсир этаётган ёки мактаб, муаллимлар ҳақида ножӯя сўзларни айтиб юрадиган ота - оналарга таъсир этиши мумкин. Айрим ноқобил ота - онанинг хатосини ташкил қилишга синф ота - оналар жамоасини жалб этиш ҳам мақсадга мувофиқдир. Айрим жамоатчи фаоллар уларга муаллимдан кўра кўпроқ таъсир ўтказиши мумкин.

**Воқеий ҳикоя.** Санжар уй вазифаларини бажармайдиган, дарсга кечикиб келадиган одат чиқарди. 5-синф раҳбари Санжарнинг уйига бориб яшаш, дарс тайёрлаш шароитларини билиб келиш учун ота - оналар комитетининг аъзоси Жўраевни унинг уйига юборди. Жўраев Санжарнинг уй шароитидан хабардор бўлгач, ота - оналар мажлисида шундай деди: «Болани уйда нима қилаётганини отаси ҳам, онаси ҳам назорат қилмас экан. Уй вазифаларини ҳам Санжар эсига тушганида ва хоҳлаганида тайёрлайди. Баъзан уйларига меҳмон келиб, айниқса, зиёфатбозлик, улфатчилик авжига чиқсан пайтларда дарс тайёрлайдими, ўқишига борадими - бунга эътибор берадиган одам уйда топилмас экан. Мажлисда қатнашаётган Санжарнинг отаси норозилик билдиromoқчи бўлди: «Мен эртадан кечгача ишда бўлсан, нима қилишим керак?» — деди. Ота - оналардан бошқа бири ўрнидан туриб: «Нима, сиз бошқаларни ишламайдиган, бекорчи одамлар деб ўйлайсизми?» — деб унга эътиroz билдириди. Бу мажлисда ноқобил отага синф раҳбарининг бир ўзидан кўра ота - оналарнинг таъсири кучлироқ бўлди.

Айрим ота - оналарда, муаллим менинг ўғлим ёки қизимга нисбатан нотўғри муомала, адолатсизлик қиляпти, деган таассурот мавжуд бўлади. Бола, кўпинча, ўзининг бирор ножӯя хатти - ҳаракатини, ёмон қилифини ўзича изоҳлаб, туғри деб ҳисоблаб, муаллимнинг танбехини эса ўзига нисбатан адолатсизлик деб, хато ўйлайди ва бу ўзининг хато фикрини ота - онасига етказади. Ота- она ҳам боланинг сўзига ишониб, воқеа нима эканлигини аниқламай, муаллимни ёмонлаш йўлига ўтади. Педагогик одобнинг талбларидан бири шундан иборатки, муаллим ота - оналар билан муомала қилганида бу ҳолатни эътибордан қочирмаслиги лозим. Педагогик муомала одобнинг талбларидан бири ўқитувчининг сабр – тоқатли бўлишидир. Ота - онанинг мактаб ва бошқа ўқитувчилар ҳақидаги танқидий фикр – мулоҳазаларини диққат билан эшлиши, хатто бундай танқид нотўғри бўлган тақдирда ҳам, муаллим ота - она билан муомалада ўзини тута билмоғи шарт.

Лекин бундай муаллим ота - онанинг у ҳақида ёки бошқа муаллимлар ҳақида айтаётган фикрларига бефарқ қараши керак, деган хулоса чиқмайди. Бундай пайтларда принципсизлик кўрсатиш жамоатчилик орасида ўқитувчи ҳақида нотўғри фикр пайдо бўлишига олиб келади. Айрим ота - оналарнинг бундай фикр – мулоҳазаси хатолигини асослаб, одоб қоидаларини сақлаган ҳолда рад этиш, муаллимнинг гапи ҳақ эканлигига ишонтириш керак.

Баъзи ота - оналар боласининг ўзлаштириши тўғрисида гаплашиш учун мактабга келиб, боласи гўё қобилиятли-ю, у ёки бу муаллим яхши ўқитмаётганидан арз қила бошлайди. Бундай вазиятда баъзан ўқитувчи жаҳли чиқиб турган ота - онага аҳволни ётифи билан тушунтириш, бу хатони тузатиш йўлларини бирга излаш ўрнига жаҳл қилиб, эътиroz билдириш йўлига ўтади. Ота - она билан муаллим ўртасидаги низолар ана шундай вазиятларда келиб чиқади, уни бартараф этиш мактаб раҳбарларининг зиммасига тушади. Бундай воқеалар содир бўлмаслиги ёки уларнинг олдини олиш учун муаллим боланинг қобилияти ва билимларини тўғри, асосли баҳолаши, болаларнинг баъзиларини ҳадеб ёмонлайвермаслиги, ота - оналар билан одоб доирасидан чиқмай муомала қилиши талаб этилади. Муаллим ота - оналар билан муомала жараёнида боланинг тақдирига бефарқ эмаслигини, уни келажакда яхши одам бўлиб этишишига тилакдош эканлигини тушунтириш лозим. Айрим ота - оналарга боласини ҳаддан ташқари эркалатишлари заарли эканлигини, ёмон оқибатларга олиб келиши мумкинлигини тушунтириш керак. Ўқитувчи хушмуомалалик билан айрим ота - оналарга жамият олдидаги бурчини, болани келажакда ўз меҳнати билан яшайдиган, ишбилармон қилиб тарбиялаш зарурлигини кўрсата олиши даркор. Муаллимнинг асосий вазифалари, педагогик одобнинг муҳим талабларидан бири ўқувчига ота – онасининг яхши фазилатларини айтиб, болада ота - онасига нисбатан хурмат, муҳаббат туйғусини ўстириш, мустаҳкамлашдан иборат.

Педагогик одобнинг муҳим талабларидан бири муаллим ҳам, ота - она ҳам, мактаб раҳбарлари ҳам ўсмир ёшидаги болалар билан муомала қилганда педагогик одобни сақлаши, боланинг иззат-нафсиға тегмаслигидир. Бу соҳадаги хато, баъзан, фожиага олиб келган ҳоллар ҳам учраб туради.

**Воқеий ҳикоя.** Н. исмли қиз саккизинчи синфда ўқирди. У ўз синфдошига муҳаббат изҳор қилиб, хат ёзди. Хат синфдошларидан бирининг қўлига тушди. Ва уни синфда овоз чиқариб ўқий бошлади. Бундан хабар топган муаллим хатни боланинг қўлидан тортиб олиб, баланд овоз чиқариб заҳарханда кулги билан бутун синфга ўқиб берди. Директорнинг тарбиявий ишлар бўйича муовини қизни ва онасини чақириб, ўқитувчилар хонасида барча ўқитувчилар олдида хатни ўқиди. Онасининг жаҳли чиқиб барча тенгдошлари олдида қизини уришди, унинг шаънига ҳақоратли сўзлар айтди. Кечкурун уйга боргач, оиласда ҳам бу можаро давом этди. Тахқирларга чидай олмаган ўқувчи эртасига ҳаммадан олдин мактабга келди, ўзи ўқийдиган хонага кириб, жонига қасд қилди (ўзига ўзи ўт кўйди).

Бундай ходиса камдан - кам учрайди. Лекин бу факт муаллим ва ота - оналарнинг педагогик жоҳиллиги нималарга олиб келиши мумкинлигини кўрсатади. Демак, ўқитувчигина эмас, балки ота-оналар ҳам одоб қоидаларига амал қилишлари, ўқувчилар билан билиб, ўйлаб муомала қилишлари, бундай пайтда жаҳлга эрк бермасликлари, ақл билан иш тутишлари зарур.

Муаллимнинг ота - оналари билан, оила билан муомала, алоқалари фақат салбий ҳолатлар юз бергандагина эмас, балки мунтазам равишда бўлмоғи лозим. Педагогик одоб ота - оналарнинг боланинг кўзи олдида мактаб ҳақида, муаллим ҳақида ёмон сўз, салбий фикрлар айтмасликни, муаллимнинг обрўсини, мактабнинг нуфузини сақлаш, мактаб шаънини ерга урмасликни талаб этади.

Муаллим ота - оналар орасида олиб бораётган тарғибот муюмала одобини кенгроқ ёйишга хизмат қилиши керак. Муаллимнинг бола ҳақидаги танқидий гаплари, боласи қандай бўлишидан қатъи назар, ота - онанинг нафсониятига тегади. Муаллим билан ота – оналар ўртасида низоларга сабаб бўлади. Шунинг учун муаллим боланинг хатосини бўрттириб кўрсатмаслиги керак. Бундай пайтларда одоб қоидаларига қатъий риоя қилиш, ақл - идрок хиссиётдан устун туриши зарур.

### **МАКТАБ РАҲБАРИНИНГ ЎҚИТУВЧИЛАР БИЛАН МУОМАЛА ОДОБИ**

Мактабда таълим-тарбия ишларининг самарадорлиги кўп жиҳатдан мактаб раҳбарларининг ўқитувчилар ва ўқувчилар билан муюмала одобига, раҳбарлик қилиш услубига боғлиқ. Бу соҳада муюмала одобининг мураккаблиги шундан иборатки, унда раҳбарлик ва бўйсуниш, эркинлик ва ижодкорлик тамойилларини уйғунлаштира билиш талаб этилади.

Педагогик жараённи бошқариш тарбия назарияси ва амалиётида энг мураккаб муаммолардан ҳисобланади. У энг аввало педагоглар жамоаси учун раҳбар кадрларни тўғри танлаш ва жой-жойига қўйишга боғлиқ. Мактаб раҳбарининг энг муҳим вазифаси ёш авлодни ўқитиши ва тарбиялаш соҳасида педагогларнинг ахлоқий масъулиятини ошириш, ўзаро муюмалани ўқитувчи одоби қонуниятлари асосида амалга оширишдан иборат. Бунинг учун эса мактабнинг бутун жамоаси - барча ўқитувчилар ва ўқувчилар бир киши атрофида, яъни мактаб директори атрофида ахил, иноқ, ишчан, ижодкор педагогик жамоага жиспласишилари зарур.

Маълумки, мактаб жамоаси қобилияти ва ахлоқий, руҳий даражасига кўра турли тоифадаги, характеристи ва ҳулқи турлича кишилардан иборат бўлади. Таълим - тарбия ишида самарага эришиш учун уларнинг ҳаммасини ягона педагоглар жамоасига айлантириш лозим. Ўқитувчилар билан муюмала қилиш, уларни бошқаришнинг мураккаб жиҳатларидан бири шундаки, улар ўқувчилар жамоасини бошқаради ва мактаб раҳбарига бўйсунади. Педагоглар жамоасини тўғри бошқариш учун ўзаро талабчанлик билан бўйсуниш меъёрларини топа билиш ва унга амал қилиш, шу билан бирга ҳар бир муаллимнинг эркинлиги, ташаббускорлиги, ижодкорлигини қўллаб - кувватлаш керак. Бу, мактаб раҳбари педагоглар жамоаси билан муюмаласида амал этиши зарур бўлган ахлоқий талаблардан биридир. Педагогик муюмала одобининг моҳияти педагогик фаолиятнинг ўзига хос хусусиятидан, яъни ўқувчи ва ўқитувчиларни ягона бир жамоага бирлаштириш мақсадидан келиб чиқади. Бу, ўз навбатида, мактаб раҳбарлари ва ўқитувчиларнинг ўзаро муюмала-муносабатларига талабчанликни оширади.

Мактаб жамоасига раҳбарлик, улар билан муюмала қилишда педагогик ишнинг психологик жиҳатларини назардан қочирмаслик керак. Педагогик жараён ўқитувчилар ва ўқувчилар жамоасидаги мавжуд тартибларга, муюмала одоби қоидаларига амал қилишни талаб этади. Таълим - тарбия мақсадини амалга ошириш учун педагогик ходимларнинг бутун куч ва ғайратини сафарбар этиш талаб қилинади. Мактаб раҳбарлари педагоглар жамоаси, ўқувчилар билан муюмаласида муаммонинг ана шу ахлоқий - педагогик жиҳатларини эътиборга олиши зарур.

Ишчан педагоглар жамоасининг шаклланиши кўп жиҳатдан мактаб директорининг фаолиятига боғлиқ. Мактабда ахил, ягона жамоа тузиш учун педагогларнинг ўзаро ахлоқий муносабатларини, мактабда мавжуд бўлган анъаналарни, ўқитувчиларнинг ахлоқий даражасини ўрганиш, билиш зарур. Ягона, ахил, ишчан педагоглар жамоасининг шаклланиши аста - секинлик билан амалга оширилади. Буни қуидаги мезонлар асосида аниқлаш мумкин.

Мактаб раҳбарининг ўқитувчилар билан муюмала одобида педагоглар жамоасидаги хайриҳоҳлик ва ижодкорлик вазияти муҳим роль ўйнайди. Таълим –

тарбия ишларини юқори савияга күтариш аввало, мактаб раҳбарининг муомала одобига, аҳил, иноқ педагоглар жамоасини аста - секин шакллантира боришга, жамоадаги ўзаро муносабатларни ўқитувчи одоби нормалари, талаблари асосида йўналтиришга боғлиқ. Жамоа шаклланишининг дастлабки пайтларида бу жараён умумий ва ахлоқий нормалар ва мавжуд шарт – шароитларни билиб олишдан бошланади. Бу даврда мактаб раҳбари ва педагогларнинг ҳулқи, хатти - харакатларида бир - бирига, ўзаро мослашиш содир бўлади. Мактаб директори ҳар бир муаллимнинг ижодкорлиги, индивидуал хусусиятларини, ўқитувчиларнинг билим даражасини ўрганади, аниқлайди. Бу жараённинг тезлашуви мактаб директорининг раҳбарлик услубига кўпроқ боғлиқ бўлади.

Агар педагоглар жамоаси янгидан ташкил этилган бўлса, мактаб раҳбарининг вазифаси аввало, ўқитувчиларнинг индивидуал имкониятларини аниқлаш, раҳбар кадрларни танлаб, жой-жойига қўйиш, педагоглар жамоасини бирлаштириш йўлларини излашдан иборат бўлади.

Мактаб директори педагоглар жамоасида шаклланган ахлоқий муносабатлар, муомала одобини мустаҳкамлаш, ривожлантириш, яхшилаш учун интилиши керак. Бундай шароитда муаллимлар ўз қасбдошларининг яхши тажрибаларини ўрганиб, ўз иш фаолиятларида тадбиқ эта бошлайдилар. Турли фан ўқитувчилари орасида, шунингдек, фан ўқитувчилари билан синф раҳбарлари, ўқитувчилар билан ўқувчилар ташкилотлари орасида алоқалар йўлга қўйилади ва мустаҳкамланади. Мактаб раҳбари бундай алоқаларни қўллаб -кувватлаш лозим. Ижодкор, тажрибали ўқитувчиларнинг очик дарсига тажрибаси кам, ёш муаллимларни таклиф этиш ва биргалашиб муҳокама қилиш, уларга бу ҳамкорликни давом эттиришни маслаҳат бериш йўли билан мактаб раҳбари ўқитувчилар ўртасидаги ўзаро муомалани йўлга қўяди, яхшалайди. Мактаб раҳбарининг ҳар бир хатти - ҳаракати, муаллимлар орасидаги ўзаро муомала муносабатлар ўқитувчи одоби қоидаларига асосланиши керак.

Ишчан, педагогик жамоанинг шаклланиши педагогик адабиётларда умумлаштирилган таълим – тарбия соҳасидаги илғор тажрибаларни ўрганиш ва айни мактабда жорий этиш билан боғлиқ. Муаллимлар орасида китобларда тасвирланган иш шакллари ва усуслари бизнинг шароитимизга тўғри келмайди, деб ўйлайдиганлари ҳам топилади. Мактаб раҳбари бундай пайтда ишни, аввало, ўқитувчиларнинг педагогик маданиятини оширишдан бошлаши; педагогика, психология, ахлоқ илмларини, таълим – тарбиянинг долзарб муаммоларини жамоа бўлиб (семинар, конференция) ва яккана – якка тартибда ўрганиш лозим. Педагогик меҳнатни илмий асосда ташкил этишга эътиборсизлик, муаллимларнинг вақти ва имкониятларини ҳисобга олмаслик мактаб раҳбари билан айrim педагоглар ўртасида низо чиқишига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам мактаб раҳбари ўқитувчилар билан муомала қилганда уларнинг кун тартибини қулайлаштириш, моддий – майший шароитларини яхшилаш соғлигини ҳимоя қилиш, бўш вақтини кўпайтириш кабиларни назарда тутиши зарур. Бундай ғамхўрлик мактаб раҳбарининг ахлоқий фазилати, ўқитувчи одобининг нормаларидан бири бўлиб, бошлиқнинг педагогик жамоасида обрўйини оширади, ўзаро бир-бирларини тўғри тушуниш вазиятини ҳосил қиласди.

Ишнинг кўзини биладиган ташаббускор раҳбар педагоглар жамоаси олдига таълим – тарбия амалиётида пайдо бўлаётган муаммоларни тўғри, оқилона ечиш йўлларини топиш каби мураккаб вазифаларни ҳам кўяди. Муаммоли масалани тўғри танлаш, уни ҳал қилишни қўлидан келадиган кишиларга топшириш, анъанавий қўлидан келадиган кишиларга топшириш, анъанавий иш усусларидан воз кечиши жараёни осон кечмайди. Бундай пайтларда педагоглар жамоасида ажralиш рўй беради: раҳбарни қўллайдиганлар билан бирга, натижа нима бўлишини кутиб (пойлаб) турадиганлар ҳам топилади. Улар янгиликка тўғридан – тўғри қарши чиқмасалар ҳам, топшириқни

хушламайроқ бажарадилар. Мактаб директорининг диққати бундай ҳолларда иккиланаётган муаллимларни тезроқ фаоллаштиришга қаратилиши лозим. Бунинг учун уларнинг иш – фаолият мотивлари (сабаблари)ни, қизиқиши ва эҳтиёжларини мақсадини ўрганиш зарур. Бу ўқитувчи одобининг қонуният даражасидаги талабларидан биридир.

Мактаб раҳбарининг педагоглар жамоаси билан муомала – муносабатларида маъмуриятнинг талаблари ва фармойишларини бажаришга очик қарши чиқадиган муаллимлар ҳам топилади. Мактаб раҳбари улар билан муомала қилганда педагогик тактни (одобни) сақлаши, ўз талабларига танқидий кўз билан ҳам қараши, уларнинг мулоҳазаларини ҳам ўйлаб кўриши фойдадан ҳоли эмас.

Ижодий ҳамкорликда ишлайдиган педагоглар жамоасининг муҳим белгиларидан бири барча муаллимлар ўқувчиларг нисбатан қўяётган талабларининг бирлиги ва мактаб раҳбарининг талаб, фармойишларини педагоглар жамоаси тўғри тушуниб, тўғри қабул қилишидир. Бундай жамоа етук педагогик жамоа ҳисобланади. Етук педагогик жамоа аъзолари ягона мақсад йўлида бирлашган бўлиб, ишчанлик фазилатлари, педагогик маҳорат ва ахлоқий маданиятни оширишга, таълим – тарбия ишларининг самарали йўлларини топишга интилувчанлиги билан ажралиб туради. Бундай жамоада ахлоқий вазият яхши бўлиб, ўқитувчи одоби қоидаларига амал қилинади. Лекин уни бошқариш мактаб директоридан юксак даражада билимдонлик ва ишчанликни, педагогик ва бошқариш маданияти юқори бўлишини, энг муҳими – юксак ахлоқий савияли бўлишини талаб этади. Мактаб раҳбари педагоглар жамоаси билан муомала – муносабатларида қуйидаги тамойилларга амал қилиш зарур:

-директорнинг муаллимларга талабчанлиги билан уларга ишонч ва ҳурматнинг бирлиги;

-ҳамма ўқитувчиларга бир хил талаб қўйиш билан бирга ҳар бир муаллимнинг индивидуал қобилияти ва иқтидорини ҳисобга олиш;

-мактаб жамоаси қабул қилган қарорларни бажаришда ҳар бир муаллимнинг масъуллиги;

- педагогик маданият ва маҳоратни оширишнинг хилма-хил усул ва шаклларини қўллаш;
- мактаб раҳбаријати муаллимларнинг меҳнат қилиши ва дам олиши ҳақида ғамхўрлик қилиши;
- директорнинг ташаббуси ўқитувчилар томонидан фаол қўллаб -кувватланиши лозим.

Мактаб раҳбарининг ўқитувчилар билан муомаласи, ўзаро муносабатларида ижодкорлик мухитини яратиш мухимdir. Ижодкорлик мухити ўз-ўзидан юзага келавермайди, балки раҳбаријатнинг оқилона хатти -харакатлари, уринишлари натижасида яратилади. Бошлиқ муаллимларга таълим – тарбиянинг самарали усусларини таклиф этиш, қизиқарли тадбирлар ташкил этиш билан бу мақсадга эришиши мумкин. Ҳаёт, жамият ўзгариши билан вужудга келаётган педагогик назарий ва амалий муаммоларни ўртага қўйиш ва ҳал этиш шу мақсадга хизмат қиласди. Мактаб раҳбарининг педагоглар жамоаси билан муомала – муносабатларида Марказий Осиёда яшаган донишмандларнинг маърифий меросидаги илфор тарбиявий ғояларидан фойдаланиш қўл келади. Бошлиқнинг ўзи бу муаммолардан хабардор бўлиши, тушуниши, уларни педагоглар жамоаси билан биргаликда мухокама қилиши ўзаро муомала- муносабатларни яхшилашга хизмат қиласди.

Мактаб раҳбарлари муомала одобининг талабларидан бири педагоглар жамоасининг куч-гайратини бирлаштиришдир. Бу, барча ўқитувчиларни умумий педагогик вазифаларни, муаммоларни ҳал қилишга сафарбар эта олишда намоён бўлади ва ҳар бир муалимнинг, айниқса, мактаб раҳбарининг қадр-қиммати, иш услуби тўғрисида жамоатчилик фикрининг яқдиллигидан далолат беради.

Муомала одоби, мактаб раҳбарининг одиллиги ва беғаразлиги муаллимларнинг фолиятини назорат қилишда, уларни рағбатлантириш ва жазолашда яққол кўринади. Муомала одобида педагогик назоратнинг ахлоқий жиҳати жуда муҳимдир. Бу муаммонинг мураккаблиги шундаки, ўқитувчининг кўп қиррали ва такрорланмас меҳнати натижаларини аниқ баҳолайдиган мезонларни топиш жуда қийин. Бу ҳар бир муаллимдан юксак ахлоқий онгли бўлишни, интизомли, ҳалол, виждонли, ахлоқий эътиқодли бўлишни талаб этади. Педагогик назоратда муаллимнинг қобилияти ва ақлий имкониятлари расмий баҳоланади, улар ўз навбатида, кишининг қадр - қиммати билан боғлик.

Педагогик назорат ўқувчиларни ахлоқий тарбиялаш масаласи билан ҳам боғлик. У муаллимнинг ўқувчилар билан, ўз касбдошлари ва мактаб раҳбарлари билан муомала одобида ҳам намоён бўлади. Муаллим ўқувчилар фаолиятини мунтазам назорат қиласди. Шу билан бирга муаллимнинг фаолияти ҳам ота –оналар ва мактаб маъмуриятининг муттасил назорати остидадир. Шунинг учун ҳам педагогик назоратнинг шакл ва усуллари муомала одобида муҳим аҳамият касб этади.

Педагогик назорат кишидан чукур билим ва юксак ахлоқий фазилатларга эга бўлишни талаб этади. Педагоглар жамоасида назоратнинг хусусиятларидан бири – кўпинча, текширувчи билан текширилувчининг маълумот даражаси, профессионал (касбий) тайёргарлиги бир хил даражада бўлади, баъзан текширилувчининг педагогик маҳорати текширилувчиникидан устунроқ ҳам бўлади. Педагоглар жамоасида назорат обрўйи баланд, маънавий - ахлоқий жиҳатдан юксак киши томонидан амалга оширилишини назарда тутади.

Мактаб директори, унинг ўринbosарлари, инспектор, назоратчилар таълим – тарбия ишларининг сифати билан бирга муаллим ўз ижтимоий бурчини қандай бажараётганини ҳам назорат қиласдилар. Бу уларга, нисбатан юксак ахлоқий талаблар қўяди: ўз ишига садоқат, шахсий ва ижтимоий манфаатлар йўғунлиги, мақсадга интилувчанлик, қатъий эътиқодли, юксак ахлоқий маданиятли бўлиш шулар жумласидандир.

Муомала одоби педагогик назорат ниҳоятда адолатли бўлишини талаб этади. Адолатсизлик қилиш педагогик жамоанинг бўлинниб кетишига, баъзан ахлоқий таназулга олиб келади. Педагогик назоратда муаллимларга нисбатан – «буниг тажрибаси, хизматлари катта, бу эса – ҳали ёш; бу -ўзимизники, бу -бегона» қабилида ёндошиш мумкин эмас. Бу, муомала одобига мутлақо зиддир.

Педагоглар жамоасида муомала одоби демократик характерда бўлиши лозим, ўзаро бир-бирини назорат қилиш якка назоратга нисбатан самаралироқдир.

Педагогик одоб мактаб директорининг ўқитувчилар билан ўзаро муомаласи юксак ахлоқий маданий даражада бўлишини тақозо қиласди. Юксак ахлоқий маданият – мактаб раҳбарининг ўз ишини яхши билишини муаллимларга ишонч билан қарашни, ҳар бир ўқитувчининг фаолиятида ижобий жиҳатларни кўра билишини, хушмуомалаликни, биргалашиб ишлашни, айрим ўқитувчилар тажрибализиги туфайли ёки билмасдан йўл қўйган хатоларга нисбатан бардошли бўлишни; шу билан бирга ишга бепарво қарайдиган, виждонсиз кишиларга нисбатан муросасиз бўлишни тақозо қиласди.

Ўқитувчиларда педагогик ва ахлоқий маданиятни тарбиялаш мактаб раҳбарининг муҳим вазифаси бўлиб, бу ишни бутун педагоглар жамоасининг иштироки ва қўллаб - кувватлаши билангина бажариш мумкин. Педагогик маҳорат туғма талант талаб қиласдиган алоҳида санъат эмас, балки ҳар бир киши ўрганиб, эгаллаб олиши мумкин бўлган малакадир. Агар муаллим педагогик ва ахлоқий маданиятни, педагогик маҳоратни эгаллаб олишдан манфаатдор бўлса ва бунга интилса ўз мақсадига эриша олади.

Мактаб раҳбари ўқитувчилар билан муомаласида қўйидаги ахлоқий нормаларга амал қилиши зарур:

-мактаб раҳбари ўқитувчига нисбатан инсоний муносабатда бўлиши, муаллимнинг ютуқлари ҳам, хатолари ҳам бўлиши мумкин деб қараш;

-бошқариш фақат раҳбарнинг иши бўлмай, педагоглар жамоаси раҳбар билан бирга умумий вазифани бажараётганини англаш;

мактаб раҳбари қаттиққўл, талабчан, лекин адолатли бўлиши, талаблари асосли ва маслаҳат шаклида ифодаланиши;

-муаллимнинг ишларини текшириб таҳлил этаётганда унинг шахсига тегмаслик ва қадр - қимматини ерга урмаслик;

-мактаб раҳбарлари ва ўқитувчилар ўзаро бир – бирларининг обрўларини оширишга интилиши;

-дўстона мурожаат қила билиш, бир-бирларининг фикр-мулоҳазаларини дикқат билан тинглай билиши;

-мактаб раҳбари педагогларнинг кайфияти (хиссиёти), руҳиятини сеза билиши, жамоада ишchanлик вазиятини яратা олиши;

-жамоатчилик фикрини бошқара билиш, у ёки бу масалаларни ҳал этаётганда унга асосланиш.

Мактаб раҳбари педагоглар жамоаси билан муомаласида педагогик одобнинг қўйидаги талабларига амал қилиши лозим;

- муаллимга нисбатан талабчанликни унга бўлган ҳурмат билан бирга олиб бориш;

- ўқитувчига ёрдам бериш, лекин унинг ишини бажариб қўймаслик;
- жамоадаги ҳамма муаллимларнинг фаолиятига дикқат – эътибор билан қараш, айрмачилик қилмаслик;
- ўқитувчининг меҳнатини қадрлаш ва одилона баҳолаш;
- ўз билимларини ошириш ва ўз-ўзини тарбиялашда ўқитувчига кўмаклашиш;
- ишдаги ютуқларни маъқуллаш, яхши тажрибаларни оммалаштириб бориш;
- муаллимнинг обрўсини сақлаш ва мустахкамлаш;
- ўқитувчига нисбатан муруватли, химматли бўлиш;
- муаллим билан муомалада насиҳатгўйликка берилмаслик;
- педагогнинг иш усулини ўрганиш, яхши ишларини рағбатлантириш;
- муаллимнинг айрим хатоларини бўрттириб, бетига солавермаслик;
- киши дарҳол тузата олмайдиган камчилигини айтавериб, унинг дилига озор бермаслик;
- муаллим билан сұхбатлашганда унинг руҳини қўтара билиш.

Мактаб раҳбари ўқитувчига нисбатан эътиборсизлик, ишончсизлик, бепарволик, назоратсизликка йўл қўйса, у ишни бўшашибтириб юборади. Муаллимга нисбатан бегараз талабчанлик эса ишни улар ўртасидаги муомала муносабатларни яхшилади. Мактаб директорининг расмиятчилик, қўрқитиши, жазолашга асосланган иш услуби зиён келтиради, ўзаро муомала одобини бузади.

Аҳил ҳамжихат, хушмуомала педагоглар жамоасида энг мураккаб педагогик масалалар ҳам осойишталик билан ҳал этилади. Ишда бирор камчилик рўй берса, «гуноҳкор»ни қидириб овора бўлиб юрилмайди, балки унинг сабаблари аниқланади ва бартараф мухитда ўқитувчиларда ўз кучига ва бир-бирларига ишонч бўлади, касбдошининг мулоҳазасига қулоқ солинади, ҳар кимнинг умумий ишга қўшган ҳиссаси тўғри баҳоланади.

Таълим – тарбия ишларини бажариш жараёнида мактаб раҳбарлари билан муомалада ҳар бир муаллим педагогик одобнинг қўйидаги қоидаларига амал қилиши зарур:

-Ўзбекистон давлати таълим – тарбия ишларини назорат қилиш соҳасида мактаб директри зиммасига юклаган масъулият, жавобгарликни англаш;

-мактаб олдида турган ижодий вазифаларни бажаришга педагоглар жамоасини сафарбар этиш учун раҳбар қандай имкониятларга эга эканлигини билиш;

- мактаб раҳбарининг яхши ташаббусини қўллаб - қувватлаш;
- ўз шаънига айтилаётган танқидий фикрларни тинглай билиш, агар муаллим ҳақ бўлса, хушмуомалалик билан асослаб бериш;
- ўқитувчи ўзининг ножӯя ҳулқи, хатти - ҳаракатига раҳбарнинг хатоси ёки камчилигини рўкач қилиши одобсизлик эканини англаш;
- ўқувчилар, ота-оналар олдида мактаб раҳбарларини обруйизлантиришга йўл қўймаслик;
- мактаб жамоаси ишини танқид қилаётганда одоб доирасидан чиқмаслик.

Мактаб раҳбарининг обруйи педагоглар жамоасининг, ўқувчиларнинг, мактабнинг обруйидир. Раҳбарнинг маъмурий обруйи унинг маънавий – ахлоқий обруси билан қўшилса, катта тарбиявий таъсир кучига эга бўлади. Мактаб жамоасининг раҳбарлари ва аъзолари ўз хукуқлари ва бурчларини яхши билишлари лозим. Жамоада ҳар бир кишининг ҳукуқ ва бурчлари аниқ белгилаб қўйилиши педагогик одоб талабларига мос келади.

Хуллас, мактаб раҳбарлари, ўқитувчилар ўзаро муомалада педагогик одобнинг қонуниятлари, тамойиллари, нормалари ва талабларига амал қилишлари педагогик жараёнининг файзли, самарали бўлишини таъминлайди.

## **ПЕДАГОГИК НАЗОКАТ ВА ПЕДАГОГИК ОДОБ – АХЛОҚ.**

Ўқитувчи одобининг моҳияти, асосий мазмуни педагогик фаолият учун муҳим бўлган ахлоқий сифатларда ифодаланади. Умуминсоний ва миллий – ахлоқий фазилатлар барчаси кишилар, ҳамма касб эгалари, жумладан, ўқитувчи – тарбиячилар учун ҳам жуда зарурдир.

Ахлоқий фазилатлар меҳнат жараёнида кишининг ҳулқи, феъл авторини тартибга солиб турувчи ахлоқий қоидалар, нормалар, талаблар, мезонлар шаклида ифодаланади. Ахлоқ нормалари давлатнинг турли қонунлари билан амалга ошириладиган ҳукуқ нормаларидан фарқ қилиб, оммавий одат ва намуна кучи, жамоатчиликнинг фикри таъсирида юзага келади. Бошқача қилиб айтганда, ижтимоий воқелик шахс олдига маълум ахлоқий талаблар қўяди, бу талаблар ахлоқ нормаси, ахлоқий фазилатлар шаклида ифодаланади. Жамият ўз фаолияти ва истиқболи учун хизмат қиласиган ахлоқ нормалари, талаблари, мезонларини белгилайди.

Ўқитувчи умуминсоний ва миллий –ахлоқий фазилатларни ўзлаштириб олиши, тажрибада қўллаши, ўзининг дунёқараси, мафкураси ва ахлоқий тажрибаси билан таққослаши лозим. Фикрлаш ва ҳис этиши, турмушда синаб қўриш натижасида умуминсоний ва миллий – ахлоқий сифатлар, қоидалар, нормалар ўқитувчи ўз ахлоқий фазилатига эътиқодига айланади. Булар муаллимнинг дунёқараси, фикр ва мулоҳазалари билан қўшилиб, бозор иқтисодиётига асосланган жамият қуриш шароитида унинг ўрни ва ролини белгилайди.

Ўқитувчи одобининг нормалари ҳар бир муаллифнинг шахсий фикрига, ахлоқий фазилати ва эътиқодига айланиши лозим. Ахлоқий эътиқод ва сифатлар ўқитувчининг дарс бериш жараёнида, тарбиявий ишларида, ўқитувчилар, ота-оналар ва бошқа кишилар билан муомала, муносабатларида кундалик турмушда ўзининг шахсий намунаси билан ахлоқий таъсир ўтказишида кўзга ташланади. Педагогик тантар ўқитувчи ахлоқининг амалий кўринишларидан биридир. Муаллиф хулқининг натижалари унинг

ёшларга ахлоқий таъсирининг самарадорлигига, ахлоқий тарбия соҳасида эришган ютуқларда намоён бўлади.

Ўқитувчи одобининг асосий сифатлари умуминсоний ва миллий-ахлоқий фазилатлар тушунчаларига мос келади ва уларни педагогик фаолияти билан боғлиқ тарзда бир қадар ойдинлаштиради, аниқлайди. Инсонпарварлик, ватанпарварлик, миллий ғуур байналмилалчилик, адолат, яхшилик қилиш, бурч, қадр-қиммат, масъулият, виждон, ҳалоллик, ростгўйлик, поклик, талабчанлик каби ахлоқий фазилатлар ўқитувчи одобида педагогик фаолияти билан боғлиқ равишда таҳлил қилинади. Болаларга яхшилик қилиш, ўқитувчилик бурчи, ўқитувчилик шаъни, кабилар ўқитувчи ахлоқининг муҳим фазилатлари ҳисобланади. Уларни чуқур ва пухта ўзлаштириш бўлажак ўқитувчи учун катта амалий аҳамият касб этади.

## **ЯХШИЛИК ҚИЛИШ**

Умуминсоний ахлоқий қадриялар орасида яхшилик қилиш фазилати муҳим ўрин эгаллайди. Марказий Осиё ҳалқларининг қадимги ёдгорлиги – «Авесто»да эзгу фикр, яхши сўз ва яхши ишлар инсоний фазилат сифатида улуғланади. Ислом таълимотида бошқаларга яхшилик қилиш инсоннинг табиий эҳтиёжи, вожиботи бўлиши кераклиги тушунтирилади, айниқса, ота-онага, аёллар, ёш болаларга яхшилик қилиш жуда қадрланади.

Ота-боболаримиз доимо яхши ният, яхши орзу-истаклар билан яшаганлар. Ўзларидан яхши ном қолдиришга интилганлар. «Яхшиларга – яхшилик қилдим, ёмонларни эса ўз ёмонликларига топширдим» (Амир Темур ўгитлари. Тошкент, «Наврўз», 1992, 17 бет).

Кишиларнинг феъл-атвори, юриш-туриши, хатти-ҳаракати, гап-сўзи уларнинг хулқига боғлиқ. Яхши хулқ эгаси бўлган киши одамларга яхшилик қила олади. Абдулла Авлоний яхши хулқлар қаторига: фатонат, диёнат, исломият, назокат, ғайрат, риёзат, қаноат, шижаат, илм, сабр; илм; интизом, миқёси, виждон, ватанни сўймоқ, ҳаққоният, ибрат, иффат, идрок ва зако, хифзи лисон, иқтисод, виқор, итоат, ҳақшунослик, хайриҳоҳлик, мунислик, садоқат, муҳаббат, авф кабиларни киритади. «Эмди бу яхши хулқларни қўлга олмак учун ота-она, муаллиф, устозларимиз ҳазратларининг ҳикматли насиҳатларини жон қулоғи бирла, тинглаб доим хотирда тутмoқ, ахлоқи яхши кишилар бирла улфат бўлмак, ахлоқи бузук, ёмон кишилардан қочмоқ лозимдир» (Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Тошкент, «Ўқитувчи», 1992, 16-бет).

Улфат Маҳкамовнинг «Ахлоқ - одоб сабоқлари» (Тошкент, «Фан» 1994, 134-бет) асарида: адолат, акл, баҳт, бурч, ватанпарварлик, вафо, дўстлик, иймон, инсоф, инсонпарварлик, камтарлик, латофат, лафз, мардлик, меҳмондўстлик, меҳнатсеварлик, миллий ғуур, одамийлик, поклик, сабр-қаноат, сахийлик, тўғрилик, яхшилик, ҳаё, ҳиммат каби умуминсоний ва миллий - ахлоқий сифатларнинг мазмуни очиб берилган. Улар кишиларни яхшиликка даъват этувчи фазилатлардир. «Инсон дунёга яхши иш қилиш, яхши из қолдириш учун келади, яхши фарзандларни тарбиялаб, қилган яхши ишлари ва қолдирган яхши сўзларига муносаб ворислар тайёрлайди». (Каримов И.А. Халқнинг оташқалб фарзанди. Тошкент, «Ўзбекистон», 1992, 28-бет).

Яхшилик – ижобий ахлоқий фазилат бўлиб, хулқий сифатларнинг мажмуини, инсон фаолияти ёки бирор хатти-ҳаракатига ижодий муносабатнинг йиғиндисини акс эттиради. Яхшилик – кишининг ахлоқий онги ва ахлоқий тажрибасида жамият ва шахс манфаатларининг бирлигини акс эттириб, шахсга ва жамиятга манфаат келтирадиган, ижтимоий тараққиётга мос келадиган фазилатdir.

## **ЎҚИТУВЧИЛИК БУРЧИ**

Умуминсоний ва миллий ахлоқда бурч тушунчаси ҳар бир кишининг ўз вазифасини тўлиқ бажариши, бошқаларга тўғри муносабатда бўлишини ифодалайди. Бурчда шахснинг жамиятга бўлган муносабати намоён бўлади. Ўз бурчига содиқлик ҳар бир кишига обрў, шон-шараф келтиради. Кишининг ўз бурчига содиқлиги жамиятга, Ватанга, меҳнатга, оиласа, фарзандларига бўлган муносабатида билинади.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида фуқароларнинг ҳуқуқлари билан бир қаторда бурчлари ҳам белгиланган. қонунларга риоя этиш, бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва қадр қимматини хурмат қилиш; Ўзбекистон халқининг тарихий, маданий ва маънавий меросини авайлаб асраш; атроф – табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлиш ҳар бир фуқаронинг бурчидир. Бурчга содиқлик ҳар бир кишининг одоби, ахлоқини кўрсатади. Катта ёшдаги кишиларни хурматлаш ёшларнинг бурчидир.

Ижтимоий бурчни юксак даражада англаш ўқитувчининг ахлоқий фазилати ҳисобланади. Муаллим болаларга ўргатадиган ғоялар унинг қалбидан жой олиб, дунёқарашнинг асоси бўлиши зарур. Ҳар бир ишда, ҳар бир масалада муаллим ўз бурчига содик, катъий принципли бўлиши, ҳар қадамда унга амал қилиш зарур. Муаллимнинг мағкураси фуқаролик руҳи билан сугорилган бўлса, ижтимоий бурчни вижданан ҳис қилишга, интизомлилик, хатти-харакатларини назорат қила билиш; камтарлик, инсонпарварлик, ўз қадр-қимматини тўғри баҳолай олишга имкон беради.

Ўқитувчи ёш авлодга таълим-тарбия бериш соҳасидаги ўз бурчини ўзига юклатилган мажбурият эмас, балки ўз ҳаётининг маъноси, ишонч ва виждан давлатининг буюк келажаги тўғрисида ғамхўрлик қилишни тақозо этади. Давлат олдидағи бурчни юксак англаган, мағкуравий пок баркамол муаллим инсонга иззат-хурматли, ёшларга ғамхўр, меҳрибон, бошқаларга ёрдам қўлини чўзишга доимо тайёр турадиган кишидир. Ўқитувчи ахлоқида бурч ҳисси Ватанни севиш, унинг порлоқ келажаги учун ғамхўрлик қилишни талаб этади. Ўқитувчи одобида ватанпарварлик бурчи байналмилалчилик туйғуси билан чамбар - час боғлиқдир.

Ўқитувчилик бурчи таълим - тарбия ишларини бажаришга ва муаллимнинг шахсига нисбатан жамият қўядиган ахлоқий талаблар ва йўл-йўриклар мажмуудир. Ўқитувчилар, касбдошлари, ота - оналар билан хушмомала, яхши муносабатда бўлиш, танлаган касби учун педагоглар жамоаси ва жамият олдидағи маъсулиятини ҳис этиш шулар қаторига киради. Ёшларни умуминсоний ва миллий қадриятлар руҳида тарбиялашўқитувчилик бурчининг асосини ташкил этади.

Ўқитувчилик брчининг мазмуни таълим-тарбия жараёнининг моҳияти билан белгиланади. Бу жараёнда ўқувчилар инсоният асрлар давомида тўплаган билим, кўнишка ва малакаларни эгаллаб оладилар. Шунингдек, ўқитиши жараёнида муаллимнинг бажараётган ишига муносабати ҳам, унинг шахсий фазилатлари ва қўйиладиган ахлоқий талабалари акс этади. Ўқитувчилик касбини танлаган киши бу ахлоқий талаблар ва йўл-йўрикларни албатта, бажариши зарур.

Педагогик амалиётда муаллимлар ўз педагоглик бурчларини бажаришга ҳалол интилсалар ҳам иш шароитлари турлича бўлгани учун бир хил натижага эришавермайдилар. Бунинг оқибатида шахс билан жамият ўртасида маълум даражада қарама-каршиликлар вужудга келади. Бу келишмовчиликлар турлича бўлиши мумкин. Киши ўқитувчилик бурчини англаса ҳам бирор шахсий мулоҳазага кўра ўз бурчини бажаришни истамаслиги мумкин. Бундай ҳоллар камроқ учраса ҳам умумий ишга, ўқувчилар тарбиясига заرار етказади. Жамоатчилик таъсири ва маъмурий йўллар билан уни бартараф этиш лозим.

Баъзан муаллим бурчи нима эканлигини ва уни бажариш зарурлигини тушунади, лекин уни амалга оширишга – масалан, ҳар куни ўз билимини ошириш устида

ишлишга, бошланган ишини охиригача етказишга иродаси чидамайди ёки ўзини сафарбар этолмайди. Натижада жамиятнинг муаллимга қўйган ахлоқий талабига путур етади. Мактаб жамоаси бундай ҳолларда ўқитувчига нисбатан талабчанликни ошириши зарур.

Ўқитувчилик бурчи ақл билан ҳиссиятнинг бирлигидан иборат. Муаллим касбига нисбатан қўйиладиган талабларнинг моҳияти ва мазмунини билса, унинг шахс ва жамият учун муҳимлигини англаса, бу вазифаларни бажариш учун ўзида қобилият бирлигини сезса, педагог учун зарур фазилатларни тарбиялаш йўлларини белгилаб олса – шундагина унда профессионал бурч шакллана бошлайди. Шундагина муаллим белгиланган хатти-харакатларни ўз ихтиёри билан амалга ошира бошлайди, демак, унда бурч ҳисси шаклланган дейиш мумкин. Ўқитувчининг энг муҳим бурчларидан бири ўз билимларини мунтазам ошира боришидир.

## ЎҚИТУВЧИЛИК МАСЪУЛИЯТИ

Шахс ахлоқини тавсифлайдиган белгилардан бири масъулиятдир. Бошқа кишилар олдидағи ўз бурчини англаш ва уни киши ҳулқининг рағбатига айлантириш, одам ўз фаолиятини бошқаларга кўпроқ яхшилик қилишга онгли ва ихтиёрий равишда йўналтириши масъулият тушунчасининг мазмунини ташкил этади.

Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов Олий Мажлис кенгашларида сўзлаган нутқларида Ўзбекистон фуқароларида айикса, раҳбар ходимларда онглилик даражасини ошириш ва топширилган иш учун масъулият ҳиссини ўстириш муҳим эканлигини қайта-қайта таъкидламоқда. Мамлакатимизда демократияни янада ривожлантириш тўғрисида гапириб, демократия берадиган ҳуқуқлар мамлакатимиз ҳалқнинг манфаатларига хизмат қилиши зарур, деган эди. Бозор иқтисодиёти шароитида, ислоҳотларни амалга ошириш мураккаб кечаётган ҳозирги даврда демократия бу – берилган ҳуқуқлардангина иборат эмас, балки юксак фуқаролик масъулияти ҳамdir. Бу ҳуқуқлар канчалик кўп бўлса, фуқароларнинг жамият олдидағи масъулияти ҳам шунча юксак бўлади.

Ўқитувчининг масъулияти – масъулият тушунчасининг бутун мазмунини сақлаган ҳолда муаллимнинг фаолияти ва таълим-тарбия жараёнининг аниқ вазифаларини ҳам ўз ичига олади. Ўқитувчи зиммасига бола шахсини баркамол инсон сифатида тарбиялаш масъулиятли юкландади. Муаллим ўқувчиларга чукур назарий билимлар бериши, уни ҳаётга, меҳнатга тайёрлаши лозим. Шу билан бирга у боладаги мавжуд лаёқат ва қобилиятларни пайқаб, алоҳида ёндашиши, унда мавжуд бўлган ижобий ахлоқий фазилатларни авайлаб ўстириши лозим.

Муаллим синфда жамиятнинг, ҳалқнинг, давлатнинг вакили сифатида ўқитувчилар жамоаси билан ёлғиз ўзи иш олиб боради. Бундай шароитда ўқитувчининг масъулияти унинг ҳулқини тартибга солиб турадиган, бошқарадиган куч, ўқитувчиларга таъсир ўтказиш даражасининг асосий мезони ҳисобланади. Жамиятнинг келажаги, ота-онанинг умиди, нури-дийдаси – фарзанднинг тақдирни, келажаги унинг қўлига ишониб топширилган. Муаллим ўқувчиларнинг билимига баҳо қўяди, баҳо эса жамиятнинг, катталарнинг, ота-онанинг болага муносабатини белгиловчи мезон, омиллардан биридир.. Яхшилик, адолат, шаън, қадр-қиммат, инсонийлик кабиларнинг мавжудлигига болада ишончни вужудга келтириш ҳам ўқитувчининг масъулиятига боғлиқ. Шуниси ҳам борки, буни қўпинча назорат қилиб ҳам бўлмайди. Бу муаллимнинг виждонига ҳавола қилинади.

Ўқитувчилик қилаётган ёки муаллимлик касбини танлаган кишилар ўз зиммаларига қанчалик юксак шарафли масъулият олаётганликларини тасаввур этишлари лозим. Олий ёки ўрта маҳсус педагогика ўқув юртини битириб, муаллимлик фаолиятини бошлаган киши барча ўқувчиларга ўзини яқин тутиши, одоби, одиллиги

билин болаларга ижобий ахлоқий намуна кўрсатиши зарурлигини ёддан чиқармаслиги керак.

### **ЎҚИТУВЧИЛИК ШАЊНИ ВА ҚАДР - ҚИММАТИ**

Умуминсоний ва миллий ахлоқнинг муҳим фазиларларидан бири инсонлик шањни, қадр-қимматидир. Кишининг қадр-қиммати, аввало, умумий ишга қўшаётган ҳиссасининг салмоғи ва сифати билан белгиланади. Бозор иқтисодиётига асосланган жамиятда инсон ўз меҳнатининг салмоғи ва сифати билан, ақлий ва жисмоний меҳнатининг самараси билан, ишбилармонлиги билан қадрланади. Ҳалол меҳнат кишининг қадрини, иззат-хурматини оширади. Киши ўз меҳнатининг қадрига етиши, у бажараётган иш жамиятда аҳамиятли эканлигини тушуниши лозим. Кишининг умумий ишга қўшаётган ҳиссасининг салмоғи, у қайси вазифани бажараётганлигига эмас, балки, ўз ишини қанчалик яхши, сидқидилдан бажаришига боғлиқ. Инсоннинг қадр-қиммати унинг мансаби, касби-коридан кўра ҳам кўпроқ ўз касбини қандай бажаришига, унинг одоби ва хулқ - атворига боғлиқдир.

Бу фазилат ўқитувчи одобида муаллимнинг қадр - қиммати, шањни деб аталади. У, аввало ўқитувчидан ўз ишининг устаси, камтар бўлишни, шу билан бирга педагоглар ва ўқувчилар жамоасида ўзини тута билишини талаб этади. Синфга мактаб деректори, назоратчи ёки бошқа кишилар дарсни кузатишга, текширишга кирган пайтларида муаллим «фафлатда» қолмаслиги лозим. Бундай пайтларда ўқитувчи, аввало, ўз ўқувчилари олдида синовдан ўтади. Бунда ўқитувчи ҳовлиқиб, шошилиб қолса, жаҳли чиқса, ўз ҳулқини ўзгартиrsa, ўқувчилар олдида унинг бурди, қадри кетади. Аксинча, муаллим бундай ҳолларда ўзини мағрур тутса, дарсни одатдагидек ўтаверса, болаларнинг хурматини қозонади. Ўқувчилар бундай воқеаларни узоқ вақт эсдақолдирадилар, гаплашиб, ўртоқларига айтиб юрадилар. У катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлади.

Муаллим мактаб раҳбарлари, ҳамкаслари ва бошқалар билан муомала, муносабатда кибр-ҳавога берилмаса, манманлик қилмаса ёки ўринсиз итоатгўйлик, хокисорлик, лаганбардорлик қилмаса, унинг ўқувчилар олдида обрўси, қадр-қиммати ортади.

Ўқувчилар билан муомалада уларнинг инсоний қадр-қимматларини ҳурматлаш, талабчанликни инсонпарварлик билан узвий боғлай билиш, болаларнинг қобилияти ва кучига ишонч билан қараш, ўқувчиларга улар бажара оладиган ва аста – секин тобора мураккаблашиб борадиган вазифалар бериш катта тарбиявий аҳамиятга эга. Бу болани шахс сифатида ва ахлоқий жихатдан шакллантириб боради, ярамас хатти-ҳаракатлардан, ҳулқи бузуқлик йўлига кириб кетишдан асрайди, бола ўз кучига ишониб ҳаракат қиласидиган бўлади, ёмон қиликлардан ўзини тияди.

Кишининг шањни – юксак инсоний фазилат бўлиб, ўз-ўзига бўлган муносабати, унга атрофдаги кишилар ва жамиятнинг муносабатини ҳам билдиради. Кишининг шањни – шахснинг хизматларини жамият томонидан тан олинишидир. Шањн, кишининг шањни деганда одамнинг ёки у мансуб бўлган ижтимоий гурухнинг қадр-қимматини, яхши номи, обрўси, шухрати, донг чиқариши кабилар ҳам назарда тутилади (Оила шањни, олимлик шањни, ўқитувчилик шањни, раҳбарлик шањни каби). «Биз она Ўзбекистон истиқболини, унинг шону -шавкатини қандай ҳимоя этишни ота - боболаримиздан мерос қилиб олишимиз ва унинг ҳимоясига ҳамиша тайёр турмогимиз даркор» (И.А.Каримов «Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир». Олий мажлиснинг иккинчи сессиясида сўзлаган нутқи. «Ҳалқ сўзи», 1995, 6 май).

Шањн тушунчаси билан қадр - қиммат узвий боғлиқдир. қадр - қиммат киши теварак - атрофидаги одамларнинг хурматига сазовор бўлгани жамоатчилик томонидан тан олинишидир. Кишининг шањни ва қадр - қимматини оёқ ости қилиш мумкин эмас.

У бизнинг мамлакатимизда, давлатимизда қонун билан ҳам, жамоатчилик фикри билан ҳам ҳимояланади. Жамоанинг шаъни ва қадр-қиммати, касбнинг шаъни ва қадр - қиммати каби тушунчалар одамлар онгида мустаҳкам қарор топса, айrim кишиларнинг шаъни ва қадр - қиммати ҳам тан олинади.

Ўқитувчи одобида муаллимнинг шуҳратпастлиги ва манманлиги қораланади. Бунинг боиси шундаки, ўқитувчилик фаолияти аввало, умумхалқ баҳт саодати учун хизмат қилишга йўналтирилган. Ўқитувчилик шаънини жамоатчилик тан олган бўлиши керак, акс ҳолда унинг маъноси қолмайди. Муаллимнинг шаъни ва қадр - қиммати унинг хизматлари ва ахлоқий фазилатларини жамоатчилик томонидан тан олишини ҳамдир.

Педагоглик ишида бошқа касбларга нисбатан субъектив факtlар ҳар бир кишининг шаъни ва шахсий қадр-қимматини эътиборга олиш кўпроқ талаб этилади. Ўқитувчи, аввало, ўз қадр-қимматини ўзи сақлай билмоғи керак, педагоглар жамоасидаги урф-одатлар, анъаналар, ахлоқий муносабатлар ҳам ўқитувчилик шаъни ва қадр - қимматини асрашга қаратилмоғи лозим. Педагоглик шаъни ва қадр-қиммати нотўғри тушуниш таълим-тарбия ишида салбий оқибатларга олиб келиши мумкинлигини унутмаслик керак. Масалан, кўра – била туриб ўқувчининг баҳосини ошириб қўйиш, мактабга назоратчилар келганда ўқитувчиларнинг фаолияти активлашиб қолган ёки ҳисбот учун номигагина тарбиявий тадбирларнинг сонини кўпайтириш кабилар ўқувчилар тарбиясига салбий таъсир этади, бу болаларни қалбикичиликка ўргатади. Ўқувчилар олдида ўқитувчининг ва жамоанинг обрўсига таъсир этади. Ўқитувчининг педагоглар жамоаси шаънини ўкув юрти шаънини сақлаб қоламан деб шаън, қадр-қиммат тушунчаларини нотўғри англаб қилган хатти-харакатлари педагогик одоб нормаларининг бузилишига олиб келади ва ўқувчилар тарбиясига зарар етказади. Бундай ҳодисалар айrim ҳолларда учраб туради.

Ўқитувчи одобида шаън, қадр - қиммат тушунчаси ўқитувчининг педагоглар жамоасида эгаллаган хурматини билдиради, шу билан бирга ўқувчилар ва ота - оналар орасидаги хурматини ҳам ифодалайди. Муаллимнинг ўқувчи қадр-қимматини хурмат қилиши ўқувчилар орасида муаллимлик хурмати ва қадр - қимматини ошириш шартларидан биридир. Педагоглик бурчи хатти - харакатлари педагогик одоб нормаларининг муаллимдан ўқувчиларда шаън ва қадр - қиммат ҳиссини ўстириш талаб этади. Бу, ўз навбатида, болаларга бўлган хурматни уларга нисбатан ишонч ва талабчанлик билан боғлаб олиб боришни тақозо қиласди.

## ЎҚИТУВЧИЛИК ВИЖДОНИ

Виждон кишининг ўз хатти - харакати, қилмиши, юриш- туриши учун одамлар, жамоатчилик олдидағи масъулият туйғусидир. У диёнат, инсоф, ҳалоллик, софдиллик деган маъноларни ҳам билдиради. Абдулла Авлоний: «Виждон деб рухимизга, фикримизга таъсир қиладурган ҳиссиёт, яъни сезув – туймакдан иборат маънавий кувватни айтиладур» деб таъриф берган эди. (Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Тошкент, «Ўқитувчи», 1992, 27 бет). Унинг фикрича виждон кишининг феъл-атфори ва харакатларининг яхши ва ёмонлигини, фойдали ёки заرارлигини кўрсатади. Виждон инсон ақли ва фикрнинг ҳақиқий мезонидир. Унинг ёрдамида ҳам бир киши ўз камчиликларини ва бошқаларнинг феъл-атворини ўлчайди, баҳолайди. «Агар ишлаган иши шариат, ақл ҳикматга муофиқ бўлса, муҳаббат қилур, қобоҳат ва ёмон ишларни қиласа, нафрат қилур» (Ўша асар, 27 бет). Виждон яхши ҳулқларнинг манбай бўлгани учун ҳам виждонли кишилар ҳар бир ишни беғараз ва холис ният билан бажарадилар ва бундайлар бошқалар назарида мақбул ва суюкли кишилар ҳисобланади. Виждонизиз кишилар эса ўз қилган амаллари оқибатида ҳасрат ва надомат чекиб, виждон азобига

гирифдор бўладилар. Виждени саломат кишилар иймонли ва эътиқодли бўладилар. Шод ва хуррамлиқда умр кечирадилар.

Педагогик фаолиятда ўқитувчининг виждени таълим-тарбия жараёнида ахлоқий йўл – йўриқларини ва касбий бурчни қандай бажараётганини, назорат қилувчи маънавий кучдир. Ўқитувчи фаолиятида, ахлоқида, хулқида вижден ўз-ўзини назорат килиш воситасидир. Ўқитувчилик бошқа касблардан ўзининг шу жихати билан кескин ажралиб туради. Ўқитувчилик виждени муаллимнинг ўз билими, тажрибаси ва қобилиятини тўла ишга солиб, бошқаларни ўқитиш, тарбиялаш билан маърифатли қилишга даъват этади. Вижденли ўқитувчи таълим-тарбия ишларини юксак даражада амалга ошириш учун қўлидан келган барча ишларни қиласди.

Агар кишида ўқитувчилик қилишга қобилият, педагогик фаолиятга қизиқиши, истеъдод бўлмаса, жамият талаб қиласиган даражада болаларни ўқита олмаса, агар у кун ўтказиш учунгина муаллимлик қилаётган бўлса, бу - ўқитувчилик вижденининг йўқлигини кўрсатади. Вижденли ўқитувчи кечиримли бўлади. Агар у таълим бераётган болаларнинг билими паст, хулқида қусур, камчилик учраётган бўлса, бундан ўқитувчи вижденан қийналади. Ўқитувчининг вижденини фақат унинг ўзигина назорат қилиши мумкин. Муаллим назоратчилар иштирок этаётганда ўқувчилар билан олдиндан тайёрлаб, машқ қилиб қўйган дарсни қайта ўтиши, кузатувчилар буни сезмаслиги ёки аниқлай олмаслиги, фарқламаслиги ҳам мумкин.

Ўқитувчилик виждени муаллимни болалар билан муомала – муносабатда оқилона таваккал қилишга ундейди, педагогликка тўғри келмайдиган хатти - харакатларидан тияди, бола ўқишини бўшаштириб юборса, ёки ҳулқида бирор салбий ўзгариш рўй берса, беором қилиб қўяди; зарур бўлиб қолса, уй – рўзгор ишларини ҳам йиғиштириб қўйиб, дарсдан ташқари вактларда ҳам мактабга бориб синфдан ташқари ишлар билан шуғулланишга даъват этади. Педагоглик виждени ўқитувчининг сезгирилиги, хушёрлигини оширади. Педагог учун ўз хато, камчиликларини ақл кўзи билан ҳам, қалб кўзи билан ҳам сеза олиш хислати жуда муҳимdir.

Таълим – тарбия ишларининг самарадорлиги фақат ўқитувчининг ўзигагина эмас, балки ота-оналар, касбдошлари билан ҳамкорликка ҳам боғлиқдир. Ўқитувчилик виждени муаллимни ахлоқ қоидаларига ўзи амал қилиш билан бирга бошқалардан ҳам ахлоқ нормаларини бажаришни талаб қилишга ундейди. Вижденли муаллим ўзи ёки касбдошлари хато қилиб қўйганидан хижолат тортади, номус қиласди. Ўқитувчи одобида бу туйғу айниқса, кўзга яқол ташланади. Ҳақиқий педагог касбдоши ёки ўқувчиси содир этган қўполлиқдан ҳам афсусланади, хижолат чекади.

Ўқитувчилик виждени ахлоқий маданиятлиликнинг ифодасидир. У фаол таъсир ўтказиш хусусиятига эга бўлиб, болаларда вижден, шаън, қадр – қиммат ҳақидаги тасаввурларни ҳосил қиласди. Шунинг учун ҳам ўқитувчининг виждени доимо пок бўлмоғи керак. Муаллим ҳамма вакт ўз-ўзини, ўз хатти-харакатларини ўқувчилар ва ота-оналар кўзи билан назорат қилиб бориши керак. Муаллим боланинг кўз олдида келажакнинг тимсоли сифатида намоён бўлмоғи лозим. Чунки бугун ундан сабоқ олаётган ўқувчилар ўн беш-йигирма йилдан сўнг жамият ҳаётида, ижтимоий меҳнатда фаол қатнашади. Муаллим бугун қандай яшаб, қандай ишлаб, ўқувчиларни қандай ўқитган бўлса, унинг тимсоли ўқувчилари учун уларнинг ҳаёт йўлини ёритувчи ахлоқий нур бўлиб хизмат қиласди. Муаллимнинг ўз вижденига хилоф қилган ҳар бир иши, нафақат бугун унинг атрофидаги кишилар учун, балки жамиятнинг келажаги учун ҳам заарлидир. Педагоглик виждени ўқитувчидан бугунни эмас, балки ўз ўқувчиларининг келажагини ҳам ўйлаб қадам босишни талаб этади.

## ТАЛАБЧАН ВА АДОЛАТЛИ БЎЛИШ

Ўқитувчининг профессионал ахлоқий фазилатларидан бири талабчан ва адолатли бўлишдир. Муаллимнинг талабчанлигига унинг бола шахсига чуқур ҳурмати, боланинг кучи, қобилияти ва имкониятларига бўлган ишонч ифодаланади. Бу ҳақиқий инсонпарварликнинг намоён бўлиши, яъни ривожланаётган бола шахси тўғрисида, жамият учун фойда келтира оладиган баркамол кишини тарбиялаш тўғрисидаги ғамхўрликдир. Ўқувчилар лоқайдликни ёқтиргмайдилар, аксинча яхши ният билан оқилона қилинган талабчанлик уларнинг муаллимга ҳурматини оширади.

Ўқитувчи аввало ўзига нисбатан талабчан бўлмоғи керак, шундагина унинг болага нисбатан кўяётган талаблари ўринли, самарали бўлади. Муаллимнинг талабчанлиги адолатлилик билан узвий боғлиқ бўлмоғи зарур. Куч адолат ва ҳақиқатдадир! Адолат тушунчасининг мазмунида ҳақиқат, поклик, тўғрилик, куч-кудрат мужассамдир. Адолатлилик умуминсоний ва миллий ахлоқимизнинг муҳим хислатларидан ҳисобланади. Ислом таълимотида адолат, адолатли бўлиш фазилати юксак қадрланади. Адолат кишилар ўртасидаги ўзаро муносабатларда одиллик билан иш тутишни тақазо қиласди. Адолатлилик кишида ақл, соғ мулоҳаза, олижаноблик ва мардлик мавжудлигини билдиради. Адолатли бўлиш, ўз сўзида туриш, қатъийлик демакдир. Адолатли киши соғдил, кўнгли хотиржам, хавф-хатар, кулфатдан узоқ бўлади, одамларнинг ишончини қозонади.

Адолатлилик инсонийликнинг асоси ҳисобланади. Одобли ва инсонпарвар бўлиш учун адолатли бўлиш зарур. Адолат бошқа кишиларга муомала-муносабатда намоён бўладиган фазилатдир. Адолатли киши яхши хулқни одам ҳисобланади. Бундай одам ўзига раво кўрмаган бирор ишни бошқага раво кўрмайди. Адолатлилик ва инсонийлик кишини ёмон ишлардан сақлаш билан бирга бошқаларни ҳам хатоликлардан асраш, яхши йўлга солиш учун зарурдир. Адолатли киши бошқа бировга ёки жониворларга озор бермайди, зулм қилмайди. Ақл идрок билан иш қиласди.

Ўқитувчи одобида ҳалоллик фазилати педагогик фаолиятнинг ўзига хос хусусиятлари билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Ўқитувчи одобида адолатлилик муаллимнинг объективлигига, ахлоқий тарбияланганлик даражаси (инсонийлиги, принципиаллиги, яхшилиги)да, ўқувчилар хулқини, жамоат ишларига муносабатини, билимини баҳолашда намоён бўлади. Демак, адолатлилик бир томондан ўқувчиларга ўтказилган тарбиявий таъсирни баҳолашнинг мезони ҳисобланади. Муаллимнинг ўқувчиларга ва педагогик жараён қатнашчиларига бўлган муносабати манманликдан, нохолислик, ўзбошимчаликдан холи бўлиши лозим. Шундагина у адолатли ҳисобланади. Муаллимлик ишини ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, у ҳар куни ўқувчилар билан учрашади, уларнинг билимини, хулқини баҳолайди. Яхши ишларини рағбатлантиради, ножӯя хатти-ҳаракатлари, шўхликлари учун танбеҳ беради. Албатта, муаллимнинг фикри, мулоҳазалари, баҳоларида нисбийлик, субъективлик белгилари мавжуд. У ҳамма болаларга айнан бирдек, жуда тўғри муносабатда бўла олмаслиги мумкин. Лекин ўқитувчи ҳаммага нисбатан холис ниятли, яхшилик қилишга интилевчи, болаларнинг келажиги, тақдири тўғрисида ғамхўрлик қилувчи, адолатли киши эканлигига барча ўқувчиларнинг ишончи комилбўлмоғи даркор. Ўқувчиларда муаллим «ёқтирадиган», «ёқтиргмайдиган» болалар бор деган фикр туғилмаслиги керак.

Ўқувчининг саволларини, жавобини, баъзан жуда ғалати бўлиб туюладиган мулоҳазаларини диққат билан тинглаш, унга тўғри йўл кўрсатиш, маслаҳатлар бериш, жавобини одилона баҳолаш муҳим тарбиявий аҳамиятга эга. Ўқитувчи боланинг мустақил ижодий фикрларини, тўғри жавобларини маъқуллаши, қўллаб-куватлаши, рағбатлантириб бориши лозим. Боланинг жавоби нотўғри, фикрлари чалкаш, хато бўлса, муаллим буни ўқувчига етарли асослар билан исботлаб кўрсатиши керак. У ўз обрўсини пеш қилиб, «мен шундай дедимми, демак шундай» деб туриб олмаслиги, балки ўз фикрини фактлар, илмий далиллар билан исботлаши талаб этилади.

Үқитувчининг таълим-тарбия соҳасидаги ижтимоий қимматли хатти-харакатлари адолат мезони билан баҳоланади. Адолатли муаллим, одил устоз деган номга сазовор бўлиш ҳар бир ўқитувчининг шарафли бурчидир. бунда муаллимнинг ишchanлик ва ахлоқий фазилатлари ўз ифодасини топади. Адолатлилик бошқаларга яхшилик қилиш фазилати билан чамбарчас боғлиқ. Адолат бўлмаса, яхшилик бўлмайди. Шунингдек яхшиликсиз адолат ҳам бўлмайди. Педагогик одоб нуқтаи назаридан адолатлилик, бу, таълим-тарбия жараёнини нормал амалга оширишнинг шарти ҳамдир. Педагогик ишида адолатли бўлиш бу ўқувчининг ишончини қозонишдир. Бунинг учун эса боланинг қалбидагина, дилидагина билмоқ, тушунмоқ керак.

Ўқитувчининг адолатлилиги боланинг билимини баҳолашда кўпроқ намоён бўлади. Маълумки, умумтаълим мактабларида ўқувчининг билими беш баллик тизим асосида баҳоланади. Даструр материалини тўлиқ ўзлаштирган ўқувчига «беш» баҳо кўйилади, мутлақо билмаган болага «икки» баҳо кўйилади. Маълумки, болаларнинг билимни ўзлаштиришга бўлган қобилияти, қизиқишилари бир хил эмас. Масалан, зеҳни ўткир ўқувчи дарс материалини ҳеч қийналмай, бир паста ўзлаштириб олиши мумкин. Иккинчи бола эса бунинг учун кўп муҳнат қилиши, интилиши керак бўлади. Муаллим ана шу ҳолатни эътиборга олмай иш тутса, ўқувчига нисбатан адолатсизликка йўл кўйган бўлади, унинг қўйган баҳоси айрим болаларни олға интилишга даъват этмаслиги мумкин. Зеҳни ўткир бўлгани учун меҳнат қилмай, куч сарфламай юқори баҳо олиш боланинг ахлоқига салбий таъсир этиб, ақлий ривожланишига тўскинлик қиласди. Айрим зеҳни ўткир болалар дарс жараённада ўқитувчининг фикрларини тўлиқ ўзлаштириб олади ва шу билан чекланади. Уйда дарс тайёрламайди. Натижада унинг ақлий ривожланиши секинлашади. Ва аксинча, интилувчи, ҳаракат қилувчи болага баҳони паст қўйиш ҳам унда ўз қобилияти ва кучларига, яхши ўқий олишига ишонмаслик туйғусини вужудга келтиради.

Боланинг билимини баҳолашда муаллимнинг адолатлиигини ўқувчилар ҳам ўзларича муҳокама қилиб, баҳолаб борадилар. Муаллим ўз фанидан бирор болага хадеб «икки» ёки «уч» баҳо қўяверса, бу билан ўқувчини қобилиятсизга чиқариб қўйган бўлади, болада ўзининг инсоний кадр-қимматига ишончни, билим эгаллашда учрайдиган қийинчиликларни енгишга интилиш туйғусини барбод қилган бўлади. Муаллим ўқитиши жараённада боладаги ўзгаришларни, ютуқларни пайқаб, рағбатлантириб, уни руҳлантириб бориши керак. Айрим муаллимлар илғор ўқувчининг билим ўзлаштириш даражасига қараб бошқа ўқувчига ҳам баҳо қўяди. Бир мактабда аълочи бўлиб ўқиган бола бошқа мактабга ўтганда «уч» олувчилар сафига тушиб колиши ҳам мумкин. Муаллим ўқувчилар билимини баҳолашда адолатли бўлиш учун ҳар бир боланинг билим ўзлаштиришга сарфланган куч - ғайрати, интилишларини ҳисобга олиши керак.

Ўқувчининг ҳулқини баҳолашда ҳам муаллимдан адолатли бўлиш талаб этилади. Агар муаллим боланинг ҳулқини, хатти-харакатларини баҳолашда шу хатти - ҳаракатларга сабаб бўлган мотивларни эътиборга олмаса адолатсизликка йўл қўяди. Муаллим ёки ота-онанинг болага нисбатан адолатсиз хатти-харакати, муносабати боланинг руҳиятига салбий таъсир этиб, неврозга сабаб бўлиши ҳам мумкин. (Невроз – марказий асаб системасининг бузилиши натижасида юзга келадиган ички органлар фаолиятини сусайтирадиган касаллик). Бола билан бўлган муомала – муносабатларда унинг тақдирига нисбатан лоқайдлик, унга ўринсиз бақириш, ҳулқ, жаҳил қилиш кабилар шунга олиб келади.

Агар ўқитувчи қўйган баҳони бола адолатсизлик деб қабул қиласа ва муаллим боланинг кундалик дафтарига шу баҳони қуйиб, ота-онасига: «Тегишли чора кўришни» сўраб ёзиб юборса, бундай пайтларда ўқитувчи муаллимдан нафратланиши ўқишдан кўнгли совиб, мактабни ташлаб кетиш ҳам мумкин. Адолатсизлик қилиш бошқа

соҳаларга нисбатан таълим-тарбия ишига катта маънавий-ахлоқий зарар етказади. Муаллимнингadolatsизлиги болани қалбини жараҳатлайди, мактабнинг шаънига путур етказади, катталарга бўлган ишончини йўқка чиқаради. Шунинг учун ҳам муаллимнинг ҳар бир хатти-ҳаракати, амалий ишлариadolatлилик намунаси бўлмоғи керак.

### **БИЛИМДОНЛИК, ҲАЛОЛЛИК, РОСТГЎЙЛИК**

Билимдонлик, ҳалоллик, ростгўйлик - ўқитувчининг муҳим ахлоқий фазилати, маънавий бойлиги ҳисобланади. Бу фазилатлар инсоний муносабатларни гўззаллаштиради. Инсоннинг моддий эҳтиёжлари чекланган бўлади ва тўла қондирилиши мумкин. Лекин маънавий эҳтиёжлар маънавий бойликлар сингари чексиздир. Киши яратган маънавий бойликларни қанчалик кўп ўзлаштиrsa, унинг шахси шунчалик баркамол бўлади.

Ўқитувчининг бойлиги, билимдонлиги халқ манфаатига, ёшларнинг баҳти, истиқболи, келажагига қаратилиши, хизмат қилиши зарур. Машхур мутафаккир айтганидек, агар киши фақат ўзи учунгина ишласа, у машхур олим, улуғ донишманд, ажойиб шоир бўлиши мумкин, лекин у ҳеч қачон ҳақиқий баркамол инсон бўла олмайди. Буюк киши бўлиши учун аввало жамият тараққиёти йўлида, инсониятнинг буюк орзу – истакларини рўёбга чиқариш йўлида хизмат қилмоқ ва бунинг учун зарур бўлса, ўз ҳаётини ҳам қурбон қилишга тайёр турмоқ керак.

Муаллимнинг билимдон бўлиши, инсоният яратган маънавий бойликларни кўпайтириши ва уни ёшларга астойдил ўргатиши, ўз ишидан қаноат ҳосил қилиши, ўз касбини, болаларни дилдан севиб, берилиб ишлаши – буларнинг барчаси ўқувчи шахсининг шаклланишига таъсир этади.

Ҳар томонлама билим ва юксак маданиятга эга бўлиш ўқитувчи одобининг талабларидан биридир. Бозор иқтисодиётига асосланган жамият кишисининг идеали инсоннинг ақлий баркамол, маънавий бой, ишбилармон, ахлоқ-одбли, ҳалол, ростгўй, ўзини тута оладиган бўлишини тақазо қиласи. Мактаб ўқувчилари бу идеалга интиладилар. Ўқувчига ахлоқий таъсир ўтказишининг самараси ўқитувчининг чуқур билимли, юксак маъданиятли, баркамол инсон бўлишига боғлиқ. Муаллим-ўзи ўқитадиган фанини яхши билишива ундан тузуккина дарс бериши билангина бунга эриша олмайди. Ҳақиқий устоз ўз предметини билиш билангина чекланиб қола олмайди. У жуда кўп нарсаларни билишга, тушунишга, ҳис этишга интилиши лозим. Мафкуравий ҳаёт, бадиий адабиёт, тасвирий санъат, театр, кино, телевидения, мусиқа, архитектура, спорт – муаллим буларнинг барчасидан хабардор, уларни тушунадиган, қадрлайдиган бўлиши талаб этилади. Ўқутувчи ҳамма нарсаникўра оладиган бўлиши зарур, лекин ҳар жойдан бир шингил эмас, балки, аввало, ўз ишини, ўзи ўқитадиган фанни пухта билиши, шу билан бирга билимларнинг бошқа соҳаларига ҳам қизиқиши, улардан хабардор бўлиши керак.

Ўқитувчилик фаолияти учун бу сифатлар зарурий ҳисобланади. Илм – фан ривожланиб, янги технологиялар жорий этилаётган ҳозирги даврда болалар билим оладиган манбалар йил сайин кўпайиб бормоқда. Бадиий ва илмий-оммабоп китоблар, газета, журнал, радио ва телевизион эшиттиришлар, музей ва кўргазмаларга болалар жуда қизиқадилар, шунинг учун ҳам муаллим жуда кўп нарсани билиши, ҳамма нарсадан хабардор бўлиши керак. Ўқитувчи маданиятнинг бирор соҳасидан ҳам хабарсиз қолиши мумкин эмас. У болани қизиқтирадиган барча саволларга тўғри, ўринли жавоб қайтариши лозим. Ўз фанидан бошқа ҳеч нарсага қизиқмайдиган муаллим ўқитувчилар учун идеал бўла олмайди. Жамият ҳамма вақт ўқитувчининг умумий маданиятига жуда катта талабалар кўяди.

Ўқитувчининг маънавий қиёфасида ҳалоллик, ростгўйлик, ахлоқий поклик, оддийлик ва камтарлик муҳим фазилатлардан ҳисобланади. Бу фазилатлар кишига ички гўзалик, маънавий поклик бағишлади, кишининг қадр - кимматини оширади. Ҳалоллик муаллимнинг ички ва ташқи дунёсининг бирлигини, сўзи билан хатти-харакати тўғри келишини, ўқувчиларга, ҳамкасларига, ота - оналарига очиқ кўнгил ва самимий муносабатини ифодаловчи ахлоқий фазилатdir. У инсон характерининг моҳиятидан келиб чиқади. Ўқитувчининг ҳалоллиги ўз вазифсини вижданан ва онгли равишда бажаришида намоён бўлади.

Ўқитувчи ахлоқида ҳалоллик, тўғрилик, ростгўйлик,, мафкуравийлик, принципиаллик, ўзига, ўқувчиларга ва бошқаларга бўлган ишончни, самимиликни, сўз билан иш бирлигини, оддийлик ва камтарликни такозо қиласди. Ростгўйлик ўқитувчининг маънавий қиёфасини характерлайдиган ахлоқий фазилат бўлиб, кишининг сўзида, гапида ифодаланади. Ростгўйлик кишиларга доимо ҳақиқатни гапиришни, тўғри маълумот беришни, алдамасликни талаб қиласди. “қудратли инсонда доимо ростлик, заифликдан эрур ёлғону пастлик”, деган эди Абулқосим Фирдавсий, Марказий Осиё ҳалқларининг умуминсоний ва миллий қадриятларида ростгўйлик ва ширинсўзлик ўта қадрланади.

Ўқитувчининг ҳалоллиги, ростгўйлиги, поклиги Ватанга, ҳалқقا, ёшларга муносабатида намоён бўлади. Ҳалоллик ва ростгўйлик – камтарлик ва оддийликни такозо қиласди. Ҳалол ва ростгўй одам оддий ва камтар бўлади. Ўзига кўрсатилган иззат-хурматдан талтайиб, гердайиб манманликка берилиб кетмайди. Бу фазилатлар ўқитувчининг ахлоқи киши сифатида обрўсини оширади. Аксинча муаллимнинг иккиюзламачилиги, сохта, қалбаки хатти - харакатлари, принципизлиги бола тарбиясига салбий таъсир этиб баъзан жуда оғир оқибатларга олиб келади.

**Воқеий ҳикоя.** Мактабни бундан ўн йилча олдин битирган киши бундай ҳикоя қиласди: “Шу йил мактабга келган рус тили ўқитувчимиз Д. дарсни яхши ўтарди, бизга ҳар куни насиҳат қиласди. Инсоннинг бурчи, ахлоқий поклик, юксак принциплар ҳақида кўп гапиради, кўтаринки рух, баландпарвоз сўзлар билан доим бирор тарихий фактни ёки машҳур кишиларни мисол келтириб гапиради. Очигини айтсан бизларга унинг бу гаплари жуда ёқарди. У насиҳат қилганда биз қандайдир бирор янгиликни билиб олардик. Лекин бир куни худди шундай насиҳатгўйликдан сўнг қарасак, муаллимимиз бизга қандай яшашни ўргатар экану, ўзи ичувчи экан. Кечкурунлари унинг уйида ичкиликбозлиқ, қимор ўйини ҳам бўлиб тураг экан. Синфдошларимиздан бири бир куни қишлоқдаги катта тўйдан сўнг ўқитувчимиз маст бўлиб, уйгача етолмай йўлда йиқилиб қолганини кўриди. Шундан сўнг бу ўқитувчи биз учун энг обрўсиз киши бўлиб қолди. У ҳамон бизга насиҳат қилас, лекин унинг гапларига энди ҳеч ким қулоқ солмас ишонмасди. Эсимда, бир куни мактаб маъмурияти шу ўқитувчини мукофотлади. Мен билан партада бирга ўтирган бола ўйланиброк қолди ва “Балки, шундай яшаш керакдир?” деди. Бу жуда хавфли мулоҳаза эди.

Муаллимнинг ёмон ҳулки таъсирида бола ахлоқизлиқ йўлига кириб кетиши мумкин. Чунки бундай воқеалар боланинг қалбида чуқур из қолдиради. Айрим оилаларга соғдиллик, хушахлоқликдан кўра иккиюзламачилик устун келадиган баъзи ҳолатлар ҳам учраб туради. Бунинг устига яна муаллим мактабда бир хил гапириб, турмушда, уйида бошқача ҳаёт кечирганини, боз устига бундай муаллимни мактаб директори мукофотлаганини ўқувчи кўриб турса, бунинг оқибатини бир тасаввур қилинг. Бу ахлоқий тарбия нуқтаи назаридан жуда хавфли. Бунинг натижасида бола муаллимга ҳам, бошқаларга ҳам ишонмайдиган, катталарни ҳурмат қилмайдиган, тартиббузар бўлиб кетиши мумкин.

Педагогик жараёнда муаллимнинг ҳалоллиги, ростгўйлиги, ўзини тута билиш, ширинсўзлик каби ахлоқий сифатлари унинг шахсий иши эмас, балки ижтимоий

қиймат ва аҳамият касб этади, профессионал зарурий фазилатларнинг таркибий қисми бўлиб қолади. Ижобий ахлоқий сифатлар бўлмаса ўқитувчининг билими, маҳорати ва бошқа хислатлари ўз қийматини йўқотади. Чуқур билим, педагогик маҳорат ва руҳий-маънавий хислатлар билан бир қаторда масъулият, қадр-қиммат, адолат, яхшилик исташ, ҳалоллик, ростгўйлик, камтарлик, вижданлилик каби ахлоқий фазилатлар муаллимнинг обрўсини оширади.

Хуллас, агар муаллим ўқувчилар унга хушахлоқ, энг баркамол инсон деб қараётганликларини қанчалик ёдда тутса, болаларга унинг таъсири шунчалик кучлироқ бўлади, унинг ҳар бир мактагани болага завқ бағишлайди, унинг ҳар бир танбехи бола қалбида шунчалик чуқур из қолдиради, барча тарбиявий ишлар таъсирли ва самарали бўлади. Ўзининг бирор ноўрин ҳулқи билан болаларга ёқмай қолган муаллимнинг аҳволи вой бўлади. Муаллим ахлоқининг поклигига ишонч йўқолса, ёки унга путур етса, ўша заҳотиёқ ўқитувчи нутқининг бурди кетади – унинг макташи ҳам, танбехи ҳам ўз аҳамиятини йўқотади, авваллари болаларнинг унга ҳурмати ва муҳаббати туфайли кўнгилхушлик билан осонгина битадиган ишлар энди болаларни қийнаш, мажбур этиш ва жазо бериш билангина бажарилиши мумкин.

Ўқитувчининг ахлоқий фазилатларидан яна бири - ўз кучига ишонч, лекин манманлик, мақтанчоқлик қилмаслиkdir. Муаллим ҳар доим олдинга қараб интилиши, ўз ишига, ўз-ўзига нисбатан талабчан бўлиб, ўз дарсларига танқидий қарай олиши лозим. Ўқувчилар, ҳамкаслари, назоратчилари унинг дарсларини юқори баҳоласалар ҳам муаллим бундан мағуррланиб кетмаслиги керак. У яхши ўтган дарсидан қаноат ҳосил қилган пайтларида бундан кўра ҳам тузукроқ ишлашга интилса, бу – ижодий камолот сари боришининг тўғри йўлиdir.

Кўрқоқлик, ўз кучига ишонмаслик, бировнинг кўмагига муҳтоҷлик, ўқитувчи ахлоқига, муаллимлик касбига мутлақо тўғри келмайди. Шунингдек, ўзига бино кўйган, мақтанчок, олифта муаллимни ҳам болалар хуш кўрмайдилар. Ўқитувчи ўз кучига ишониб, ўз фанини, болаларни, педагогик ишини севган, ўзининг бутун кучини, қалб кўрини унга сарфлаган тақдирдагина ўқувчиларнинг ҳурматига сазовор бўла олади.

Маълумки, ўқитувчининг фаолиятида айrim жузъий хатолар, истиснолар, баъзан бирор ноўрин хатти-ҳаракат учраб қолиши ҳам мумкин. Муаллим бундай пайтларда ўз хатосини тушуниб, уни тан олиши, кечирим сўраши лозим. Бу яхши муаллимнинг қадр-қимматини тушириб юбормайди, балки аксинча, ўқувчилар муаллимнинг журъатига, унинг юксак ахлоқий фазилатларига ишонч билан қарайдиган бўладилар.

Ўқитувчи ўзи иккиланадиган айrim масалаларни, ҳатто ўқувчилар бу ҳақда сўраб қолсалар ҳам, болаларга иложи борича, айтиб қўймаслиги мақсадга мувофиқ. Чунки, мужмал, хато жавоб бергандан кўра, бу масалани ҳозирча четлаброк ўтиш маъқул. Навбатдаги дарсгача уни аниқлаб, билиб олиши ва сўнgra асосли жавоб қайтариши мумкин.

Бошқа касбларга қараганда педагогик фаолият одобли бўлишни тақозо қиласди. Одатда, инсон ахлоқи унинг одобида ифодаланади. Ўқитувчининг ҳар бир сўзи, ҳар бир босган қадами ибрат, тарбия, ўрнақдир. Унинг катта-кичиклар, ўқувчилар билан қандай саломлашиши, катталарга, кичикларга, хотин-қизларга муносабати, муомаласи, мактаб ошхонасида овқатланишидан тортиб, кўчада юришигача тарбия омили ҳисобланади. Ҳар бир ишни ўз пайтида, аниқ бажариши, берган ваъдасининг устидан чиқиши, ўзини тута билиши, иродаси – буларнинг барчаси ўқувчилар хулқига таъсир этибгина қолмай, болаларда ахлоқий фазилатларнинг шаклланишига ҳам ёрдам беради.

Профессионал педагогик ахлоқ, шахснинг ахлоқий онги сингари, ахлоқий билимларни эгаллаш асосида ҳосил бўлади. Ўқитувчининг касб ахлоқи унинг ҳиссий кечинмалари, ахлоқий идеаллар ва эътиқод билан узвий бирликда яхлит ҳолда

шаклланади. Педагогик фаолияти ва педагогик онг билан чамбарчас боғлиқ бўлган ахлоқий билимлар, ахлоқий ҳис-туйғулар, ахлоқий эътиқод ўқитувчи одобининг таркабий қисмларини ташкил этади.

## **ПЕДАГОГИК ТЕХНИКА ҲАҚИДА ТУШУНЧА. ПЕДАГОГИК ТЕХНИКАНИ ШАКЛЛАНТИРИШ УСЛУБЛАРИ.**

### **ПЕДАГОГИК ТЕХНИКАНИНГ АСОСИЙ ТАРКИБИЙ ҚИСМЛАРИ**

Педагогик техника ўқитувчига ўқув фаолиятида ҳам, ўқишдан ташқари фаолиятда ҳам зарур бўлган умумий педагогик малакалар мажмуидан ташкил топади. Хўш, ўқитувчининг педагогик техникаси қандай малакаларни ўз ичига олади? Уларнинг педагогик таъсир кўрсатишдаги роли қандай?

Аввало педагогик техниканинг таркибий қисми сифатида ўқитувчининг нутқ малакаларини, яъни саводли гапириш, ўз нутқини чиройли ва тушунарли таъсирчан қилиб баён этиш, ўз фикр ва ҳис-туйғуларини сўзда аниқ ифодалаш малакаларини айтиб ўтиш мумкин.

Педагогик техниканинг бошқа таркибий қисми педагогнинг мимик ва пантамимик ифодалигидир. Аниқ имо, ишора, маъноли қараш, рағбатлантирувчи ёки истехзоли табассум педагогик таъсир кўрсатишда кўп сўзли тушунтириш ёки эътиroz билдиришга қараганда анча самарали муомала воситалари бўлади.

Педагогик ўзаро таъсир кўрсатишда ўқитувчининг ўз хиссий (психик) ҳолатини бошқариш, ўзида энг қулай хиссий (ижодий) жиддийлик даражасини ва умидбахшилик, хайрихохлиқ кайфиятини сақлаш, ўзининг хиссий дам олишини ташкил қилиш маҳорати муҳим роль ўйнайди.

Бу маҳорат педагогнинг касбий жиҳатдан ўз-ўзини назорат қилишини таъминлайди, кўп йиллар давомида соғлом асаб системасини сақлаб қолиш, асабий бузилишлардан, хиссий ва ақлий зўриқишдан ўзини тийишга ёрдам беради.

Самарали педагогик ўзаро таъсир кўрсатишни ташкил этиш учун ўқитувчи актёр ва режиссёрик маҳорати таркибий қисмларини эгаллаш зарур, улар ўқитувчига болалар билан муомила қилишда тарбияланувчиларнинг ақл-идрокигагина эмас, балки уларнинг хис-туйғуларига ҳам таъсир кўрсатиш, уларга оламга бўлган хиссий-қадриятли муносабатда бўлиш тажрибасини анча тўлиқ бера билишга ёрдамлашади.

Шундай қилиб ўқитувчининг педагогик техникаси-бу шундай бир малакалар йиғиндисидирки, у педагогга тарбияланувчилар кўриб ва эшитиб турган нарсалар орқали уларга ўз фикрлари ва қалбини етказиши имконини беради. Болалар билан бевосита муомила қилишда педагогнинг худди ана шу малакалари (ёки уларнинг йўклиги) унинг хулқ-атворида намоён бўлади.

Педагогик техника ўқитувчи малакаларининг худди шундай йиғиндисидирки, у ўқитувчининг энг яхши ижодий хулқ-атворига, бошқача қилиб айтганда, ҳар қандай педагогик вазиятда тарбияланувчиларга самарали таъсир кўрсатишга ёрдам беради.

### **ПЕДАГОГИК ТЕХНИКАНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ**

Педагогик техниканинг ҳамма учун умумий бўлган малакаларини тадбиқ этиш соҳасини педагогнинг болалар билан бевосита муомаласини қайд қилиб ўтамиш. Худди ана шу нарса педагогик техника малакаларининг намоён бўлишини маълум даражада вазият тақозоси билан, ички сабаб натижасида вужудга келадиган-айтиш мумкини, тўсатдан бўлган нарсага айлантиради.

Ривожланган педагогик техника ўқитувчига ўқувчилар билан муомила қилганды зарур сўз, гап оҳанги қараш, имо-ишорани тез ва аниқ топиш, энг ўткир ва кутилмаган педагогик вазиятларда осойишталикни ва аниқ фикр юритиш, тахлил қилиш қобилияти сақлаб қолиш имконини беради. Бундан ташқари, ҳақиқий педагог таъсир кўрсатишида ўқитувчининг педагогик техника соҳасидаги барча малакалари бир вақтда намоён бўлади.

Нутқ узлуксиз ўзини тута билаш таъсирчан воситаларни танлашга, муваффақиятли равишда тузатиш, кириб бориш, имконини беради ва ҳоказо.

Педагогик техника малакаларининг бошқа муҳим хусусияти шундан иборатки, уларнинг ҳаммаси аниқ ифодаланган индивидуал - шахсий тусда бўлади, яъни педагогнинг индивидуал психик-физиологик хусусиятлари асосида таркиб топади. Индивидуал педагогик техника педагогнинг ёши, жинси, мижози, феъл-автори, сиҳат - саломатлиги, анатомик – физиологик хусусиятларига анча боғлиқ бўлади.

Педагогик техника малакалари ўқитувчининг индивидуал-шахсий хусусиятлари билан чамбарчас боғлиқлиги фақат шу малакаларнинг индивидуал тусда бўлиши эмас, балки уларнинг шаклланиши ва ривожланиши педагогик шахсига таъсир кўрсатишида ҳам намоён бўлади. Юқорида айтиб ўтилганидек, педагогик техника малакалари вазиятга боғлиқ равишда, педагогнинг хулқ-авторида айни бир дақиқада намоён бўлади. Шу маънода гапирганда, бу малакаларни эгаллаш ўқитувчининг педагогик жиҳатдан мақсадга мувофиқ-авторини ташкил этиш воситаларидан бири сифатида қаралиши мумкин. Педагогик техниканинг шаклланиши шахснинг унчалик пайқаб бўлмас сифатларига ҳам ривожлантирувчи таъсир кўрсатади.

Педагогик техника тўғрисида айтилганларнинг ҳаммаси ҳар бир педагог учун бу техникани ташкил этувчи малакаларни эгаллаш ниҳоятда зарурлигини очик-ойдин кўрсатиб турибди.

## **ПЕДАГОГИК ТЕХНИКА ВОСИТАЛАРИ ҲАҚИДА ТУШУНЧА**

Восита мақсад билан натижа ўртасидаги ўрта бўғин ҳисобланади. Айрим педагогик восита шарт - шароитга караб фойдали ёки зарарли, заиф ёки таъсирчан бўлиши мумкин.

Тарбиянинг мақсадлари, воситалари ва тарбиячи ўртасида, шунингдек, тарбияланувчи ва тарбиячи тафаккури, мотивлар ўртасида ғоят мураккаб боғлиқлик бор. Катталарнинг мақсади, одатда, болаларнинг мақсадлари билан тўқнаш келиб қолади. Ахир боланинг ҳам ўз мақсадлари (ҳатто, стратегик мақсадлари) бор. Ўқувчининг ривожланиш мантиқи, унинг тафаккури, ҳаракатлари битта нуқтаи назарда, тарбиячининг мантиқи бошқа нуқтаи назарда туриши мумкин. Бундай вариантда ҳеч қандай тарбиявий таъсир кўрсатиш бўлмайди. Ўқитувчи билан ўқувчининг мақсадлари бир-бирига мос келса, навбатдаги «тўсиқлар»ни енгиш учун биргаликда воситалар изланса, чинаккам тарбиявий жараён содир бўлади. Чинаккам маҳорат турли-туман воситалардан фойдалана билишдан ифодаланади. Агар бундай маҳорат йўқ бўлса, ўқитувчи бир воситанинг бошқаларидан устун бўлишига малҳам бериши жуда қийин бўлади.

Педагогик фаолиятда воситалар, мақсадлар ва натижаларнинг нисбатани доимо таҳлил қилиб бориш зарур. Ҳар қандай педагогик восита ҳамиша бир қатор бошқа воситалар, усувлар, шартлар билан боғлиқ бўлади, улар педагогик жараённинг муайян босқичида таъсир кўрсатиши натижасини белгилаб беради.

Педагогикада универсал воситалар йўқ, лекин ҳар бир педагогик восита ўзининг қарама-қарши томонига айланиши мумкин.

## **ПЕДАГОГИК ТЕХНИКА ВА МАХОРАТ**

Педагогик санъат вазият билан боғлиқ. Бу ерда ҳар гал ҳамма нарса гүё янгидан содир бўлгандай туюлади. Бинобарин, киши ўзининг ҳар бир қадамини олдиндан кўриши, режалаштириши амалда мумкин бўлмайди. Педагогнинг меҳнати – бу бехад изланиш ва азоб-уқубатли кечинмалар, илҳом ва бетакрор нурланиш они, кўпдан-кўп кундалик ишлар, хафсаласи пир бўлиш ва болалар билан биргаликда бошдан кечирилган қувончдан қаноат ҳосил қилишдир. Педагогик санъат-бу қандайdir қўл билан тутиб бўлмайдиган, фахм-фаросат билан амалга ошириладиган нарсадир, деган таассурот туғилади.

Ҳар қандай ижодкорлик, бунинг устига педагогик ижодкорлик қуруқ жойда, фақат ҳиссий реакциялар асосида бошланиши мумкин эмас. Педагогик кадрларни тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишнинг бутун системаси ана шу билиб олишга қаратилиши керак. Бироқ ҳали ҳеч ким олий ўкув юртида ўқиб, ёки ўқитувчилар малакасини ошириш курсини тамомлагандан кейин уста педагог бўлиб қолмаган. Педагогик меҳнат усталари мактабда вужудга келади, болалар билан муомалада тарбияланади.

Хўш, педагогик маҳорат нима ва нималардан ташкил топади? Бу фахм-фаросат ва билимларнинг, чинаккам илмий, тарбиявий қийинчиликларни енгишга қодир бўлган нуфузли раҳбарликнинг, болалар қалбининг қандайлигини ҳис қилиш маҳорати, ички дунёси нозик ва заиф бўлган бола шахсига моҳирлик билан авайлаб ёндашиш, донолик ва ижодий далиллик, илмий таҳлил, ҳаёл ва фантазияга бўлган қобилият мужассамидир.

Педагогик маҳорат педагогик билимлар, фахм-фаросат билан бир қаторда педагогик техника соҳасидаги малакалар ҳам кирадики, улар тарбияга озроқ куч сарфлаб, кўпроқ натижаларга эришиш имконини беради. Албатта, педагогнинг маҳорати эришилган нарсалар чегарасидан ташқарига чиқишига доимо интилишни ҳам назарда тутади.

Биз педагогик ҳодисанинг энг умумий, энг муҳим, яъни доимо такрорланиб турадиган томонлари билан иш кўрган жойимизда аниқ тавсия бўлиши мумкин.

Мақсад ўзига хос ички йўл кўрсаткич ҳисобланади, у бутун педагогик жамоанинг, ҳар бир айрим педагогнинг фаолиятини йўналтириб туради.

Хозирги замон фан ва техника тараққиёти ўқитувчини ижодкор бўлишини, фаннинг муҳим муаммолари юзасидан эркин фикр юрита олиш, фан ютуқларини ўқувчиларга етказа олиш ва ниҳоят ўқувчилари ҳам эркин фикрлашга, тадқиқот ишларига ўргата олишни талаб қиласди. Шунинг учун ўқитувчи аввало тадқиқодчилик малакаларини эгаллаши зарур.

Ўқитувчи илмий - тадқиқот ишлари олиб бориши давомида омилларни тўплайди, таҳлил қиласди, улар асосида хулосалар чиқаради.

Педагогик техниканинг вербал ва новербал воситаси ўқитувчининг коммуникатив қобилиятида намоён бўлади. Ўқитувчининг фаолиятида энг муҳим нарса бу унинг нутки ва ўқувчилар билан мулоқатидир. Нутқ бу оғзаки коммуникация, яъни тил ёрдамида муносабат қилиш жараёни демакдир. Ижтимоий тажрибада бирон - бир моҳиятни англатадиган сўзлар оғзаки коммуникация воситаси ҳисобланади. Сўзлар эшиттириб ёки овоз чиқармасдан айтилиши, ёзиб қўйилиши, кар-соков кишиларда бирон-бир моҳиятга эга бўлган имо-ишоралар билан алмаштирилиши мумкин. Одамлар ўртасидаги муносабатни телеграф орқали ахборот беришга ўхшатиш мумкин эмас.

Одамлар муносабатига алоқа боғловчиларнинг ҳис-ҳаяжони ҳам қонуний равишида жалб этилган бўлади.

У коммуникациянинг мазмунини ҳисобланганлигини нарсага ҳам муносабатга киришганларга нисбатан муайян тарзда тааллуқли бўлиб, нутқий фикр-мулоҳазалари

билин кўшилган бўлиб, юзага чиқадиган бу хис-хаяжонли муносабатлар ахборот айрибошлашнинг алоҳида, нутқсиз жиҳати, ўзгача нутқсиз коммуникация таркиб топади.

Нутқсиз коммуникация воситаларига новербал яъни кўл, бармоқ ва юз ҳаракатлари, имо-ишора, оҳанг, пауза, турқ-тароват, кулгу, кўз ёш қилиш ва шу кабилар киради.

Оғзаки нутқ коммуникацияси вербал бўлиб, унинг таъсирини кучайтиришда муносабатга кирувчиларнинг фазога жойлашуви муҳим аҳамиятга эгадир. Сира ўйланмасдан ташланган луқма коммуникаторнинг реципиентига муносабатни аниқ ифодалайди. Таълимнинг баъзи турларида ўқитувчи ўқувчиларни синфда қабул қилинганидек бир-бирининг орқасидан эмас, балки доира шаклида, бир-бирига юзмажуз ўтказилганини афзал кўради.

Нутқсиз коммуникацияда қўлланилаётган воситаларнинг ахборотни сўз билан етказиш мақсадларига ва мазмунига мувофиқлиги муносабат маданиятининг таркибий қисмларидан ҳисобланади. Бундай мувофиқлик ҳам оғзаки ҳам нутқсиз коммуникация воситалари касб фаолиятининг қуроли ҳисобланган педагог учун жуда муҳимдир.

Айни пайтда нутқсиз коммуникация имо-ишора, пантамитика нутқсиз оҳангдаги ранг-баранглик ҳам ривожланиб боради.

## ЎҚИТУВЧИ ПСИХОЛОГИЯСИ

Ўқитувчилик касби энг фахрли, энг аҳамиятли касблардан биридир. Давлат ва ҳалқ ўринбосарларимиз, келажагимиз бўлган болаларни ўқитувчига ишониб топширган. Ўқитувчи ишчи ва колхозчиларни, олимлар ва меҳнат қаҳрамонларини, космонавт учувчилар ва бошқа қўпгина касб эгалари бўлган (фуқароларни) тарбиялаб, давлатимиз учун фойдали кишилар қилиб этиштиради.

Мактабда таълим – тарбияни муваффақиятли олиб борилиши ўқитувчиларнинг дунёқарашига, шахсий фазилатига, болаларни севишига, педагогик маҳорати ва тайёрлигига боғлиқдир.

«Ҳар қандай мактабда ҳам энг муҳим нарса - маъruzalarning ғоявий - сиёсий йўлидир. Бу йўлни нима белгилайди? Бутунлай ва фақат лекторлар таркиби белгилайди...

Ҳар қандай «Раҳбарлик», ҳар қандай «Дастурлар», «Низомлар» ва ҳоказолар, буларнинг ҳаммаси нотиклар таркиби олдида қуруқ гапдир. Ҳар қандай назорат, ҳар қандай дастур ва ҳоказолар машғулотларнинг йўлини асло ўзgartира олмайди. Бу йўлни фақат нотиклар таркиби белгилайди».

Мактабда, дарсда ва дарсдан ташқари вақтларда ўқувчиларга ҳар томонлама ижобий таъсир этишда ўқитувчининг тарбиявий кучидан қудратлироқ куч йўқдир. Ўқитувчи мактабда ҳар доим ўқувчилар билан бирга бўлади. у болаларга ўзининг фикрлари, сўз ва иборалари, шахсий наъмунаси, кишиларга бўлган муносабати, ақл – идроки, ирдаси билан таъсир этади.

## ЎҚИТУВЧИННИНГ МАЪНАВИЙ – СИЁСИЙ ЭЪТИҚОДИ

Ўқитувчи шахсий хусусиятларининг муҳим томонини унинг маънавий – сиёсий эътиқоди, дунёқараши ташкил қиласи. Ўқитувчининг бутун иши, хатти – ҳаракати ана шу эътиқоди, ахлоқ принципи асосида содир бўлади. Ўқитувчининг дунёқараши унинг педагогика назарияси масалаларини ҳамда мактабнинг амалий ишларини ҳал қилиш учун мустаҳкам асосдир. Ўқитувчилар ёшларда Ватанга муҳаббат, меҳнатсеварлик. Инсонпарварлик, ҳалоллик ва ростгўйлик, ахлоқий поклик, камтарлик, камчиликларга нисбатан муросасизлик, дўстлик, ўртоқлик каби ахлоқий фазилатларни тарбиялайди. Бу ахлоқий фазилатларнинг ёшларнинг ички эҳтиёжи бўлиб қолиш учун

курашади. Ўқитувчи ўз ишида эришган мұваффақиятлари билан кифояланиб қолмайды, ўз малакасини ошириб боради, янгиликни ҳис қилиб, ҳар доим олға интилади. Ўқитувчиларнинг юқори ижтимоий онглигини уларни ўқувчилар орасыда обрўли қиласи. Бу обрў ўқувчиларнинг ўқиш фаолиятлари ва ўзлаштиришларининг яхшиланишини таъминлайдиган энг муҳим омиллардан биридир.

### **ЎҚИТУВЧИ ПСИХОЛОГИЯСИННИГ БАЪЗИ ХУСУСИЯТЛАРИ.**

Педагогик қобилиятлар ва қизиқишилар. Таълим – тарбия ишининг мұваффақияти кўп жиҳатдан ўқитувчининг педагогик қобилиятига ва қизиқишига боғлиқдир. Ф. Н. Гоноболиннинг таъкидлашича, ўқувчининг баъзи психик процесслари ва хусусиятлари унда ўқитувчи шахсига хос сифатларининг шудай комплексини ташкил қиласиди, буни педагогик қобилияти ва таша мумкин. Педагогик қобилият ўқитувчи шахсига хос бўлган бир қанча сифатларни – унинг ақл – заковати, иродаси, ҳиссиётлари, характерига хос ва бошқа хусусиятлардан таркиб топади. Бу хусусиятлар туфайли қобилиятли ўқитувчи мұваффақиятли ишлайди ва оз меҳнат сарфлаб, катта натижага эришади. Таълим – тарбия кишига бўлган қобилият туғма қобилият эмас, одам табиатдан шу қобилият куртакларини олади. қобилият шахсининг онгли фаолиятида ривожланади. Педагогик фаолиятини эндиғина бошлаган ёш ўқитувчи ҳам яхши натижаларга эриша олмаслиги мумкин. Бунинг сабаби унда педагогик қобилиятнинг йўқлиги эмас, балки педагогик кўникмаси ва малакасининг етарли бўлмаслигидир. Агар ўқитувчи ҳавас билан ақл юритиб астойдил ишласа, бундай кўникма ва малака албатта пайдо бўлади. Ўқитувчи ўқувчининг ички дунёсини тушиниши, яхши психолог бўлиши, ўқувчини қизиқтира олиши, ўқув материалларини тушунтира билиши, ўқувчини билимларини тўғри баҳолай олиши, болаларга ижобий - тарбиявий таъсир кўрсатиш, ўқувчилар жамоасининг меҳнатини ташкил этиб, уларга раҳбарлик қила билиши, педагогларга хос одобга эга бўлиши, ҳар бир ўқувчи билан алоҳида – алоҳида муомалада бўла олиши керак. Шундагина у қобилиятли ўқитувчи ҳисобланади.

Ўқитувчидан қобилиятлар билан бирга меҳнатсеварлик хусусияти ҳам бўлиши шарт. Ишчанлик яъни кўп ва самарали меҳнат қилиши, ҳар бир дарсга, ҳар бир сухбатга, синфдан ва мактабдан ташқари ўтказиладиган ҳар бир тадбирларга пухта тайёрланиши ўқитувчилик фаолиятининг мутлақо зарур шартидир. Ўқитувчи ўз меҳнатини ижодий меҳнаттага айлантирганда, педагогик ишининг амалий томонларини, назариясини астойдил ўрганиб малий томонларини, назариясини астойдил ўрганиб иш тутганида, бошқаларнинг тажрибасидан фойдаланиб, ўзи ҳам ижод қилиб, ташаббус кўрсатиб бирон бир иш килганида ўзининг чинаккам ишчанлик қобилиятини кўрсатган бўлади.

Педагогик қобилиятни ривожлантиришда ўқитувчилик касбига қизиқиши, ҳавас катта роль ўйнайди. Аслини олганда, одамдаги бу қимматли сифатлар бир-бираiga узвий боғлиқдир. қизиқиши билан бажариладиган фаолият, у қанчалик мураккаб бўлмасин, ҳатто, мұваффақиятсизликларга учрамасин, кишига катта ички қониқиши, мамнуниятлик баҳш этади. Ўқитувчининг билими қанчалик кенг ва чуқур бўлса, унда ўқувчиларга шу билимни бериш иштиёқи шунчалик зўр бўлади. Бундай ўқитувчи энг яхши педагог ҳисобланади, уларнинг кўпчилиги ўз фанининг усталари, методистлари бўлиб қолади.

### **ЎҚИТУВЧИННИГ ДИҚҚАТИ ВА КУЗАТУВЧАНЛИК ҚОБИЛИЯТИ**

Таълим – тарбия иши ўқитувчидан катта диққат ва кузатувчанликни талаб қиласиди. Ўқитувчи чинакам педагогларга хос сезгирилик, кузатувчанлик қобилиятига эга бўлиши керак. бу хусусият бола кўнглидан нималар ўтаётганлигини, нималар қилмоқчи эканлигини тез пайқаб олади. Ҳар қандай кузатиш яхшилаб диққат қилиш асосида

содир бўлади. Ўқитувчи ўқув материалини тушунтираётганида, доскага ёзаётганда ёки ўқувчини чиқариб доскага ёздираётганида, кўрсатма қуроллардан фойдаланаётганда, ўқувчиларнинг қандай идрок қилиб, топширикларни қандай бажараётганини ҳамиша дикқат-эътибор билан кузатиб боради.

Ўқитувчи дарс берётганида ҳамма ўқувчиларни кўриб туриши айрим ўқитувчилар дикқатининг бошқа нарсаларга чалғиб кетишиши олдини олиши, масалан, ўқувчига жиддий бир қараб қўйиши, имо - ишора, пауза, интонациясини ўзгартириш зарур. Буларнинг ҳаммаси ўқитувчи дикқатининг барқарор бўлишини ва тез кўчириш хусусиятига эга бўлишини талаб қиласи. Ўз дикқатини тақсимлашни билмайдиган ўқитувчи дарсда жуда қийналади. У дикқатини бир нарсага, чунончи, доска олдидағи ўқувчи билан банд қиласи-да, бошқа ўқитувчиларнинг нима қилаётганлигини кўрмайди, синфда, интизом издан чиқади.

Ўқитувчиларнинг ёзма ишларини эътибор билан текшириш ўқитувчидан дикқатнинг ниҳоятда кучли ва чуқур бўлишини тақазо қиласи. Тажрибали ўқитувчилар бир ўқувчидан сўраганда, бошқасини доскага чиқаради, учинчисига қарайди, тўртинчисининг ёнига боради, бешинчисига индивидуал топшириқ беради ва ҳакозо. Буларнинг барчаси ортиқча огохлантиришсиз бажарилади ва қолган ўқувчилар ҳам дикқат кўламидан четга қолдирилмайди. Бу, биринчидан, таълим – тарбия вазифаларининг ўқув фаолиятига ҳар доим фаол йўналтириб борилиши натижасида уларда ихтиёрий барқарор дикқат тарбияланиб боради. Демак, таълим – тарбиядаги муваффакият ўқитувчи дикқати ва кузатувчанлигининг юқори сифатга эга бўлишига ҳам боғлиқдир.

### **ЎҚИТУВЧИ НУТҚИННИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ.**

Ўқувчилар билимларни энг биринчи навбатда ўқитувчининг жонли нутқи орқали олади. Шунинг учун ўқувчиларнинг фанларни пухта ўзлаштириш даражаси ўқитувчи нутқининг сифатига ҳам боғлиқдир. Ўқитувчининг лексика, фонетика, талаффуз, гапларни тўғри тузиш, сўзларда ургуларни ўз жойига қўйиб гапириш ва ҳаказолар жиҳатидан тўғри бўлиши керак.

таълим – тарбия ишида нутқининг таъсир кучи ниҳоятда каттадир. Ўқитувчининг нутқи ўқувчиларнинг ўзларини тута билишларига, хулқ - атворлари ва фикр юритишларига ҳам таъсир этувчи кучли воситадир. Ўқитувчининг нутқида унинг ҳисси, интилишлари, ироди ва эътиқоди акс этади. У нутқ ёрдами билан ўқувчиларда хурсандлик, рухланиш, муҳаббат, садоқат, ғазабланиши, нафратланиш ҳисларини түғдиради. Нутқнинг таъсири кўрсатувчи функциясида интонация катта роль ўйнайди. Интонацияда нозик ва мураккаб ҳислар ва ҳаракатлар хусусиятлари, норозилик, истак, талаб ҳислари ва шу кабилар намоён бўлади. шунинг учун ҳам ўқитувчи ўқувчиларни дарс материалларини пухтароқ ўзлаштириб олишга даъват этмоқчи, маълум бир ҳаракатда йўлламоқчи бўлганда, ўз нутқида талаффузга алоҳида эътибор беради.

### **ЎҚИТУВЧИ ТАФАККУРИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ**

Ўқитувчининг тафаккури асосан ўқув материалларини мустақил режалаштириш ва системали баён этишда намоён бўлади. Ўқув материалини системали равишда баён қилиш уни аниқроқ, онглироқ идрок қилишни ва яхшироқ эсда қолдиришни таъминлайди. Ўқитувчи ўқув материалини китоб тилида, дарсликда бор бўлганларгагина асосланиб баён этмай, ҳар доим ижодий иш қўриши лозим. Ўқитувчи келтирган гапдаги фикрларни исботлай олиши, илмий асосланмаган фикрларни (исботлай олиши) рад этиш йўлларини эгаллаши лозим. Ўқитувчи болаларга бирор қоидани айтгач, унга дарров аниқ мисоллар ҳам келтириш лозим. Дарс вақтида

ўқувчилар томонидан кутилмаган саволлар берилиб қолган ҳолда, ўқитувчи усталик билан ўйлаб жавоб бериши ёки бу саволга кейинроқ ишонарли далиллар билан жавоб беражагини айтиши ва албатта, бу ваъдасининг устидан чиқиши зарур. Ўқитувчи тафаккурининг мазмунлилиги, тезлиги, кенглиги каби сифатлари болаларга ўз билимларини аниқ, мазмунли, тушунарли, қилиб сўзлаб беришда ҳам намоён бўлади.

### **ЎҚИТУВЧИННИГ ИРОДАВИЙ СИФАТЛАРИ.**

Педагогик фаолият таълим тарбия мақсадларига мувофиқ йўналтирилган ҳамда кўпгина қийинчиликларни бартараф этиш билан боғлиқ бўлган фаолиятдир. Шунинг учун ҳам бу фаолият кишидан катта иродавий куч талаб қиласи. Бу қийинчиликлар дарсга тайёрланиш, болаларга билим бериш ва уларни ишонтириш ва ҳаказолардир. Бу қийинчиликлар дарсга тайёрланиш, кўргазма қуроллари тайёрлаш, болаларга билим бериш ва уларни ишонтириш, сифнда интизом учун курашиб ҳаказолардир. Бу қийинчиликларни бартараф қилиш учун ғайрат, чидам сабр – тоқат, умуман кучли ирода керакдир.

Ўқитувчидаги эътиқод, дунёқарашиб, бурч ҳисси педагогик ишидаги муваффақиятларнинг гаровидир. Агар ўқитувчи эҳтирос ва қизиқиши зўр бўлса, у ўзини кучли ҳис қиласи, қийинчиликларни муваффақиятли бартараф этади. Ўқитувчи фаолиятида энг муҳим хусусият мақсадга интилиш йўлида тинмай ҳаракат қилишдир. Бу ҳақда шундай деган эди: «Ҳар бир яхши, виждонли ўқитувчи ўзининг олдига фуқарони тарбиялашни катта мақсад қилиб қўяди. Бизнинг ажойиб ёш авлодларимиз дунёга келтирган ижтимоий – тарбиявий ишимизнинг чинакам оламшумул муваффақиятининг сири ана шунда».

Ўқитувчининг асосий мақсади ҳамма ўқувчиларнинг муваффақиятли ўқишига эришишдир. Мана шу асосий вазифани бажариш йўлида ўқитувчи катор қийинчиликларни енгади. Бундай қийинчиликлардан бири, масалан дарсда интизом масаласидир. Баъзи синфларда интизомнинг ёмонлиги ўқитувчиларнинг бу масалага эътибор бермаслиги бу борада тегишли тадбирларни кўрмаслигидир. Дарс вақтида яхши интизом бўлишининг асосий шартларидан бири ўқитувчининг талабчанлигидир. Синфда интизомни сақлаш вазифаларини бажариши мақсадида ўқитувчиларнинг ўқувчиларга таъсир кўрсатиши жуда муҳимдир. Ўқитувчи ўз олдига мақсадига қанчалик интилса, болаларга шунчалик кўп таъсир кўрсатади. Дарсда интизом ёмонлашма, унинг сабабларидан бир ўқитувчининг дангасалиги, синфдаги тартибга бепарво қарашидир. Ўқитувчиларга таъсир этишда ишонтириш алоҳида ўринни эгаллайди. Форобий ўқувчиларга таъсир этишда ишонтиришнинг роли ҳақида шундай деган эди: «...Кўпинча шундай бўладики, қатъий суратда, дангалига, рад қилиб бўлмайдиган талаб қўйишнинг ўзиёқ болаларнинг сизнинг гапингизга кўниши ва сиз хоҳлаганингизча амал қилиши учун кифоя қиласи. Афсуски, баъзи ўқитувчилар ўз ўқувчисига ишонмайди унга сен «қобилиятсизсан», «қайсарсан», «Тузалмайсан» - деб танбех бераверади».

Ўқитувчининг иродаси ўз психик процесларини шароит талаби билан онгли равишда тормозлантиришда айниқса кераксиз ҳис – туйғуларни босиб турмушда қўринади. Баъзан боланинг ҳулки ўқитувчидаги қонуний равишда ғазаб туғдиради. Лекин, бундай вазиятда ўқитувчи ўзини тутиши, вазмин бўлиши керак.

Ўқитувчининг иродавий сифатига саботлилик хосдир. Бу бошлаган ишни муваффақият билан охирига етказа олишда намоён бўлади. Бу ирода сифати ўқитувчининг матонатида, қийин ҳолатда ўзини тута билишида, ўқувчиларга қатъий талаблар қўя билишида ҳам қўринади. Педагогнинг талабчанлиги унинг ўқувчиларга бўлган меҳрибонлиги ва хушмуомалалигига ўз аксини топади.

## **ЎҚИТУВЧИННИГ ДАРСДАГИ МАҲОРАТИ.**

Ўқувчилик истеъдоди, ихтисослигига лаёқати тўғрида гап борганда муаллимларни шартли равишда уч тоифага ажратамиз. Изланувчан, ижодкор ўқитувчилар биринчи тоифани ташкил этса, иккинчи тоифага ўз вазифасини нимадан бошланиши билмай қийналаётган ўқитувчилар биринчи тоифани ташкил этса, иккинчи тоифага ўз вазифасини нимадан бошланишини билмай қийналаётган ўқитувчилар киради. Таълим ва тарбия ишига тасодифан кириб қолган ўқитувчилар эса учинчи тоифа доирасида «фаолият» кўрсатадилар.

Мактаб халқ таълими ишида биринчи тоифага кирувчи, тўла маънодаги ижодкор муаллимлар ҳал қилувчи куч ҳисобланадилар.

Дарснинг билим беришдаги ролини, унинг масъулиятини сезган ҳар бир илғор педагог машғулотга пухта тайёрланиб, уни мазмунан бойитади, тинмай изланиб, ўқитишининг янги усулларини яратиб, мактаб таълимида қўллашга интилади. Шу йўл билан 45 дақиқа дарсни яхши бир асар янглиғ ўз ўқувчилари онгига сингдиради. Бундай фидойи зиёбахш қалб эгалари шахсий ижодий қобилияти ва бой тажрибаси билан таълим жараёнини бойитишига муносиб хисса қўшадилар. Шу тариқа ҳар бир ижодкор ўқитувчи ўзининг ҳақиқий муаллимлик маҳоратини яратади.

Ўқитувчи орттирган тажрибасини дарс бериш жараёнida қўллаши билан бирга юксак педагогик маданиятини ҳам ёрқин намоён эта билиши керак. Аммо баъзи бир ўқитувчиларда тадбиркорлик, сиёсий билим, мунозара олиб бориш маданияти етишмайди. Бунинг ўрнига ҳаддан ташқари ҳиссиётга берилиши, тоқатсизлик ҳоллари юз бермоқда. Жамият маданият бўлмас экан алоқийлик ҳам бўлмайди. Одоб, маданият бўлмаса ижтимоий, иқтисодий, ахлоқий қонунлар амал қилмайди, замонавий илм – фан, хусусан таълим ривож топмайди.

Таълим – тарбия жараёнини инсонпарварлаштиришни педагогик таълимнинг таркибий қисмига айлантиришда ўқитувчи маънавий – ахлоқий қиёфаси етакчи ўрин тутади. Бинобарин, ўқитувчи фаолиятининг ана шу йўналиши унинг педагогик билим ва маҳорати билан уйғунлашиб бориши лозим. Шу сабабли ўқитувчиларни тайёрлаш мазмуни уларнинг профессионал маданияти билан узвий боғлиқдир. Ўқитувчи учун зарур бўлган нарса бу педагогик маданиятдир. Мазкур тушунча моҳият – эътибори билан ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги ҳамкорлик алоқасини изоҳлайди. Шунга кўра таълимни инсонпарварлаштириш масаласи мазкур масалада ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Дарс жараёнida ўқитувчи ва ўқувчилар шахслараро мулоқат ва муносабатларни, ўзаро ҳурмат ва ишонч ҳамкорлигини йўлга қўйишга эришилди. Гарчи бу жараён осон йўл бўлиб ҳисобланса ҳам, бироқ ана шу усул асосида иш кўрган ўқитувчи ўзи хоҳламаган ҳолда таълим мазмунини ва сифатини илмга мослаштиришга интилди. Бунда ўқитувчи ва ўқувчиларни дидактик ҳамкорлиги ҳам яққол кўзга ташланади. Дарс давомида таълим мазмуни, шакли орқали ахлоқий сифатлар шаклланиб боради. Ўқувчларда маданий, иродавий зўр бериш сифатлари тарбиялаб борилади.

Психологик маданият ҳам педагогик маданиятга мазмун жиҳатдан яқин туради. бу тушунча мазмуни ўқувчи ва ўқитувчи шахсининг шаклланиши ва ривожланиши асосини белгилайди. Ушбу маърифий жараён «инсон – шахс - ривожланиш», «шахс – жамият», «шахс - касб», «шахс – маҳорат -ижодкорлик» кўринишларида амалга ошади.

Педагогик ва психология ўқитувчидаги уйғунлик методик маданият қирралари билан боғланиб кетади. Ўқувчининг онги, қобилияти, истеъдодига кучли таъсир кўрсатилиб, ахлоқий – маданиятли янги инсон шакллантирилади. Ўқитувчи бу

масалаларни ҳисобга олиб, ўз маданият савияси, билими орқали ўқувчиларнинг қизиқиши ва маънавий эҳтиёжларини ўстиришга интилади.

Бўлажак ўқитувчи учун методик маданият жуда муҳимдир. Мазкур таълимий жараённи эгаллаши учун ёш ўқитувчи муайян тушунча, билим ва қўнималарни ўзлаштириб бориши керак. «Ўқитувчининг методик маҳорати», «Чет тили (физика, химия ва бошқа фанлар) ўқув предмети сифатида», «Муайян фанлар ўқитиш методикаси», «Таълимнинг техника воситаларидан фойданалиш методикаси» каби ўқув кўлланмаларидан кенг фойдаланишга тўғри келади.

У ёки бу предметдан синфдан ташқари ишларни уюштиришга тайёргарлик кўриш, мактабда ўқув амалиётини ўтказиш ҳам методик маданиятнинг таркибий қисмларидан бирини ташкил этади.

Сиёсий маданият ўқитувчи маданият савиясини ўстиришнинг муҳим омилларидан бири ҳисобланади. Ушбу маданиятни билиш орқали ҳисобланади. Ушбу маданиятни билиш орқали ўқитувчилардан ижтимоий – сиёсий билимлар ҳажми янада ортади.

Маънавий маданият ўз ичига кўпгина тушунчаларни қамраб олади. Масалан, мусиқа санъатига доир машғулотлар амалий аҳамият касб этади. муайян фан ўқитувчилари расм чизиш билан ҳам машғул бўладилар. Шунингдек деворий газеталар чиқариш, турли кўрсатмали қуроллар ясаш ҳам кўзда тутилади.

Жисмоний маданият кўнимасини сингдириб бориш барча турдаги машғулотлар чоғида амалга оширилади, албаттга. Очик ҳавода машқ қилиш лўқиллаб чопиши, сайр этиши машғулотларда толиккан ишларга бардамлик, тетиклик ва яхши кайфият бахш этади.

Кўриниб турибдики, ўқитувчининг профессионал маданияти кўп қиррали бўлиб, бир – бири билан ўзаро боғлиқ ҳолда ривож топади. У педагогик маҳорат, маънавий ахлоқий камолатнинг муҳим шарти янглиғ ўқитувчи маданияти қирраларини ривожлантиришга кучли таъсир кўрсатади. Бундай фаолият ёрдамида қўйидаги натижаларга эришиш мумкин:

1. Маданият оламига мойиллик ўқитувчи маънавий қиёфасини ўстиришга ёрдам беради.
2. Ўқитувчилик ўз фани бўйича дарсда ва синфдан ташқари машғулотларда ривож топган педагогик маҳоратни янада ўстиради.
3. Маданийлик эстетик фаолиятнинг предмети сифатида ёш ўқитувчининг ижодий қобилияти ва романтик туйғусини ривожлантиришга ёрдам беради.
4. Гўзал ҳиссият, нафосат туйғуси, онгли эстетик таъсир ўқитувчининг маънавий – маданий бойлигига айланади.

Педагогик профессионал маданият ўқитувчи шахсида маънавий – эстетик туйғуни, дид ва идрокни таркиб топтиришни ривожлантиришда муҳим дидактика аҳамият касб этади. ана шу тадрижийликни такомиллаштириб бориш маънавий бойликни маданий қиёфа билан уйғунлаштиришнинг ҳал қилувчи асосий шарти бўлиб хизмат қиласи.

Таълим ва тарбия жараёни ҳар бир ўқитувчидан катта ақл – заковат, сабр – матонат, ўқитувчиларга ва ўз касбига юксак меҳр – муҳаббатли бўлишликни талаб этади.

Ўқитувчининг доимо изланувчан, билми ва тажрибасини орттириб борувчан бўлиши, ўқувчиларни чукур тушуниши, уларнинг ички дунёсини пайқай олиши, ўсиш ва ривожланиш даражаларини назорат қилиб бориши ва зарур пайтда сўз, иш ёхуд амалий ҳаракат билан ёрдам беролиши қобилияти таълим ва тарбия жараёнининг муваффакиятини таъминловчи омиллардир.

Мамлакатдаги ижтимоий – иқтисодий ўзгаришлар ҳалқ таълими соҳасига ҳам таъсир этмай қолмайди. Ҳалқ таълимида узоқ йиллардан буён сақланиб қолган

турғунликка бархам бериш йўлларидан бири ўқувчи ва ўқитувчининг ижодий – фаоллигини оширишдир.

Ижодий фаоллик ҳақида гап кетганда, аввало, ижодкорликнинг моҳиятини англамоқ зарур. Тафаккур ва фаолиятнинг изланиш якуни бўлган янгиликнинг яратилишида олдинги тажрибалардан ҳам кенг фойдаланади.

Инсон олдида тайёр ечилиш қоидасига эга бўлмаган масала турганда ижодкорлика эҳтиёж пайдо бўлади. таълим – тарбия жараёни ана шундай хусусиятга эгадирки, уни ечиш ўқитувчининг маҳоратига, масалага ижодий ёндоша билишига боғлиқ.

Педагогикада икки хил ижодкорлик мавжуд: илмий ижодкорлик ва амалий ижодкорлик. Илмий ижодкорликда таълим ва тарбияда илгари бўлмаган қонуниятлар аниқланади, юқори самарали назариялар ва методикалар яратилади, уларнинг ривожланиш истиқболлари белгиланади.

Ўқитувчи амалий фаолиятда ишлаганда баъзи бир муаммоларни ечишга ностандарт ёндашади, ўқитишининг янги усул, йўл ва воситаларини қўллайди ёки бор тажрибаларидан ижодий фойдаланади. Амалий фаолиятдаги ижодкорликнинг юқори даражаси ўқувчиларни ўқитиш ва тарбиялашнинг принципиал ва янги юқори самарали мажмуасини яратишдир. Маориф раҳбар ходимлари ўқитувчилар фаолиятидаги ана шундай томонларни кўра билишлари ва ҳар томонлама рағбатлантиришлари лозим. Шундагина ўқитувчиларнинг ижодий ишга йўллаш мумкин. Лекин бунда одатдаги педагогик ишлардан ҳақиқий педагогик ижодкорликни фарқ қила билиш лозим. Педагогик тажрибага эга бўлган ўқитувчилар ҳам кўпинча ўз ишларида муваффақиятларга эришадилар. Улар турли кўрсатмали қуроллар тайёрлайдилар, педагогик ишини яхши ташкил эат оладилар. Ўқитувчиларнинг ўзлаштириш даражалари ҳам ёмон бўлмайди. Лекин бу ҳар бир ўқитувчи интилиши, бажариши лозим бўлган одатдаги иш.

Ўқитувчи агар ижодкор бўлса, таълим тарбиявий ишини ташкил этишда ностандарт йўлдан боради. Яъни у ишни одатдаги ишдан бошқачароқ ташкил қиласди.

Педагогик ижодкорлик ҳақида гап кетганда ҳар қандай ҳаёлий тузилган лойиҳаларни ҳақиқий ижодкорликдан фарқ қила билмоқ зарур. Чунки бундай ҳаёлпарастлар илмий асосларга эга бўлмаган, ҳақиқатга тўғри келмайдиган ғояларни ижодий деб тиқиширишлари мумкин. Бундайлар педагогик иш учун жуда ҳавфли. Чунки амалиётда синаб кўрилмаган ҳаёлий ғоялар баъзан педагогик ишга катта зиён етказиш мумкин.

Педагогик ижодкорлик деганда ўқитувчиларни анархияга олиб келадиган ортиқча эркинликни ҳам тушунмаслик лозим. Ўқитувчилар фаолиятидаги баъзи бир камчиликларни, яъни ўз устида ишламаслик, методик ғўрлик кабиларни ҳам «ижодкорликка» кўймаслик лозим.

Ўқитувчи агар ижодкор бўлса, таълим – тарбиявий ишни ташкил этишда ностандарт йўлдан боради. Яъни у ишни одатдаги ишдан бошқачароқ ташкил қиласди. Педагогик ижодкорлик ҳақида гап кетганда ҳар қандай ҳаёлий тузилган лойиҳаларни ҳақиқий ижодкорликдан фарқ қила билмоқ зарур. Чунки бундай ҳаёлпарастлар илмий асосларга эга бўлмаган, ҳақиқатга тўғри келмайдиган ғояларни ижодий деб тиқиширишлари мумкин. Бундайлар педагогик иш учун жуда ҳавфли. Чунки амалиётда синаб кўрилмаган ҳаёлий ғоялар баъзан педагогик ишга катта зиён етказиш мумкин. Бизнинг назаримизда, «икки» сиз ва икки йилликсиз ўқиш мумкинлиги ана шундай ғоялардан бири эди. бу ғоя маориф тараққиёти, фан ва техника, айниқса, одамлар дунёкарашига жуда катта зиён етказиш мумкин. Бизнинг назаримизда «икки» ва «икки йилликсиз» ўқитиш усулининг оқибати биринчидан, ўқувчиларнинг ўқишга бўлган мъсулиятини пасайтириб юборган бўлса, иккинчидан, ўқитувчи шахсига баҳо

беришда кўпгина чалкашликларни ҳам ўзгартириб юборди. Ҳаммадан ҳам аянчлиси бундай ўқитиши жамиятга кўплаб чаласаводларни етказиб берди. Афтидан, қарама - қаршиликсиз ривожланиш бўлмаслиги фалсафанинг оддий қонуни эканлигини бу ғоя тарафдорлари унугиб қўйганлар шекилли.

Ўқитувчи ўз билимини ўқувчиларга бера билиши, энг муҳим, уларда билимга қизиқиш уйғотиши, мустақил ўқиш кўнималарини тарбиялаш ва бу борада бола фаолиятини ташкил этаишга раҳбарлик қилиши керак. бунинг учун ўқитувчи тарбияшуносликни, рухиятини ва ўз фанининг методикасини чукур эгаллаши, фанининг янги ютуклари билан изчил қуролланиб бориши зарур.

Педагогик ижодкорлик деганда ўқитувчиларни анархияга олиб келадиган ортиқча эркинликни ҳам тушунмаслик лозим. Ўқитувчилар фаолиятидаги баъзи бир камчиликларни, яъни ўз устида ишламаслик, методик ғўрлик кабиларни ҳам «ижодкорлик» ва қўймаслик лозим. Ижодкорлик таълим – тарбия жараёнини яхшилашга қаратилган бўлмоғи лозим.

Тарбия маҳоратининг муҳим бир томони ўқувчини фаоллаштириш билан боғлиқ. Чунки таълим – тарбия жараёни – икки ёқлама жараён. Ўқитувчи таълим беради, ўқувчини уни ўзлаштиради.

Баъзи ўқитувчилар ўқувчилар билан унча фикрлаш ва изланиш талаб қилмайдиган осон масалаларни ҳал этиш билан чекланадилар. Бунинг оқибатида ўқувчининг камолати ҳаёт тараққиётидан орқада қолади. Бу тарзда дарс берган ўқитувчи болани олдинга томон эмас, орқага тортади. Тарбия моҳорати боланинг миясини далил ва рақамлар билан тўлдиришдан иборат бўлмай, балки болага уларни таҳлил қилиш ва тегишли хulosалар чиқара билишни ўргатишdir. Эндиликда бутун ўқитиш фаолиятимизда бола камолатини ривожлантиришни тезлатиш энг муҳим масала бўлиб қолади.

Моҳир ўқитувчи шогирдларини ҳаётдан ранг – баранг ҳодиса ва воқеаларни синчиковлик билан кузатадиган, таҳлил қила оладиган, илмий тадқиқот ишига кузатадиган, қизиқадиган бир умр ўзи ўқитган фанининг сехри билан яшайдиган қилиб тарбиялайди. Ундей моҳир устозларни шогирдлар бир умр эслайдилар.

Тарбия маҳоратининг муҳим бир кўрсаткичи нутқ маданиятидир. Сўзда нуқтадонлик, мантиқ ва мазмундорлик тарбиячи учун энг зарур сифатидир. Бунинг учун ўқитувчи ўз нутқи устида муттасил ишлаши, қисқа ифодада кўп фикр айта билиш маҳоратини эгаллаши лозим. Чинакам маҳоратли ўқитувчининг сехрли айтадиган сўз дурдоналарини шогирдлари муштоқлик ва иштиёқ билан тинглайди. Бунақа ўқитувчи бўлиш учун тиним билмай изланиш ва ўз устида ишлаш зарур.

Дарс деб бевосита ўқитувчининг раҳбарлигига муайян ўқувчилар гуруҳи билан олиб бориладиган таълим машғулотига айтилади. Дарс - ўқув ишларининг асосий ташкилий шаклидир.

Хозир мактабларимизда қўлланилаётган синф – дарс тизими қуйидаги ташкилий шаклларида олиб борилади.

1. Ҳар қайси синф ёши ва билимига кўра бир хил даражадаги болаларнинг доимий гуруҳига эга бўлади.
2. Дарс машғулоти асосан 45 минутга мўлжалланган бўлиб, қатъий жадвал орқали олиб борилади.
3. Дарс бевосита ўқитувчининг раҳбарлигига жамоа ва якка шаклда олиб борилади.
4. Дарс ўтилаётган материалнинг мазмунига қараб хилма – хил усулда олиб борилади.

Бир соатга мўлжалланган дастур материалларининг мазмунини баён қилиш учун дидактик мақсад ва талабаларга мувоғиқ равишда ташкил қилинган машғулот тури

дарс турлари деб юритилади. Таълим тизимида энг кўп қўлланиладиган дарс турлари қуидагилардир:

1. Янги билимларни баён қилиш дарси.
2. Ўтилаётган материалларни мустаҳкамлаш дарси.
3. Ўқитувчиларнинг билим, малака ва кўникмаларини текшириш ва баҳолаш дарси.
4. Такрорий – умумлаштирувчи ва кириш дарслари.
5. Аralаш дарс.

Ҳар бир дарс турининг маълум тузилиш ва хусусиятлари бор нарса ўқитувчининг ўқув материалини тўғри ва самарали тушунтиришига, мустаҳкам эсда қолдиришга, такрорлашга ва унинг ўзлаштирилишини назорат қилиб боришга ёрдам беради.

Маълум бир дарс тури билан олиб бориладиган машғулотларда иккинчи ҳатто, учинчи бир дарс турининг элементлари бўлиши мумкин. Масалан, мактабларимизда энг кўп қўлланиладиган дарс тури қуидагича тузилади, яъни янги билимларни баён қилиш дарси:

- а) янги билимларни баён қилиш;
- б) янги билимларни мустаҳкамлаш;
- с) янги билимлар устида машқ қилиш;
- д) янги билимларга боғлиқ ҳолда уй вазифалари топшириш.

Демак, дарс бошдан - оёқ бир дарс тури билан олиб борилмайди, балки шу дарсда янги билимни баён қилиш билан бирга уни мустаҳкамлаш, янги билимлар устида машқ ўтказиш, уйга вазифа каби бошқа элементларнинг ҳам мумкин. Шунга қарамай, дарсдан кўзланган мақсад ўқувчиларга янги билим беришга қаратилган бўлса, бутун дидактик усуllар шунга бўйсундирилади. Шунинг учун бундай дарс янги билим бериш дарси деб аталади. Дарс тузилишининг ўзгариш биланоқ дарс олиб бориш усули ҳам ўзгаради.

Дарс тузилишини биридан иккинчисига ўтиши ва шу орқали дарснинг шакли ҳамда усуllарининг ўзгариши дарс босқичи деб юритилади.

Масалан, аralаш дарс турининг тузилиши

- 1) Уй вазифаларини сўраш, текшириб кўриш;
- 2) Янги материални баён қилиш;
- 3) Янги материалларни мустаҳкамлаш;
- 4) Уй вазифалари топширишни ўз ичига олади.

Бунда:

- а) уй вазифаларини кўриш сухбат ва масалалар ишлатиш йўли билан олиб борилиши мумкин. Бу дарс тузилишининг 1- қисми, дарснинг биринчи босқичи;
- б) янги материалларни баён қилиш жараёнида ўқитувчи, тушунтириш ҳикоя қилиш, мактаб маъruzаси, сухбат каби усуllарда фойдаланиши мумкин. Бу - дарс тузилишининг иккинчи қисми;
- в) янги материалларни мустаҳкамлаш жараёнида сухбат, машқ қилдириш, китоб билан ишлаш.

Усуllаридан фойдаланиш мумкин.

Бу – дарснинг учинчи босқичи;

г) Уй вазифаларини топшириш жараёнида тушунтириш. Сухбат усулидан фойдаланиш мумкин. Бу дарснинг тўртинчи босқичидир. Бошланғич ва V-IX синflарда кўпинча аralаш дарс, мустаҳкамлаш ва билими, кўникма, малакаларни текшириш каби дарс турлари қўлланилади. Юқори синflарда эса кўпинча янги билимларни баён қилиш, такрорий – умумлаштирувчи дарс турлари қўлланилади.

Такрорий – умумлаштирувчи дарс, одатда, дастурнинг маълум бир қисми ёки йирик мавзу ўтиб бўлингандан сўнг ишлатилади.

2. Турли – туман фикр ва мулоҳазаларни ҳисобга олган ҳолда дарс қуидаги умумий дидактик талабларга жавоб бериши лозим:

1. Ҳар бир дарс маълум бир мақсадни амалга оширишга қаратилган ва пухта режалаштирилган бўлмоғи лозим;
2. Ҳар бир дарс мустаҳкам ғоявий – сиёсий йўналишга эга бўлмоғи лозим.
3. Ҳар бир дарс турмуш билан, амалиёт билан боғланган бўлмоғи лозим.
4. Ҳар бир дарсда хилма – хил усул, услуга ва воситалардан унумли фойдаланмоқ лозим.
5. Дарсга ажратилган ҳар бир соат ва дақиқаларни тежаб, ундан унумли фойдаланмоқ лозим.
6. Ҳар бир дарс ўқитувчи ва ўқувчиларнинг фаоллиги бирлигини таъминламоғи лозим.
7. Дарсда ўкув материалларининг мазмунига оид кўрсатмали қуроллар, техника воситалари ва компьютердан фойдаланиш имкониятини яратмоқ лозим.
8. Дарс машғулотини бутун синф билан ёппасига олиб бориш билан ҳар қайси ўқувчининг индивидуал хусусиятлари, уларнинг мустақиллигини ошириш ҳисобга олинади.
9. Ҳар бир дарсда мавзунинг характеристидан келиб чиқиб. Ҳалқимизнинг бой педагогик меросига мурожат қилиш ва ундан фойдаланмоқ имкониятини изламоқ лозим.

Ҳар бир дарснинг муваффақияти кўп жиҳатдан машғулотни тўғри ташкил этишга боғлиқ. Мактабларимизда дарснинг бошланиши даврини – дарснинг ташкилий дақиқалари деб юритилади. Бунда синфнинг дарсга тайёргарлиги кузатилади. Айни пайтда ўқитувчи олдида икки вазифа туради, яъни бутун сифн ўқувчилари дикқатини ўзига жалб қилиш ва бутун сифн ўқувчиларини тезлик билан машғулотга фаол киришишларини таъминлаш вазифалари туради.

Ўқитувчи ҳар қандай дарсга тайёргарлик қўра туриб, қўйилган ўкув мақсадига эришмоқ учун дарснинг структураси ҳақида бош қотиради. Ҳар бир босқич учун ўқиш ишининг тегишли мазмун ва методларини танлаб олади. Дарс тузилишининг аниқлиги яхши дарснинг белгиларидан биридир.

Агар дарс яхши тайёрланмаган бўлса, тегишли системада ўтилмайди, натижада ўкув мақсадига эришиб бўлмайди.

Дарснинг сифати педагогнинг бу дарсга қандай тайёргарлик кўрганига боғлиқ бўлади. Фақат ёш ўқитувчилар эмас, балки мазкур фан бўйича бир неча бор дарс берган тажрибали ўқитувчилар ҳам дарсларга тайёргарлик кўришлари лозим. Ҳар бир янги дарс, ҳатто, айнан бир мавзу юзасидан бўлса ҳам, ҳеч қачон олдингисига ўхшамайди. Бу бир қатор сабаблар билан, аввало ўқувчилар гурухи, уларнинг тайёргарлик даражаси, дарснинг моддий жиҳатдан таъминланганлиги ва ҳаказолар билан изоҳланади.

Дарсларга дастлабки тайёргарлик ўкув йили бошлангунча тугалланади. У шартли равишда қуидаги босқичларга бўлинади.

1. Квалификация характеристикасини, фан бўйича программани ва унга оид изоҳномани ўрганиш; ўқувчиларнинг ҳар бир тема бўйича эгаллаб олишлари лозим бўлган билим, кўникма ва малакалари ҳажмини аниқлаш.

2. Дарсликлар, ўкув кўлланмалар материалини ва фан бўйича ёки ишчилар тайёрланадиган тегишли ишлаб чиқариш тармоқларига оид назарий асарларни ўрганиш.

3. Фан, унинг айрим мавзу ва масалалари юзасидан дарсларни ўтказиш тажрибасини ва методикасига оид назарий масалаларни ёритувчи янги методик материалларни, журнал ва тўпламларидан олинган мақолаларни ўрганиш.

4. Жиҳозларни текшириш ва тартибга келтириш, уларни ремонт қилиш ва ва янгилаш, етишмаётган ва янги асобобларни сотиб олиш. Жиҳозларни сақлаш ва ҳисобга олиш, ишлатиш учун уларни ўқувчиларга бериш тартибини аниқлаш.

5. Кўрсатмали қуроллар ва ўқув хужжатларини кўздан кечириш, уларнинг камчиликларини бартараф этиш, етишмаётган қўлланмаларни сотиб олиш ёки тайёрлаш.

6. Дастур талабларига мавжуд жиҳозларга, у ёки бу буюмларга бўлган талабларга, шунингдек дидактик ва методик талабларга мувофиқ, ўқув ишлаб чиқариш ишлари ва буюмлари рўйхатини ишлаб чиқиши.

Ҳар бир мавзу бўйича дарслар системасини ўйлаб топиш ва тақвим режасини тузиш фан бўйича ўтказиладиган дарсларга дастлабки тайёргарликни якунловчи босқичдир.

Сўнгра дарс темаси бўйича ўқувчиларга маълум қилиниш керак бўлган материал танлаб олинади, уларга тушунтирилиши лозим бўлган янги атама ва тушунчалар белгилаб қўйилади, уларни қандай янги меҳнат усувлари билан таништириш белгиланади.

Дарснинг тузилишини белгилаш ва айрим босқичларини ўтказиш методикаси ўйлаб қўйиш кейинги босқич бўлиб ҳисобланади. Агар ўқитувчи илгари ўрганилган материал бўйича билимларни текширишга қарор қилган экан, у айнан қайси материални текширишни белгилаб олиши, саволларни тузиб чиқиши ва ёзиб қўйиши, текшириш учун ўқувчилардан қайси бирини чақиришни мўлжаллаб қўйиш зарур. Бундан ташқари у янги материални баён қилиш методини, бу баён қилишнинг изчиллигини аниқлаб олиши, дарснинг мазкур босқичи учун керак бўладиган кўрсатмали қуролларни тайёrlаб қўйиш лозим.

Ўқитувчи бу ишни тамомлаб, дарснинг планини ёки коенспектини тузади. Режа бор бўлганда дарс анча аник ўтади, ўқитувчи уни анча хотиржам олиб боради. Бундан ташқари, режа, ўқитувчининг ҳақиқатдан дарсга тайёргарлик кўрганининг далили бўлиб хизмат қиласи, яъни план конспект ўқитувчининг дарс ўтишда асосий хужжатдир. Ҳеч бир ўқитувчи планконспектсиз дарс ўтишга ҳақли эмас. Конспект ёзилганда яхши ўйлаб, мантиқан мазмунли, ҳеч қандай хатоликларсиз бўлиши керак.

Мавзуни ўрганиш режаси мавзунинг хусусиятларини, унинг ўқув предмети мундарижасидаги ўрни ва аҳамиятини, шунингдек, муайян синф ўқувчиларнинг билим ва ривожлани дарражасини ҳисобга олган ҳолда тузилади. Ўқитувчи бутун мавзуни ўрганишдаги умумий йўлларни белгилайди. Бу йўллар ҳар бир алоҳида дарсда ўрганилиши керак бўлган масалаларни яхлит бирликка боғлайди, дарснинг тузилишини, улардан ҳар бирининг мавзуни ўрганиш умумий системасидаги ўрнини, ўқув ишлари методларининг тизимини белгилайди. Ўқитувчи мавзуни ўрганиш планини ишлаб чиқсан, ҳар бир алоҳида дарснинг ўрни,, мақсади ва режасини осонгина белгилаб олади.

Ўқитувчининг дарсга тайёргарлиги ҳар бир аник дарс режасини ишлаб чиқиши ўз ичига олади. Режани тузиш мавзуни ўрганишда дарснинг ўрнини белгилашдан бошланади, сўнгра унинг мақсади ва мазмуни аниқланади, ўқитиши методлари ишлаб чиқилади.

Режада дарснинг мавзуси ва мақсади ёзилади, такрорлаш, янги материални баён қилиш қандай ўтказилиш қандай методлардан фойдаланишини кўрсатилади. Ўқитувчи баён этишнинг асосий йўналишини кўрсатади, далиллар ва мисолларни ёзиб олади,

материални мустаҳкамлаш қандай ўтказиши, кимдан сўраш кераклигини ёзиб қўяди. Режа охирида уйга бериладиган топшириқ ёзилади.

4. Кам бутланган мактабларда навбатма – навбат иш олиб борганилиги туфайли кўпгина иш вақти бекорга кетади. Кўпчилик вақти кетади ўқитувчилар бунга кўнишиб қолганлар. Ўқитувчи бир синфга йўл – йўриқ бераётганида бошқа синф ўқувчилари бекор ўтирадилар.

Ўқув режа тузатганида вақтини вақтни иш турлари бўйича ҳисоблаб чиқиши мухимдир. Режада синфлардан бири ўқитувчи билан, бошқаси эса мустақил равишда шуғулланадиган дарс босқичлари белгиланган бўлсагина, вақтни аниқ ҳисоблаб чиқиш мумкин. Шунинг учун дарс режасини тузиш вақтида аввал ҳар бир синф ўқитувчи билан ёки мустақил равишда қачон ва қанча вақт давомида шуғулланишини аниқ белгилаб олиш маъқулроқдир. Мустақил машғулотлар вақтини ҳисобга олган ҳолда топшириклар танланади, Ўқитувчи ўз раҳбарлиги остида ўтадиган машғулотлар ва болаларнинг мустақил ишига ажратиладиган вақтни аста – секин бараварлаштиришга эришса жуда яхши бўлади.

Ўқитувчи билан ишлаш ва ўқувчиларнинг мустақил машғулотлари учун вақтни тақсимлаш вақтида бир қанча вазиятларни эътиборга олиш лозим. қуйи синфда, шунингдек, ҳажми ва мураккаблиги жиҳатидан катта материал ўрганиладиган синфда ўқитувчи раҳбарлиги остида ўтказиладиган машғулотлар учун кўпроқ вақт ажратишга тўғри келади. Режалаштириш вақтида ҳар бир синфнинг тайёргарлик даражаси ва материал қай даражада ўзлаштиришганлиги ҳисобга олинади. Ўқитувчиларнинг мустақил машғулотлари ҳам пухта планлаштирилади. Дарсда вақтнинг беҳуда кетишига йўл қўймаслик мақсадида бу топширикларни олиндан тайёрлаб қўйиш тавсия этилади. Топшириқнинг аниқ ва пухта таърифланиши, ўқувчиларни мустақил ишнинг турли усулларини бажаришга ўргатиш, тез ишлайдиган ўқувчилар учун резерв топшириклар тайёрлаш катта аҳамиятга эга. пухта ўйлаб берилмаган топшириклар ўқувчиларда фаолликни келтириб чиқармайди.

Барча мустақил топшириклар у ёки бу шаклда назорат қилиниши керак. назорат қилиб туриш формалари хилма – хил бўлиш мумкин.

Кўчма доскага ёзилган намуна бўйича ўқувчиларнинг ўз - ўзларини текширишлари, ўқувчилар ёнига бориб дарсда иш қандай бораётганигини текшириш, дафтарларни пухта текшириб чиқиш шулар жумласидандир.

Бу хил бутланган мактаб шароитида ўқувчиларнинг ўқитувчи раҳбарлиги остида иши билан уларнинг мустақил ишини яхшироқ бирга қўшиб олиб бориш учун режани ҳар бир синф учун алоҳида эмас, балки комплекс тарзда тузиш мақсадга мувофиқ деб ҳисобланади.

Хулоса қилиб шуни айтиш жоизки, ўқитувчилик касби шарафли касблардан бири бўлиши билан бирга жуда маъсулиятли ҳам касбdir.

Ҳар бир ўқитувчи дарсга тайёргарлик кўрар экан, унга енгил – елпи, юзаки қарамасдан, балки унинг масъулиятини билан ҳолдасидқидилдан ёндашиш керак. бу масъулият, айникса, бошланғич синф ўқитувчиларидан талаб қилинади. Чунки болаларга илк пойдеворни бошланғич синф ўқитувчилари қурадилар. Берилган таълим, қурилган пойдевор қанчалик мустаҳкам бўлса, келажакка ишонч шунчалик ортаверади. Зоро, ҳурматли Президентимиз таъкидлаганидек, келажагимиз – ёш авлод қўлида. Ёш авлодни тўғри тарбиялаш, илмли, зукко, маънавиятли қилиб етиштириш эса ўқитувчи ва мураббийлар қўлидадир. Шундай экан, ҳар бир ўқитувчи илм берар экан, аввало болаларни севиб, уларни келажакка ишонч руҳида тарбиялаб, ўз фанини чуқур билган ҳолда сидқидилдан дарс ўтмоғи керак.

## **ТАРБИЯЧИЛИК МАҲОРАТИ.**

Мамлакатимизда халқ таълими соҳасида ўртага қўйиладиган вазифаларни бажариш кўп жиҳатдан ўқитувчи – тарбиячиларга боғлик. Тадбиқ этилаётган янги таълим тизимини тўлақонли амалга ошириш, ўқувчиларнинг хилма –хил фаолиятини ўюштириш, уларни билимли, одоб- ахлоқли, меҳнаткаш, талабчан ва умуман комил инсон бўлиб этишишларида, ҳозирги замон талабидаги билимларни бериш моҳир тарбиячи - ўқитувчиларнинг зиммасига юклатилган.

Тарбия бола туғилганидан бошлаб умрининг охиригача давом этадиган жараёндир. Болаларга тарбия бериш тарбиячининг бурчидир. Мана шу вазифани бажариш учун ўқитувчилар педагогик жиҳатдан маҳоратли бўлишлари лозимдир.

Педагогик маҳорат – тарбиячи иш фаолиятининг муваффақиятли бўлиши кўп жиҳатдан унинг педагогик тайёргарлиги ҳамда маҳоратига боғлик. Педагогик маҳорат тарбиячиларнинг ўз педагогик малакаларини ошириш, сиёсий ҳамда маданий дунёқарашларини кенгайтириш орқали мунтазам тарзда иш олиб боришлари натижасида вужудга келади. Тарбиячи маҳорати кўп қирралидир. Маҳорат касбий тайёргарликдан, назарий билим ва иш тажрибасини доимо ошириб боришдан, болаларга бўлган муҳаббатидан келиб чиқади. Тарбиячи маҳорати – бу ёш авлодга таълим – тарбия беришни юксак даражада ва доимий равишда такомиллаштириб бориш санъатидир.

Тарбиячи маҳоратини айрим педагогларгина эгалламайдилар, балки, бу санъатга интилган ҳар бир педагог эгаллаши мумкин.

Ҳар бир тарбиячи педагогик техника ва технологияларни, қобилиятларни ривожлантириб, янги билимлар билан бойитиб борсаларгина педагогик маҳоратни муваффақиятли эгаллашга ёрдам беради. Тарбиячи маҳоратини ўстириш ва такомиллаштиришда тарбиявий иш тажрибаси ҳамда шахсий педагогик тажриба муҳим роль ўйнайди. Тарбиячи маҳорати педагогнинг ўз предметини мутлақо яхши билишини, тарбия ва таълимнинг қонунийлигини тушунтиришни, унда зарурӣ педагогик малака ва қўникмалар мавжудлигини кўзда тутади. ҳар қандай педагогик ишнинг устаси бўлган педагог, болалар билан, уларнинг ота - оналари билан, ўз ҳамкаслар билан ҳақиқий ахлоқий, чуқур инсоний муносабатлар ўrnата биладиган кишигина ўқувчилар учун намуна бўлади.

Ўқувчиларга педагогик таъсир кўrsatiш самарадорлиги кўп жиҳатдан синф билан тўғри муносабат ўrnата билиш жуда қийин, деярли муҳим бўлмайдиган ҳолдир. Бунинг учун вақт керак бўлади.

Педагогик иехнологияни эгаллаш маҳоратли тарбиячи учун ўз фанини замонавий фанлар даражасида яхши билиши ва педагогнинг услубий қуролланганлигини, педагогик табиатини шакллантиришни ва унда тарбияланувчилар билан мулоқатда зарур бўладиган хулқ - автор ва малакаларининг эгаллашини назарда тутади.

Педагогик маҳоратини шакллантиришга болалар боғчаси ва мактаб педагоглар жамоаси, кадрлар тайёрлашни мақсадга мувофиқ ошиrsa, педагоглар жамоасида ёш ҳамкасбга талабчан бўлишади. ўз билим ва фаолиятини танқидий баҳолайди. Муваффақият ва хатоларини кўра олишига ҳамда ўз хатоларини бартараф этишга ўргатилади.

Моҳир тарбиячи болалар билан ишлаш мазмунини етарлича эгаллайдилар. Бу англаш ўқитувчиларнинг ўқиши билан доимий шуғулланганларидан юзага келади. Тарбиячининг жамоа билан киришиб кетиши ўз ишидаги кучли ва заиф томонларини

билиши: билимларни доимо тўлдириб бориш тарбияининг маҳорат йўлидан муваффақиятли олға силжишини таъминлайди.

Моҳир тарбиячи таълим – тарбия ишларини яхши усулларидан фойдаланади ва янги усулларни излайди. Бу вақтда у ўз ўртоқ, ҳамкасларининг, буюк маърифатпарварларнинг улкан тажрибаларига ва уларни баҳолаш усулларига таянади. Ҳар доим тарбиячи ва ўқитувчининг эътибори ўзи баён қилаётган нарсаларнинг мазмунига эмас, балки материални қандай ўзлаштираётганлигига ёхуд ўзлаштирганликларига, қийинчилик ва болаларнинг хатолари нималардан келиб чиқишига қаратилади.

Ҳар бир моҳир тарбиячи қуидаги педагог шахс хусусиятларини ўзида мужассамлаштиради:

- маҳоратни эгаллашга жон – дилдан интилиш;
- ўз меҳнат натижалари, болага ўз таъсири учун масъулият, ўз ишига содиқлик;
- мустақил ижодий интилишга қизиқиши;
- манманлик, бамайлихотирликнинг йўқлиги;
- хайриҳоҳлик ва ишда ўртоқларча ёрдам беришга ҳозирлик. Бу педагогнинг ўз муассасаси, шаҳри ва услубий ишларда фаол қатнашишида намоён бўлади.

Сўз моҳир тарбиячи устида борар экан, унинг ташқи кўриниши ҳақида гапириб ўтишимиз лозимдир:

Авваламбор, тарбиячининг ташқи кўриниши эстетик талабларга жавоб бериши керак. Ўз кўриниши билан болаларнинг ҳар бирини ўзига жалб қила олиши лозим, шунингдек, ҳаддан ташқари ўзига оро бериш ярашмайди.

Ўқитувчи – тарбиячининг соchlари, пардозли, кийим – кечагиу ундаги безаклар педагогик мақсадни ечишга бўйсунган ҳолда ўқувчи ва тарбияланувчи шахсиятининг шаклланишига ижобий таъсир кўрсатиш керак. Шунингдек, тарбиячи ташқи кўринишининг гўзаллиги унинг юриш – туришидаги чиройли хатти - ҳаракатлари ва тузилишидаги мулоимлиги, шириңсўзлиги, характеристидаги ўта босиқлик билан ифодаланади.

Тарбиячиларнинг болалар олдига кириши, уларга қараши, саломлашиши, стул (курси)га ўтириши, синфхона бўйлаб юриши бу каби икир – чикирларнинг ҳамма - ҳаммаси болага нисбатан таъсир кучи ҳисобланади.

Имом Бухорийнинг «Ал – жомиъ ас –саҳиҳ» (Ишонарли тўплам) ҳадислар тўпламининг «Илм китоби» бобида илм эгаллаш фазилати ва хосиятлари, илм ўрганиш ва ўргатиш одоби тўғрисида маълумотлар берилган. Ушбу бобда пайғамбримиз Муҳаммад (С.А.В)нинг илм ўргатиш ва ўрганишга доир ҳадислари келтирилган. Уларнинг таҳлили, илм ўргатувчига нисбатан қуидаги дидактик талаблар педагогик - ахлоқий ғояларни ифодалашга имкон беради:

Масалан: - илм берувчи тингловчиларга бераётган илмини равон, тиник ва ўз истеъододини намоён этган ҳолда нотиқлик санъатийла етказа олиши керак;

-бирор таълимий ёки тарбиявий масалани ўртага ташлаб, муҳокама, мунозара йўли билан ўргатиш;

- илмни фаҳмлаб, теран тушуниб, англаб ўрганиш, эсда мустаҳкам сақлаш каби панд – насиҳатлар баён этилган.

Ўқитувчи тарбиячилар учун ўқувчиларни ўрганиш асосий вазифаларидан бири ҳисобланади. Ўқитувчиларни ўрганиш маҳоратли ўқитувчи бўлиш учун ҳам жуда мухимдир. Тарбиячиларнинг ўқувчиларни ўрганишларидан мақсад ўқувчиларнинг билим олишини, комил бўлиб етишишини таъминлашдир, зотан, устоз ўз йўлидан адашса, жамият ўзлигини йўқотади, яъни ёмғирли кунларнинг бирида ўз замонасининг уламоларидан бири йўлда кетаётса, 9-10 ёшлардаги бир бола унинг ёнидан югуриб ўтиб қолибди, шунда у киши кетаётган болани «Эҳтиёт бўл! Лойга йиқилиб тушасан!» дея

огоҳлантирибди. Ушбу гапдан сўнг бола тўхтаб, уламога юзланибди ва «Эй устоз! Мен йиқилсан фақат устим лой бўлади, аммо сиз йиқилманг! Сиз йиқилсангиз бутун жамият «лой» бўлади!» дея жавоб қилибди. Инсонни бир зум бўлса-да, фалсафий фикрлашга мажбур этадиган ушбу ҳолат «жамият тарбиячиси» бўлган устозлар зиммасида нақадар масъулиятли вазифа турганлигини кўзгу янглиғ акслантиради. Тарбиячи учун хар бир ўкувчининг руҳиятини тушуна олиш, улар билан муомала қила олиш жамиятни «лой»га ботишликдан асрайдиган омилдир.

Ўқувчиларни ўрганишга қўйиладиган асосий талаблар қуйидагилардан иборат:

Ўқувчиларни ўрганиш қатор талабларга жавоб берган тақдирдагина, у ўз олдига қўйиладиган мақсадга эришади ва лозим бўлган натижаларни беради. мактаблар тарбиявий ишларининг ташкил этилиш, тажрибаларни ўрганиш ва таҳлил қилиш асосида ўқувчиларни ўрганишда амал қилиниши лозим бўлган талабларни шундай ифодаламоқ мумкин:

1. Болаларни ўрганиш, уларга тарбия ва таълим бериш сифатини оширишга бўйсундирилмоғи даркор. Ўқувчиларни мунтазам тарзда ўрганиш асосида бошланғич жамоага ҳамда алоҳида ўқувчиларга тарбиявий таъсир этишининг янада самарали усул ва методларини танлаб олишга ижодий ёндошиш мумкин. Бу ўрганиш асосида, ўқувчиларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиб, булар билан олиб бориладиган тарбиявий ишни ташкил этиш муҳимдир. Ўз ўқувчиларини яхши ўрганиш – демак, ўз тарбиявий ишини кўп дараҷада енгиллаштириш, бу тарбиявий ишни янада аниқ ва мақсадга йўналтирилган тарзда олиб бориш зарур эканлигини ҳар бир тарбиячи билмоғи лозимдир.

2. Ўқувчиларни ўрганиб, уларга тарбиявий таъсир кўрсатиш. Ўқувчи шахсини ўрганиш ҳам пировард мақсад эмас, балки уларга тарбия ва таълим бериш учун зарурий шарт – шароитдир. Одатда тажрибали синф раҳбарлари ўрганаётib тарбиялаб бориш ва тарбиялаётib ўрганиб бориш қоидасига амал қиласилар. Ўқитувчиларни ўрганиш – бу тарбиячилар учун муваффакиятли тарбиялашнинг зарур шарт шароити бўлиб хизмат қиласи, тарбиялаш эса ўз навбатида ўқувчиларни камол топтириш жараёнида уларни ўрганишнинг асосий йўлларидан бири сифатида фойдаланилади.

3. Ўқувчиларни ўрганишни режали тарзда ва мунтазам олиб бориш даркор. Ўқувчи ҳулқ - авторидаги якка – ярим учрайдиган ва тасодифий воқеа эмас, балки унинг шахсида кўп учрайдиган хусусиятларни ўрганмоқ керак. Шуни ҳисобга олиш мумкинки, ўқувчилар ҳамма вақт ўсиб, камол топиб борадилар, уларнинг қизиқишилари доимо ўзгариб боради, уларнинг ички дунёлари доимо бойиб боради. Шунинг учун ҳам ўқувчиларни факат ривожланишди ўрганмоқ ва бу ривожланишни фаол бошқариб бориш зарур.

4. Ўқувчиларни табиий ҳаёт ва иш фаолият шароитида ўрганиш. Ўқувчини таълим жараёнида ижтимоий – фойдали меҳнатда ва жамоат ишида ўрганиш лозим. Ўқувчиларнинг ўқитувчилар ва ўқувчилар жамоа билан, ота – оналар ва теварак – атрофдагилар билан киришадиган муносабатларини ўрганиш жуда муҳим аҳамият касб этади.

5. Ўқувчиларни хилма – хил методлар билан ўрганиш.

Ўрганиш усуллари қанчалик турли – туман бўлса, ўқувчиларни шунчалик тўла ва асосли ўрганиш мумкин бўлади. Ўқувчи шахсини ўрганишнинг асосий усулларидан бири унинг иш фаолияти ва хатти - характеристики ўрганишдан иборатдир. Айни бир вақтда қўшимча усуллар сифатида ўқувчилар билан мазкур синфда иш олиб борадиган ўқитувчилар ва ўқувчиларнинг ота – оналари билан сұхбатдан фойдаланади. Ўқувчиларнинг иншоларини таҳлил қилиш ва улар иш фаолиятлари натижаларини таҳлил қилиш сингари усуллар ҳам қўлланилади.

6. Ўқувчиларни ўрганиб, улар ҳаёти ва турмуш шароитлари билан танишиш. Ўқувчиларни фақат ўкув – тарбия жараёнида меҳнатда ўрганиш билангина чекланиб қолиш мумкин эмас. Ўқувчиларнинг ахлоқий хислатлари, унинг ютуқлари ва камчиликлари энг аввало унинг таълим ва тарбия олиш жараёнида ижтимоий – фойдали фаолиятда намоён бўлади.

7. Шахснинг алоҳида хусусиятларини эмас балки бутун шахсини ўрганмоқ даркор. Тарбиячилар тарбиявий ишнинг турли босқичларида ўқувчи хулқ - авторининг айрим томонларини ўрганишга эътиборни қаратиш мумкин. Масалан, уни ўқувчилар кунт - ҳафсаласи, уюшқоқлиги, мустақил ишлаш масаласи ва шу кабилар қизиқтириш мумкин.

Ўқувчиларни ҳар томонлама ўрганишга эришмоқ учун, ўрганиш режасини олдиндан яхши ўйлаб тузиш, ўқувчиларнинг ўрганиш режасини, сұхбат саволларини, иншолар мавзуларини тайёрлаб олиш зарур.

### **ЎҚУВЧИЛАРНИ ЎРГАНИШ РЕЖАСИ:**

Нимани ўрганмоқ даркор? Тарбиячилар ўқувчиларни ўрганишга киришар экан, нимани ўрганишини, нимага асосий эътиборини қаратиши лозимлигини аниқ тасаввур қилиб олмоғи керак. Ўқувчилар кенг ва ҳар жиҳатдан ўрганилган бўлса, кейин уларга ўрганиш жараёнида ўқувчининг умумий ва сиёсий камолоти, унинг маънавий қиёфаси, характеристери, хусусиятлари, ўзлаштиришлари ва тартиб – интизоми, меҳнатсеварлиги, маданий хулқ - автори ва унинг шахсидаги бошқа жиҳатлар аниқланади.

### **ЎҚУВЧИЛАРНИ ПЕДАГОГИК КУЗАТИШ:**

Ўқувчиларни педагогик кузатиш – бу усул ўқувчиларни ўрганишнинг асосий усулидир. Кузатиш ўқувчилар ҳаёти ва фаолиятининг одатдаги шароитларида уларни систематик тарзда ўрганишга қаратмоғи даркор. Бу иш дарсларда, дарсдан иашқари вақтларда ижтимоий – фойдали меҳнат шароитларида олиб борилади. Ўқувчиларни ўрганиш тарбиячидан ўз ишига талабчан бўлишини тақазо этади.

Одатда, синф раҳбари ўкув йили охирида тайниланади. Агар ўқитувчига янги, унга таниш бўлмаган синфдан раҳбарлик қилиш топширилса, у ўкув йили бошлангунча мазкур синф ўқувчилари билан танишишга киришади.

Дастлабки танишишнинг усувлари қандай?

1. Ўқувчиларнинг шахсий маълумотлари билан таниши. Ўқувчиларнинг шахсий маълумотларидан ўқувчилар тўғрисидаги саломатлиги ҳақидаги, уларнинг тарбияланганлиги тўғрисидаги дастлабки маълумотларни топиш мумкин.

2. Ўтган йилги синф журналини кўриб чикиш. Бу ўқувчиларнинг ўзлаштириши ва хулқи билан танишишга ёрдам беради. шу билан бирга, синф раҳбари шу журнал асосида ўз синфидағи ўқувчилар рўйхатини тузади ва ўқувчиларни дастлабки ўрганиш ҳамда уларни бундан кейинги кузатишни ёзиб бориш учун ўз кундалик дафтаридан ҳар қайси ўқувчига икки – уч бет ажратиб қўяди.

3. Олдинги синф раҳбари билан синфда ишлайдиган ўқитувчилар билан сұхбат олиб бориш. Синф фаоли тўғрисида, хусусан синфдаги ўқувчилар тўғрисида, шунингдек, ўзига алоҳида эътибор берилишини талаб қиласиган интизомсиз ва тўполончи ўқувчилар тўғрисида маълумотлар тўплаш айниқса мухимдир.

4. Мактаб директори ва илмий бўлим мудирининг ахботи мактаб директори ва илмий бўлим мудири ҳам синфга ҳамда алоҳида ўқувчиларга умумий характеристика бериши мумкин. Шунинг учун, синф раҳбари янги синфи қабул қиласиган, улар билан, албатта, сұхбатлашиши керак. бу сұхбат вақтида бутун синф тўғрисида умумий

ахборотлар олишгина эмас, балки қайси ўқувчиларга алоҳида аҳамият бериш кераклигини аниқлаб олиш ҳам мумкин.

5. Ўқувчилар билан ўқув йили бошлангунга қадар шахсан учрашувлар уюштириш. Ўқув машғулотлар бошлангунга қадар синф раҳбари ўз синфининг бўлғуси ўқувчилари билан бир мунча ҳолларда мактабда ёки уларнинг уйларида учрашиши мумкин. Ўқувчиларнинг айрим гурухлари синф хоналарини тартиба солишлари, мактаб учун ёқилғи ғамлашда, ўқув – кўргазмали қуроллар тайёрлашда ва бошқа ишларда ёрдам беришлари мумкин.

6. Ўқувчиларнинг ота – оналари билан сухбат. Баъзи бир синф раҳбари баъзан ўқув йили бошлангунга қадар ва биринчи ўқув чорагининг бошланишидаёқ айрим ўқувчиларнинг уйларига бориб, уларнинг ҳаёт шароитлари ва турмушлари билан олдиндан танишадилар.

Ўқувчиларни ўрганиш жараёнида уларнинг хатти - ҳаракати ҳамда қиликларини келтириб чиқарган сабабларга ҳам эътибор бермоқ лозим. Тарбиячилар ўз тарбияланувчиларини фақат айрим дарсларда кузатмасдан, доимий назоратга олишлари лозимдир.

Тарбиячи маҳоратининг тизими – бу тарбиячиларнинг ўзларида мужассамлаштирган ижобий хислатлари мажмуасидир. Бу хислатлар тарбиячининг маҳорат эгаси эканлигини яққол намоён этади. Маҳоратли тарбияячи ҳақиқий маҳоратни эгаллаши учун тинмай изланишда бўлмоғи, мана шу изланиш жараёнида эса эстетик, ахлоқий хусусиятларни ўрганиши, билиши лозимдир. Тарбиячининг эстетик, ахлоқий хислатлари – бу тарбиячининг маънавиятли, маданиятли, гўзалликка интилган, одоб – ахлоқ қоидаларини яхши биладиган, муомала маданияти, кийиниш санъатини, миллий урф- одатларимизни, ўқитувчилик бурчини яхши ўрганиб, мана шу ижобий фазилатлардан фойдалана оладиган инсонлардир.

Ўқитувчилик бурчи. Умуминсоний ва миллий ахлоқда бурч тушунчasi ҳар бир кишининг ўз вазифасини тўлиқ бажариши, бошқаларга (тўлиқ) тўғри муносабатда бўлишини ифодалайди. Бурчда шахснинг жамиятга бўлган муносабати намоён бўлади. ижтимоий бурчни юксак даражада англаш ўқитувчининг ахлоқий фазилати хисобланади. Муаллимнинг болаларга ўргатадиган ғоялари унинг қалбидан жой олиб, дунёқарашининг асоси бўлиши зарур. Муаллимнинг мафкураси фуқаролик руҳи билан сугорилган бўлса, ижтимоий бурчни вижданан ҳис қилишга, интизомлилик, ўз хатти - ҳаракатларини назорат қила, билиш, камтарлик, инсонпарварлик, ўз қадр - қимматини тўғри баҳолай олишига имкон беради. Фуқаролик бурчини ҳис этиш бутун халқ ва Ўзбекистон давлатининг буюк келажаги тўғрисида ғамхўрлик қилишини тақазо этади. Давлат олдидағи бурчни теран англаган, мафкуравий баркамол муаллим инсонга иззат - хурматли, ёшларга ғамхўр, меҳрибон, бошқаларга ёрдам қўлини чўзишга доимо тайёр турадиган кишидир. Ўқитувчи ахлоқида бурч ҳисси Ватанни севиш, унинг порлок келажаги учун ғамхўрлик қилишни талаб этади.

Тарбиячининг миллий урф - одатларни билишининг аҳамияти каттадир. Миллий урф – одатлар ўзлигимизни англашимизда, ота – боболаримиздан қолган миллий меросимизни ўрганишимиз учун ўзбекка хос одатларни билишимизда асос бўлиб хизмат килади. Маҳоратли тарбиячи ҳар бир тарбия жараёнини миллий анъаналаримизга мос олиб бориши лозимдир.

Ўқитувчининг нутқи унинг қандай маҳорат эгаси эканлигидан далолат беради. Ўқитувчининг нутқи ўқувчиларнинг таълим – тарбия талабларини бажариши керак. Ўқитувчи ўз нутқини мазмунига ва таъсир этишига жавоб бериши керак.

Тарбиячи нутқи куйидагиларни таъминлаб бериши лозим:

1. Педагог ва ўқувчилар орасида ўзаро таъсир этиш ва мулоқотнинг натижалилиги:

2. Тушунчаларни тўғрилаш ва шакллантириш мақсадида ўқитувчи болаларнинг тафаккурига, ҳис – туйғуларига ижобий таъсир этиш керак;
3. Таълим бериш жараёнида билимларни тўлиқ тушуниш ва мустаҳкамлаш, ўзлаштириб олиш;
4. Ўқувчиларнинг амалий ва ўқув фаолиятини самарали ташкил этиш.

Ўқитувчининг муомала маданияти – бу уларнинг атрофдаги инсонлар билан тўғри, гўзал ва таъсирли муомаласи билан белгиланади. Ўқитувчи – тарбиячилар ўқувчилар, мактаб жамоаси, ота – оналар, маҳалладаги кишилар билан яхши муомала билан муносабатда бўладилар. Улар ҳар қандай ҳоллатда ҳам ўз муомалаларида ёмон сўзларни ишлатмаслик, ўйлаб, мазмунли гапиришга ҳаракат қиласди. Тарбиячи муомаласининг бошқа кишилар муомаласидан фарқи ҳам шу томонламадир.

### **ЎҚИТУВЧИ ОДОБИННИНГ ХУСУСИЙ ҚОНУНИЯТЛАРИ:**

- ўқитувчилик касбини ва болаларни севиш;
  - ўқитувчи ўзи дарс берадиган фанни, уни ўқитиш назариясини ва услубини, педагогика, психология ва мағкурага доир чуқур билимга, юксак маънавий маданиятга эга бўлиши;
  - ўқитувчи шахсининг алоқий поклиги;
- жамият олдидаги бурчни педагогик масъулиятини тўғри, юксак даражада англаш, ахлоқий эътиқодли бўлиш;
- ўзи бажараётган ишининг ҳақлигига ва ўз кучига;
  - ўқувчиларнинг ҳар бири улғайиб жамият учун фойдали, яхши одам бўлишига;
  - Ўзбекистон Республикаси Конституцияси «Таълим тўғрисида»ги қонуни, Республика Президентининг асарлари, маъзуза ва нутқлари;
  - миллий ахлоқий қадриятлар, анъаналар, урф – одатлар;
  - ўзбек халқ педагогикаси асарлари, одонома ва уларга доир илмий – педагогик тадқиқотлар.

Моҳир тарбиячи факат назарий билимлар билан чегараланмасдан, амалий малака ва кўнимкамларни ҳам эгаллаши лозим, яъни булар педагогик, психологик билимлар асосида ўқувчиларни илмий билиш, малака ва кўнимкамлар билан куроллантира билиш дарс бера билиш, тарбиявий ишларни режалаштира билиш, ташкилотчилик ва унинг энг қулай турларини, шакл – усулларини танлай билиш, ўқувчиларнинг жамоа индивидуал фаолиятларини ташкил қила билиш, ўқувчиларнинг жамоат ишларни ташкил қила билиш, ташкилотчилик ишларига педагогик раҳбарлик синфдан ва мактабдан ташқари ишларни уюстира билиш ва уларга раҳбарлик қилиш, ота – оналар, жамоатчилик ўртасидаги ишларни ташкил қила билиш, спорт, экспурсия ва бошқа тарбиявий ишларни қила билиш ва олиб бориш кабилардан иборатdir. Бу малака ва кўнимкамларни ўқитувчilar тизимли равишда ўз устида ишлаши, ўзи ўқитадиган фан, педагогика, психология ва бошқа соҳасидаги билимларни, илгор ўқитувчиларнинг тажрибаларини ўрганиш; анализ қилиш, умумлаштириш йўли билан кўпайтириб, чуқурлаштириб, ўзларининг маҳоратини ошириб борадилар.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, моҳир ўқитувчи ҳозирги замон талабларига мос билим, малака кўнимкамларни эгаллаши, доимий изланишда бўлиши атрофдаги кишилар билан яхши муомалада бўлиши лозим. Шундагина ҳар қандай тарбиячи маҳоратли тарбиячилар сафига қўшиладилар.

### **ЎЗ - ЎЗИНИ ТАРБИЯЛАШ ВА ЎЗ УСТИДА ИШЛАШ.**

Тарбия бу шахсда ижобий хислат ва фазилатларни намоён бўлишидир. Тарбия жуда кенг камровли тушунча бўлиб, уни бир таъриф билан ифодалаб бўлмайди. Унинг сирасига турли хил томонлама йўналтирилган тарбия, яъни эстетик тарбия, жисмоний тарбия, меҳнат тарбияси, ахлоқий тарбия, сиёсий тарбия ва ақлий тарбиялар киради. Лекин улардан кўзланган мақсад, ҳар томонлама маънавий ривожланган ақлий ва ахлоқий баркамол шахсни шакллантиришдан иборат. Шахснинг ақлий, ахлоқий, хис – туйғули ва жисмоний ривожланиши, қобилиятларини ҳар томонлама камол топтириш, имкони борича қулай шароитлар яратишдан иборатdir.

Тарбия жараёнида кишининг турли қобилиятлари ривожланади, ғоявий, ахлоқий, иродавий, эстетик хислатлари шаклланади, табиатга, жамиятга илмий қарашлар тизими таркиб топади, жисмоний куч қувватлари мустаҳкамланади.

Тарбиявий жараённи мустаҳкамлаш, яхшилаш, уни давр талабига жавоб берадиган ҳолга келтириш учун деярли барча қоидаларни, усусларни, ғояларни қайтадан қўриб чиқиш, бола шахсига эътиборни қаратиш, йиллар давомида тўпланган ижобий тажрибадан унумли фойдаланиш зарур.

Хозирги замон педагогикасида тарбия тарбиячининг тарбияланувчи шахсига одий таъсир кўрсатиши эмас, балки тарбиячилар ва тарбияланувчиларнинг аниқ бир мақсадга қаратилган, бир - бири билан ҳамкорликда қиласиган муносабатлари ва ўзаро таъсир кўрсатиши эканлиги алоҳида таъкидланади.

Ўқитувчи ёшларга таълим - тарбия берувчи инсондир. Ўқитувчида ўқитувчилик касбига хос лаёкат, қобилият бўлмоғи даркор. Аввало у болаларни севиши, ижодкор, ишбилармон бўлиши, маънавий баркамол бўлиши, дунёвий билимларни мукаммал эгаллаган бўлиши лозим. Бундан ташқари, ўқитувчи ҳар бир ўқувчиси улғайиб яхши одам бўлишига чин қўнглидан ишонадиган, уларнинг шахс сифатида ривожланиб, инсон сифатида камол топишга кўмаклашадиган асосий куч бўлиши талаб этилади. Ўқитувчи ўқувчиларга таълим - тарбия берар экан, аввало, унинг ўзида тарбиявий хислатлар таркиб топган бўлиши даркор. Ўқитувчи одобли бўлиши керак. Унинг одоби, маданияти юксак бўлсагина, одамларга нисбатан меҳрибон, саховатли бўла олади, уни ҳамма ҳурмат қиласи. Бунинг учун очиқкўнгил, қатъий бўлиши, ўзини тута билиши, бардошли бўлиши керак. Болаларга нисбатан талабчан бўлиш билан бирга ўз шахсига танқидий нуқтаи назардан қарай олиши керак.

Ўқитувчи педагогик этиканинг нормаларини ўзлаштириб олиши, тажрибада кўллаши, ўзининг дунёқараси ва ахлоқий тажрибаси билан таққослаши лозим. Фикралш ва ҳис этиш, турмушда синаб қўриш натижасида педагогик этиканинг қоидалари ўқитувчининг ўз эътиқодига, интилишига, ўз ахлоқий сифатига айланади.

Бу ахлоқий эътиқод ўқитувчининг дарс бериш жараёнида, тарбиявий ишларда, ўқувчилар ва бошқа кишилар билан муносабатларда, муомаласида, кундалик турмушда ўзининг шахсий намунаси билан ахлоқий таъсир ўтказишда кўзга ташланади. Муаллим ахлоқининг натижалари унинг ёшларга ахлоқий таъсирининг самарадорлигида намоён бўлади. Шахс ахлоқининг характерлайдиган белгиларидан бири маъсулиятдир. Ўқитувчининг маъсулияти - маъсулият тушунчасининг бутун мазмунини сақлаган ҳолда муаллимнинг фаолияти ва таълим - тарбия жараёнининг аниқ вазифаларини ҳам ўз ичига олади. Ўқитувчи зиммасига бола шахсини ҳар тамонлама камол топтириш маъсулияти юкланди.

Педагогик одобга эга бўлган ўқитувчи ўқувчилар орасида обрў қозанади. Ўқитувчи қанчалик кўпроқ обрў қозонса, таълим ва тарбия моҳиятан шунчалик муваффақиятлироқ бўлади.

Ўқитувчининг асосий мақсади ҳамма ўқувчиларнинг муваффавқиятли ўқишига эришишидир. Бунинг учун ўқувчилардан ўз устида ишлаши, ўз - ўзини тарбиялаши талаб этилади.

Ўз - ўзини тарбиялаш ўз фаолиятини таҳлил қилишдан ва ўз шахсини такомиллаштиришдан бошланади. Ўқувчиларда шу ҳислатга эҳтиёж пайдо бўлгандагина тарбия жараёнини самарали деб ҳисобласа бўлади.

Ўз - ўзини тарбиялаш ўқувчиларнинг ўзини - ўзи идора қилиш органлари фаолиятида қатнашишлари, уларнинг ижтимоий фаоллик мавқини шакллантиришнинг таъсиричан воситасидир.

Ўқувчилар ўқишда, тарбияда, дам олишда у - ўзини тарбиялаш усулларидан фойдаланадилар, ўз - ўзини тарбиялаш ташаббускорлик ва мустақилликка ундаиди.

Ўз - ўзини тарбиялаш сифатлари бола бунга тайёр бўлганда, у ўзини шахс деб англай бошлагач, амалий ишларда мустақиллик кўрсата бошлаган вақтда пайдо бўлади. Ўз - ўзини тарбиялашда маслаҳат ва кўрсатмалар берилиши лозим. Бунда ўқувчиларни ўзларига, хатти - ҳаракатларига танқидий руҳда муносабатда бўлишга ўргатиш жуда муҳимдир.

### **ЎЗ - ЎЗИНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ.**

Ўз шахсини, фазилатларини таҳлил қилишга, хатти - ҳаракатлари ҳақида ўйлашга ўргатади. Ўз - ўзини назорат қилиш учун ўқувчи ўзининг юриш - туриши, интизоми, ижобий одатларининг ортиб бориши, ва аксинча, салбий одатларининг камайиб бориши ҳақида мунтазам равишда кундалигига ёзиб боради.

### **Ўз - ўзини баҳолаш.**

Ўқувчининг қобилиятини ўз кучи билан юзага чиқишига ёрдамлашиш зарур. Ўз - ўзини баҳолаш қийин, лекин ўқувчини бунга етарли тайёрлаш мумкин. Шу боис ўқувчи иродали бўлиши, ўз бурчини тушуниши, таҳсил ва тарбия олиш учун сабаблар бўлишига интилиши лозим.

Ўқувчилар ўз - ўзини тарбиялаш билан бирга ўз устида ишлаб боради. Ўз устида ишлаш асосан ўспиринликдан бошланади. Бунда уларнинг назарий тафаккурини шакллантиришда тўғарак ва факультатив машғулотлар муҳим аҳамият касб этади. Шу билан бирга ўқувчининг бадиий асарларни ўқиши ва тушуниши орқали мустақил фикрлашга, мулоҳаза юритишга ва мунозарага ўрганиб боради. Унда аста - секин табиат ва жамият ҳақида ўзининг нуқтаи назари, эътиқоди, қарashi шаклланади. Бу эса унда мустақил ўйлаши, тўғри ҳукм ва хулоса чиқариши, қатъий қарор қила олиш фазилатларини ўстиради.

Ўқувчилар ўз устиларида ишлаш жараёнида уларнинг қобилияти, истеъоди ривожланади. Уларда ўтиладиган дарслар, лаборатория ишлари ва амалий машғулотлар, реферат, конспект ёзиш каби таълимий фаолият турлари ўзлаштириши зарур материалларни мустақил ҳолда тушунишга олиб келади.

Бу эса ўз устида ишлашнинг муҳим омили саналади.

Юкорида келтирган фикрларимизнинг барчаси ўқувчи фаолияти бўйича ёзилган. Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, ўз - ўзини тарбиялаш, ўз устида ишлаш факатгина ўқувчи фаолиятида эмас, балки бутун бир шахс фаолиятида намоён бўлиши керак. Шахс ўз - ўзини тарбия этмаса, ўз устида ишламаса, у бир жойда қотиб турган тошга ўхшаб қолади. Тошни эса кимдир вақти келиб, ё тепиб, ё улоқтириб ташлайди.

Агар шахс изланса, ўз қобилиятлари устида ишласа, ўзидаги яхши фазилатларни камол топтиrsa, унинг обрўси, мавқеи ҳам шу даражада юксалади, доимо эл назарida бўлади. Уни ҳеч ким улоқтириб ё четга чиқариб қўя олмайди.

Мен айнан ўз соҳали мисолида оладиган бўлсан, ҳар бир ўқитувчи доимий равишида ўз - ўзини тарбиялаши, ўз устида ишлаши керак. У "мен аллақачон тарбияланганман, менда ҳамма ахлоқий сифатлар таркиб топган" деб, ёки "мен ўз

фанимда ҳамма ютуқларга эришганман, ўз фанимни чукур биламан" деб бир хилда бир жойда қотиб тура олмайды. У доимо интилишда, изланишда бўлиши керак.

Хозирги пайтда мактабларда дарс бераётган ўқитувчиларни кузатиб, икки хил хулосага келасан. Бирлари жуда фаол, интилувчан, ижодкор ўқитувчилар бўлса, айримлари эса ҳеч бир интилиши йўқ, доимо бир хилда дарс берувчи ўқитувчилардир. Буларни кўриб бир қувонсанг, бир қўл силтагинг келади. Ахир ёш авлодни таълим - тарбияси ўқитувчиларга ишониб топширилади - ку! Наҳотки, айрим эртанги кун билан иши йўқ ўқитувчилар бу масъулиятни ҳис этмасалар. Ўқувчиларнинг ўз устиларида ишлашлари учун ҳам ўқитувчи йўлланмаси, кўрсатмаси, топшириклари муҳим рол ўйнайди.

Шунинг учун ўқитувчи доимо изланишда бўлиши, фанга қандайдир бир янгиликлар олиб киришга интилиши, ўзининг одоби, касбий сифаталри билан бошқаларга ўрнак бўлиши даркор. Ўз устида ишлайдиган ижодкор ўқитувчиларнинг обрў - эътибори, мартабаси улуғ бўлади. Улар доимо эл назарида, хурматида бўлади. Халқ хурматида, эътиборида бўлишининг ўзи энг катта баҳтдир.

## ЎҚИТУВЧИ МЕҲНАТИНИ ИЛМИЙ ТАШКИЛ ЭТИШ.

"Янги тамойиллар асосида ривожланаётган таълим тизими ёш авлодни баркамол маънавий етук инсон сифатида шакллантиришга қаратилгандир" – дейилади. Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида.

Умумий таълим, жумладан, бошланғич таълим тизимида ўқувчиларни ўрта таълим босқичига тайёрлаш билан бирга уларда ўқиш, меҳнат қилиш, ташаббус кўрсатиш, мустақил фаолиятни эгаллаш каби сифатларни тараққий эттириш кабилар ҳам амалга оширилмоқда.

Таълим тизими, шахсни шакиллантириш учун, давлат стандарти талаблари асосида ҳамда таълим даражасида кадрлар етишириш учун аввало ўқитувчилар, мураббийлар шахсни ҳар томонлама мукаммал бўлишни талаб қиласди. Айниқса, бошланғич синф ўқитувчисининг маъсулияти катта, у умумий таълим тизимининг асосини, пойдеворини яратувчи шахсадир.

Барча яхши ишлар, болани эзгуликка етаклаш, ўқитувчининг педагогик маҳоратига кўп жиҳатдан боғлиқ. Буюк аллома инсон рухиятининг муҳандиси Абуали Ибн Сино ўзининг "Тиб қонунлари" асарида шундай фикр баён қиласди:

"Ўқитувчининг барча хатти - ҳаракатлари эзгуликдан иборат бўлмоғи лозим".

Эзгулик аввало бола қалбига йўл топишдан бошланади. У билан ҳамкор, ҳомнафас бўлиш, беғубор қалб эгасини хурмат қилиш, ҳоҳиш - истакларига бефарқ бўлмаслик, бир сўз билан айтганда болажон бўлиш зарур.

Янгиланаётган бошланғич таълимда давлат ва жамият томонидан қўйиладиган талаблар таълим соҳалари бўйича ўзаро мувофиқлик ва мутаносиблик тўла таъминланиши лозим.

Бола тафаккурини ҳар томонлама ривожлантириш, дунёқарашини шакллантиришда янги замонавий билимларни кенг кўламли олиб борилиши керак.

Чунки боланинг билиш, янгиликларни қабул қилиш доираси кенг, ундан тўғри самарали фойдаланиш эса ўқитувчиларнинг тарбиячиларнинг вазифасидир.

Республикамиз ҳукумати халқ таълими соҳасида ўртага қўёятган вазифаларни бажариш кўп жиҳатдан ўқитувчига боғлиқ. Янги иқтисодий сиёсатга ўтиш шароитида таълим - тарбиядан кўзда тутилаётган мақсадларга эришиш, ўқувчиларнинг хилма - хил фаолиятини уюштириш, уларни билимли, одобли, эътиқодли, баркамол инсон қилиб ўстириш ўқитувчи зиммасига юклатилган.

Ўқитувчи педагогик маҳоратини ошириш учун ўз - устида ишлаши, тинмай изланиш, замонавий педагогик технологиялар асосида иш олиб борилиши лозим.

Янги методик маҳорат, бу янги педагогик технология деганидир.

Педагогик технология педагогик маҳорат тўғрисидаги фан. Шунга кўра педагогик технологияда ўқитувчининг методик маҳорати муҳим аҳамият касб этади.

Замонавий педагогик технология ўзининг педагогика ва бошқа фан ютуқлари билан боғлиқ хусусий назариясига эга:

Биринчидан, ўқув - тарбиявий жараённи илмий асосда кўришга йўналтирилган;

Иккинчидан, ўқитишнинг ахборот воситаларидан ва дидактик материаллардан, фаол методлардан кенг фойдаланишга асосланган ўқитувчи ва ўқувчиларнинг биргаликдаги фаолиятига замин яратади.

1. Маҳоратли ўқитувчи давлат буюртмасига мос келадиган таълим - тарбия мақсадини аниқ ва равshan белгилаши керакки, натижада маълум вақт ичидаги унга эришишни таъминлайдиган дидактик жараённи тузиш ва жорий этиш тўғрисида хulosи қилиши мумкин бўлсин.

2. Ўқитувчи педагогик тизимда белгиланган мақсадга тўғри келадиган ўқув - тарбиявий жараён мазмунини ўқув дастури бўйича чукур ҳоллаши, мунтазам равишда ўз педагогик маҳоратни илмий – техникавий тараққиёт талабларига мос ҳолда мустақил равишда кенгайтириб бориш лозим.

«Ўқитувчи ўз билим малакасини ошириш усусларини пухта эгалламоғи, мустақил ишлашини ўрганмоғи лозим» – деган эди А. Жомий.

Ўз билимларини мустақил ошириш учун қуйидаги бўлимлардан иборат индивидуал режа тузиб олишлари тавсия этилади.

1. Гоявий - сиёсий савияни ошириш.
2. Илмий - назарий билимни ошириш.
3. Методик билим ва маҳоратни ошириш.
4. Педагогик ва психологияк назарияни янада пухта ўрганиш.

Ўқитувчининг педагогик маҳоратини доимий ошириб бориш ва уни ривожлантиришда мактабдаги метод бирлашмалар ҳамда кабинетларнинг хизмати катта. Метод бирлашмаларда ўқитувчилар фикр алмашадилар: ўзаро кузатилган дарслар муҳокама қилинади. Ёш ва тажрибасиз ўқитувчиларга маслаҳатлар ўюштирилади, илғор тажрибаларни кенг оммалаштирадилар.

Педагогик ижодкорлик манбаи - бу педагогик тажрибадир. Педагогик тажриба муаммоли вазиятларга жуда бойдир. Илғор педагогик тажриба деганда биз ўқитувчининг ўз педагогик вазифасига ижоди ёндошишни, ўқувчиларнинг таълим - тарбиясида янги, самарали йўл ва воситаларни қидириб топишни тушинамиз.

Илғор педагогик тажриба ўқитувчи томонидан қўлланиладиган иш шакли ва усуслари, услуг ва воситаларидир. Улар воситасида ўқув - тарбиявий ишларда энг юкори натижаларга эришилади.

Илғор педагогик тажрибани ўрганиш, унга асосланиб янги педагогик ҳодиса ва қонуниятларни очиш ўқув тарбия жараёнига сифатли ўзгаришлар киритади, ўқувчиларнинг билиш фаолиятини бошқариш, янги кўринишдаги ўқув жараёнини моделлаштириш муаммоларини ечишга сабаб бўлади.

Фан - техника тараққиёти ўқитувчининг ижодкор бўлишини, фаннинг муҳим муаммолари юзасидан эркин фикр юрита олиши, фан ютуқларини ўқувчиларга етказа олиши ва ниҳоят ўқувчиларни ҳам ижодий фикрлашга, тадқиқот ишларига ўргата олишини талаб қиласиди. Шунинг учун ўқитувчи аввало тадқиқотчилик малакаларини эгаллаши зарур. Ўқитувчи илмий тадқиқот ишлари олиб бориши давомида омилларни тўплайди, таҳлил қиласиди, улар асосида хulosалар чиқаради. У фан хulosаларидан

ўзининг амалий фаолиятида фойдаланиш жараёнида ҳозирги замон ўқитувчиси учун зарур бўлган жуда муҳим фазилатларни эгаллайди.

Мактабда педагогик меҳнатни илмий асосда таҳлил қилиш муаммоси кўпинча дарсда вақтдан унумли фойдаланиш, синфдан ташқари тадбирлардан ва ўқитувчи тарбиячиларнинг ижтимоий топшириқларини тартибга солишдан иборат деб қаралади.

Педагогик маҳоратни илмий — асосда ташкил этиш мазмуни анча кенг тушунча бўлиб, унга аввало, ходимларнинг малакаси, қобилияти ва қизиқишиларини ҳисобга олган ҳолда уларни тўғри танлаш ва жой – жойига кўйиш, қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш кўлланилаётган усуллар тизимини узлуксиз такомиллаштириш ва таълим - тарбия жараёнига техника воситаларини жорий этиш масалалари киради.

Таълим методларидан фойдаланишнинг самарадорли-ги ва муваффакияти улар ўқувчилар мустақиллиги ва ижодий фаоллигини ривожлантиришга қанчалик ёрдам беришига боғлик. Ўқитувчи ўқувчиларга мустақиллик кўрсатиш учун шароит яратса, ўқувчилар билимларини бамисоли ўзлари олаётгандек туюлса, мазкур метод самарали бўлади.

Таълим методларида ўқитувчининг қиёфаси, унинг дунёқарashi, унинг психологик - педагогик, методик ва маҳсус илмий тайёргарлик намоён бўлади. Худди ана шу омиллар таълм методларини самарадорлигини белгилайди. Муайян метод яхши тайёргарлиги бўлган ўқитувчидаги ўз афзалликларини намоён қилса, тайёргарлиги заиф бўлган ўқитувчидаги ўз методнинг ўзи салбий жиҳатларини намоён қилади. Шу сабаби таълим методларини самарадорлигини ошириш учун ўқитувчининг тайёргарлик даражаси принципиал аҳамиятга эга. Ўқитувчи ижодий педагогик фаолияти ва ўқувчилар ижодий фаолиятининг таълим методида ўз маълумоти, маданияти, касбий тайёргарлиги даражасини қанчалик акс эттиришига боғлик. Бунда ижодиёт учун қанча имкониятлар бор.

Билим фаолияти хусусиятларини, унинг зиддият-ларини ўқитувчининг англаб олиш изланиш характеристидаги ўкув вазиятини шакллантириши ва уларни ҳал этиш жараёнини бошқариш имконини беради.

Илғор ўқитувчиларнинг иш тажрибаси таълим методларини такомиллаштиришга катта таъсир кўрсатади. Бундай тажрибани умумлаштириш ва ёйиш - ўкув жараёни сифатини оширишнинг муҳим шартидир.

Ўқитувчилар меҳнат фаолияти жараёнида ўз ишларининг чинакам усталарига айланадилар. Соғлом фикр юритувчи ҳар бир киши маҳоратли тарбиячи бўла олади, маҳоратга тажриба ҳамда фикр юритиш орқали эришилади.

Педагогик фаолиятнинг назарий асосий касбга оид билимлардир. У фақатгина ўз предметини эмас, балки педагогика ва психологияга доир билимларини ўзлаштириши ва уларни мунтазам тўлдириб бориши лозим. Илмий психологик - педагогик билимлар системасининг мавжудлиги ўқитувчига фақат ўз синфини ҳамда айrim ўқувчиларни ўрганиш ва уларнинг тўғри характеристикасини тузишгина эмас, балки ўқувчилар жамоаси билан ва унинг ҳар бир аъзосининг ривожланиши истиқболларини ҳам белгилаш имконини беради. Ўқитувчи - тарбиячининг амалий фаолияти бу кўплаб педагогик вазифаларни бетўхтов ҳал қилишдир. Ўзининг касбга доир билимлар тўпламидан ижодий фойдаланган ўқитувчигина уларни муваффақиятли ҳал этиши мумкин.

Педагогик одобини эгаллаш ўқитувчидан ўз устида пухта, ўйлаб ишлашни талаб қиласди. Ўқитувчи ўз хатти - ҳаракатини доимо назорат қилиши, қарashi, ишораси билан ўқувчилар хатти - ҳаракатига ўз муносабатини билдира билиш керак. Яъни педагоглик одоби ўқитувчидаги ўз туйғуларини ифода қилишнинг соғ ташқи малакалари мавжуд бўлишини ҳам назарда тутади. Малакаларнинг бундай мажмуи педагоглик

маҳоратнинг таркибий қисми бўлиб, у педагоглик техникаси деб аталади. Ўқитувчининг педагоглик маҳорати унинг интеллекти ва маданиятига "Умумтаълим ва ҳунар мактабини ислоҳ қилишнинг асосий йўналишлари" да жиддий эътибор берилади ва бу ўринда ўқитувчи ўз педагоглик маҳоратини, касбга доир вазифаларни ҳал қилиш қанчалик қўлидан келишини доимо текшириб бориши

бона онги ҳамда қалбига энг яхши йўлларни ахтариши кераклиги таъкидлаб ўтилади. Ўқувчиларга ўз хатти - ҳаракати, турмуш тарзи, ўз қиёфаси ва билими билан таъсир қиласди. Унинг маданияти, ҳақгўйлиги ва маънавий сифатлари ўқувчилар томонидан ҳар хил тарзда қабул қилинади. Шунинг учун ҳам ўқитувчи у қайси фанни олиб боришидан қатъи назар, ўқувчилар учун маънавийлик мураббийси, тақлид учун юксак намуна, ўrnak бўлиши керак.

### **ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:**

1. Ўзбекистон Республикаси «Таълим тўғрисида» «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури». 1997 йил.
2. Н.И. Болдирев «Синф раҳбари» Ўқитувчи нашриёти
3. «Ўқитувчилик ихтисослигига кириш»
4. С. Тимурова, Т. Тошпўлатов «Синф раҳбарининг фаолияти».
5. М. Очилов, Н. Очилова «Ўқитувчи одоби».
6. А. Ефимова «Педагогик касби».
7. «Педагогик маҳорат асослари». Маъruzalар матни.
8. А.қ. Мунавваров «Педагогика».

